

PIŚMIENNICTWO
I NAZEWNICTWO
STAROBIAŁORUSKIE

NA ZIEMIACH
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

WYBRANE PROBLEMY

Lilia Citko

PIŚMIENNICTWO
I NAZEWNICTWO
STAROBIAŁORUSKIE

NA ZIEMIACH
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

WYBRANE PROBLEMY



Białystok 2019

Recenzja

Prof. dr hab. Zofia Abramowicz
Prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

Redakcja i korekta

Beata Dworakowska

Skład i redakcja techniczna

Krzysztof Rutkowski

Opracowanie graficzne

Paweł Łuszyński

Publikacja sfinansowana ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego,
przyznanej Wydziałowi Filologicznemu Uniwersytetu w Białymstoku

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2019

© Copyright by Lilia Citko, Białystok 2019

ISBN 978-83-7431-558-6

 **Wydział
Filologiczny**

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku

ul. Świerkowa 20B

15-328 Białystok

tel. (85) 745 71 20, (85) 745 71 02, (85) 745 70 59

e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

www: <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa: Volumina.pl, Daniel Krzanowski

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	9
Rozdział I	
WPROWADZENIE	13
1. Piśmiennictwo ruskie na tle sytuacji kulturowo-językowej Wielkiego Księstwa Litewskiego	13
2. Podlasie na granicy chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu	23
2.1. Supraśl w historii i kulturze Podlasia	24
2.1.1. Piśmiennictwo Ławry Supraskiej	25
2.1.2. Wydawnictwa drukarni bazylikańskiej	30
2.2. Zabłudów i najstarsze druki Podlasia	36
Rozdział II	
PIŚMIENNICTWO	45
1. Świecka literatura przekładowa. <i>Białoruski Tristan</i>	45
1.1. Język <i>Białoruskiego Tristana</i>	49
1.1.1. Zjawiska fonetyczne	49
1.1.2. Osobliwości fleksyjne	56
1.1.3. Słownictwo. Zapożyczenia	58
1.1.3.1. Zapożyczenia polskie	59
1.1.3.2. Zapożyczenia południowosłowiańskie	66
2. Gramatyki i słowniki	75
2.1. Gramatyki	77
2.2. Słowniki	79
2.2.1. Makrostruktura słowników	83
2.2.2. Mikrostruktura słowników	84
2.2.3. Źródła słowników i dokumentacja	88
2.2.4. Słownictwo. Polonizmy	89

2.3. <i>Leksykon supaski</i>	94
2.3.1. Osobliwości leksykograficzne <i>Leksykonu supaskiego</i>	95
2.3.2. Grafia <i>Leksykonu supaskiego</i>	98
2.3.3. Język <i>Leksykonu supaskiego</i>	100
2.3.3.1. Osobliwości fonetyczne.....	100
2.3.3.2. Osobliwości morfologiczne.....	102
2.3.3.3. Osobliwości leksykalne.....	103
3. Latopisarstwo. <i>Kronika Bychowca</i>	107
3.1. Język <i>Kroniki Bychowca</i>	110
3.1.1. Fonetyka.....	111
3.1.2. Fleksja.....	114
3.1.3. Słowotwórstwo.....	119
3.1.4. Onomastyka.....	120
3.2. Próba lokalizacji <i>Kroniki Bychowca</i> w oparciu o kryteria językowe.....	122
3.2.1. Ugrupowanie współczesnych gwar białoruskich.....	123
4. Wpływy polszczyzny w języku latopisów.....	128
4.1. Wpływy fonetyczne.....	130
4.2. Wpływy morfologiczne.....	134
4.2.1. Rzeczownik.....	134
4.2.2. Zaimek.....	136
4.2.3. Przysłówek.....	137
4.2.4. Czasownik.....	137
4.3. Wpływy słownikowe.....	139
4.3.1. Zapożyczenia formalnosemantyczne.....	140
4.3.2. Kalki semantyczne.....	162
4.3.3. Kalki strukturalne.....	164
Rozdział III	
NAZEWNICTWO.....	169
1. Identyfikacja onimiczna szlachty polskiej i litewsko-ruskiej w średniowiecznych źródłach WKL (na podstawie akt horodelskich).....	169
1.1. Akta horodelskie jako źródło do badań nazewnictwa szlacheckiego.....	171
1.2. Antroponimy identyfikujące szlachtę polską.....	172
1.2.1. Imiona.....	172
1.2.2. Nazwy odmiejscowe.....	173
1.2.3. Nazwy odapelatywne.....	173
1.2.4. Nazwy patronimiczne.....	174
1.2.5. Nazwy heraldyczne.....	174

1.2.5.1. Nazwy heraldyczne o motywacji antroponimicznej	175
1.2.5.2. Nazwy heraldyczne o motywacji toponimicznej	175
1.2.5.3. Nazwy heraldyczne o motywacji apelatywnej	176
1.3. Antroponimy identyfikujące szlachtę litewsko-ruską	176
1.3.1. Imiona	176
1.3.2. Nazwy patronimiczne	177
1.3.3. Nazwy odmiejscowe	180
1.3.4. Nazwy odapelatywne	180
2. Odapelatywne nazwy osobowe na Podlasiu w XV–XVII wieku	181
2.1. Nazwy motywowane przez rzeczowniki	182
2.1.1. Nazwy oznaczające osobowych nosicieli cech, stanów, procesów	182
2.1.2. Nazwy oznaczające zwierzęta i ptaki	183
2.1.3. Nazwy oznaczające rośliny	184
2.1.4. Nazwy oznaczające przedmioty	185
2.1.5. Nazwy oznaczające pokarmy	186
2.1.6. Nazwy oznaczające części ciała	186
2.2. Nazwy motywowane przez przymiotniki	188
3. Toponimia Podlasia i jej uwarunkowania historyczno-kulturowe	190
3.1. Nazwy wskazujące na charakter osadnictwa	193
3.2. Nazwy dokumentujące stosunki własnościowe	195
3.3. Nazwy wyrażające właściwości fizjograficzne terenu	196
3.4. Nazwy związane z działalnością cywilizacyjno-gospodarczą człowieka	199
3.5. Podłoże dialektalne toponimów	201
4. <i>Lado – lid(z)imo</i> . Słowiańsko-bałtycka paralela semantyczna w mikrotoponimii Podlasia	202
5. Modele nazewnicze w historycznej urbanimii Podlasia	210
5.1. Nazwy o motywacji realnej	211
5.1.1. Nazwy przeniesione z innych obiektów	211
5.1.2. Urbanonimy powstałe jako nazwy traktów komunikacyjnych	211
5.2. Nazwy konwencjonalne	217
6. Nazewnictwo miejskie Grodna w XVI–XVIII wieku	218
6.1. Urbanonimy lokalizujące	220
6.2. Urbanonimy pamiątkowe	222
6.3. Urbanonimy etniczne	223
6.4. Urbanonimy religijne	224
6.5. Urbanonimy profesjonalne	225
6.6. Urbanonimy odnazwiskowe	226

ZAKOŃCZENIE	229
BIBLIOGRAFIA	235
SUMMARY	255
РЭЗЮМЕ	259
INDEKS FORM WYRAZOWYCH.....	263
INDEKS NAZW WŁASNYCH.....	283

SŁOWO WSTĘPNE

Językiem dokumentów wychodzących z kancelarii wielkksiążęcej Olgierda był już w XIV wieku język ruski. Jego pozycja w szybko rozwijającym się terytorialnie Wielkim Księstwie Litewskim (WKL) wyniosła go do rangi oficjalnego języka urzędowego, którą pełnił do roku 1697. Nigdy nie był tworem jednolitym, mimo pewnych wspólnych cech systemowych wynikających z genezy. Na obszarze ruskim WKL stopniowo bowiem narastały różnice językowe między częścią północną (białoruską), pozostającą po unii lubelskiej (1569) w granicach Wielkiego Księstwa, a częścią południową (ukraińską) – po unii w Koronie. Równocześnie następowało sukcesywne rozprzestrzenianie się tego języka na obszar piśmienictwa niekancelaryjnego, obejmującego w głównej mierze latopisy, potem też inne dziedziny literatury świeckiej, a z czasem i religijnej. W procesie tym widzieć można genezę *prostej mowy* jako ruskiego języka literackiego, który w XVII i XVIII wieku funkcjonował w wariantach białoruskim i ukraińskim.

Historyczny zakres znaczeniowy pojęcia *język ruski* dopuszcza zatem wymienne stosowanie go z innymi terminami na określenie zachodniego wariantu języka staroruskiego funkcjonującego w WKL. Do najczęściej stosowanych należą określenia uwzględniające jego genezę terytorialną: język *starobiałoruski*, *staroukraiński* czasem *zachodnioruski* lub kryterium funkcjonalne: *prosta mowa*, *ruska mowa* i inne. Nasycony lokalnymi właściwościami gwarowymi (białoruskimi, ukraińskimi), głównie w fonetyce i słownictwie, z narastającymi, zwłaszcza od XVI wieku wpływami polskimi, język ten rozwijał się w opozycji do cerkiewszczyzny posiadającej status języka sakralnego, lecz ograniczoną funkcję społeczną. *Prosta mowa*, spełniając funkcje przede wszystkim pragmatyczne, stopniowo

rozszerzała zakres swego użycia, obejmując różne odmiany piśmiennictwa: dokumenty prawno-administracyjne, prozę powieściową, kronikarską, z czasem również literaturę religijną, m.in. przekłady Pisma Świętego, homiletykę, hagiografię, utwory polemiczne.

Prezentowana praca skupia się na zagadnieniach dotyczących języka starobiałoruskiego utrwalonego w tekstach wybranych odmian piśmiennictwa oraz w nazewnictwie WKL. Chronologicznie badania obejmują okres XV–XVIII wieku. W przypadku nazw własnych (toponimów) uwzględniona przestrzeń czasowa wykracza poza wyznaczone wyżej ramy i sięga współczesności, co wynika z faktu, iż onimy w stopniu wyższym niż leksyka apelatywna mogą kodować i przechowywać zjawiska istotne z punktu widzenia rozwoju i specyfiki języka, a tym samym dawać świadectwa jego stanu w przeszłości.

W historii języka białoruskiego badany okres uznaje się za etap wieńczący formowanie się cech dystynktywnych stanowiących o specyfice jego systemu. W zakresie fonetyki zaliczyć do nich należy głównie: dyspalatalizację spółgłosek funkcjonalnie miękkich, stwardnienie [rʹ], akanie, ciekanie i dziekanie, refleksację [ě] w postaci [e], przejście [v], [ħ] po samogłoskach w [u], szczelinową realizację [g], spółgłoski protetyczne; w morfologii m.in. ujednolicanie końcówek narzędnika i miejscownika przymiotników, zaimków i liczebników, wykształcanie się białoruskich imiesłowów przysłówkowych na *-uczy /-eczy, -wszy*; w słownictwie zaś występowanie leksemów o podłożu regionalnym i zapożyczeń służących do nominacji realiów nowej, zmieniającej się rzeczywistości politycznej, prawnej i społecznej.

Nie wszystkie osobliwości fonetyczne języka starobiałoruskiego znajdowały wierne odbicie w ówczesnej pisowni. Wiek XVI to początkowa faza procesu dostosowywania grafii cyrylicy do nowych zjawisk fonetyki białoruskiej. Nie sprzyjało to naturalnie stabilizacji pisowni, którą cechowała z jednej strony pewna zachowawczość, z drugiej – rozchwianie w oznaczaniu głosek. Notowane w tekstach niekonsekwencje i oboczności zapisów nie oznaczały jednak całkowitej dowolności czy bezsystemowości ortografii starobiałoruskiej. O istnieniu tendencji porządkujących system pisowniany XV–XVIII wieku, a przejawiających się chociażby w preferowaniu jednego wariantu zapisu przy dopuszczalnych dubletach ortograficznych, świadczą zaprezentowane w tomie wyniki badań wybranych zabytków.

Problematykę tomu określają teksty pomieszczone w dwóch blokach tematycznych:

- 1) Język udokumentowany w piśmiennictwie starobiałoruskim reprezentowanym przez zabytki świeckiej literatury przekładowej, leksykografii oraz latopisarstwa.
- 2) Onimia WKL i Podlasia oraz zaświadczone w poszczególnych jej kategoriach procesy wzajemnych transpozycji nazw.

Przedmiotem szczegółowych rozważań są zagadnienia ewolucji języka starobiałoruskiego z uwzględnieniem głównych jego płaszczyzn (fonetyki, morfologii, słownictwa) oraz relacji z polszczyzną na tle zmieniających się warunków historycznych. Zważywszy na wielowiekowe współistnienie obu języków w obrębie jednego organizmu państwowego, naturalnym staje się problem interferencji, rozpatrywany w perspektywie infiltracji polszczyzny do języka różnych gatunków tekstów (m.in. kronikarskich, beletrystycznych) i związana z tym kwestia pożyczek polskich oraz ich adaptacji w ruszczyźnie.

Interesującym elementem wspólnego wielokulturowego dziedzictwa polsko-rusko-litewskiego jest onomastykon ukształtowany w wyniku koegzystencji języków i ich systemów nazewniczych w obrębie wielonarodowościowego państwa. Na poziomie różnych kategorii onimicznych (antroponimii, toponimii, urbanonimii) dokumentuje on procesy wzajemnej integracji i modyfikacji nazw, które są rozpatrywane w aspekcie transpozycji, ujawniających się na poszczególnych płaszczyznach językowych.

Tak określona problematyka badawcza została przedstawiona w dwóch częściach monografii, liczącej łącznie jedenaście rozdziałów, mających formę rozpraw, studiów materiałowo-metodologicznych bądź szczegółowych opracowań analitycznych konkretnych problemów. Podstawę rozdziałów stanowią w większości opublikowane już, lecz rozproszone w różnych wydawnictwach i czasopismach teksty, którym nadano tu zwartą formę monografii, prezentujące w nowej odsłonie redakcyjnej, z uzupełnieniami merytorycznymi i zaktualizowaną literaturą przedmiotu. Ich wykaz zawiera nota bibliograficzna.

Książka jest wyrazem zainteresowania autorki zagadnieniami funkcjonowania i ewolucji języka starobiałoruskiego w warunkach złożonej sytuacji etnolingwistycznej na ziemiach WKL, sprzyjającej wzajemnym kontaktom i wpływom

językowym, których najbardziej znamienym przejawem były związki rusko-polskie. Jednocześnie badane źródła są świadectwami kultury duchowej, łączącej ruskie ziemie WKL z tradycją i cywilizacją europejską, jak chociażby przywoływany w monografii Kodeks Raczyńskich – manuskrypt z XVI–XVII wieku, zawierający m.in. jedyny zachowany w słowiańszczyźnie przekład prozą legendy o rycerzu Tristanie. Dzięki staraniom Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, w której zbiorach kodeks jest przechowywany, *Białoruski Tristan* – unikatowy zabytek z czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów – doczekał się tłumaczenia na język polski¹.

¹ *Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*. Opracowanie i przekład: Lilia Citko, Poznań 2018.

Rozdział I

WPROWADZENIE

1. PIŚMIENICTWO RUSKIE NA TLE SYTUACJI KULTUROWO- -JĘZYKOWEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Losy Wielkiego Księstwa Litewskiego jako organizmu państwowego stopniowo zrastającego się z Królestwem Polskim, a w 1569 roku na mocy unii lubelskiej formalnie z nim połączonego, pozostawiły ślad w historii i kulturze tego wieloetnicznego państwa.

Nazwa *Litwa* pojawiła się w źródłach z 1009 roku, ale twórcą WKL był książę Mendog, który w 1251 roku przyjął chrzest (według tradycji w Nowogródku), a dwa lata później koronował się na króla Litwy [Bednarczuk 2010: 13]. Tytuł *Wielkiego Księcia* (od którego powstała nazwa *Wielkie Księstwo Litewskie*) pojawił się w połowie XIV wieku w gramocie Olgierda (1351). Na jego pieczęci z 1366 roku widniał rycerz z mieczem – Pogoń – późniejszy herb WKL. Syn Olgierda – Jagiełło „dux Magnus Litwanorum Rusiaeque dominus” – podpisał w Krewie w 1385 roku unię z Koroną Królestwa Polskiego, odnowioną w 1413 roku w Horodle, tworzącą od 1569 roku Rzeczpospolitą Obojga Narodów, która jako państwo przetrwała do końca XVIII wieku.

WKL od początku swego istnienia miało charakter wieloetniczny. Stworzyli je i nadali mu nazwę Litwini, ale ich język (poza dokumentacją w imionach władców, nazwach miejscowych i wodnych oraz w nielicznych terminach) nie odegrał większej roli w państwie, ponieważ większość jego mieszkańców

od XIV wieku stanowiła ludność zachodnioruska. Używała ona u zarania dziejów dialektów plemiennych¹ Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów, z których na obszarze WKL wyodrębnił się język białoruski, urastając do rangi oficjalnego języka państwowego. W tym języku odbywały się w XV–XVI wieku obrady Rady Gospodarskiej i spisywane były dokumenty Kancelarii Wielkksiążęcej oraz inne akty Metryki Litewskiej.

Wielojęzyczność mieszkańców WKL wytwarzała z jednej strony poczucie odrębności językowej wobec obcych, z drugiej zaś, w wyniku interferencji, prowadziła do wzajemnego zbliżenia psychologicznego jego mieszkańców. Rezultatem tych procesów stała się wspólnota komunikatywna WKL [Bednarczuk 1999: 113–128], a jej językowymi przejawami były: 1) wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia, ale też w pewnej mierze wspólny zasób słownictwa z zakresu kultury materialnej; 2) podobne systemy nazewnicze oraz formanty imion i nazwisk; 3) skonwencjonalizowane substytucje fonetyczne w przejmowaniu apelatywów, imion własnych i nazw miejscowych (w językach blisko spokrewnionych, jak polski i białoruski, oparte na wspólnej etymologii); 4) innowacje gramatyczne, m.in. rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy samogłosek w zależności od akcentu, swoisty kontur prozodyczny wypowiedzi, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne [Bednarczuk 2010: 14].

Pod wpływem innowacji dokonujących się w dialektach używanych na terenie Wielkiego Księstwa następowało ich wyodrębnianie się z języków macierzystych, natomiast zewnętrznym przejawem ich wspólnoty stała się nazwa *Litwa*, *Litwini*, która nabrała podwójnego znaczenia: a) nazwa języka i etnosu litewskiego (bałtyckiego), b) nazwa wszystkich języków i grup etnicznych zamieszkujących

¹ Rozwój tych dialektów od długiego czasu wywołuje dyskusje wśród językoznawców. Szczególne kontrowersje budzi problem wspólnego prajęzyka, który w literaturze często jest określany zamiennie jako *ogólny wschodniosłowiański*, *ogólnoruski*, *protoruski* lub *starożytnoruski* [Barszczewska, Jankowiak 2012: 67]. Jednym z pierwszych językoznawców białoruskich, którzy już w latach 20.–30. XX wieku odrzucali teorię o istnieniu języka ogólnoruskiego, był J. Stankiewicz [1931]. Uczony na podstawie analizy 43 cech językowych zanegował istnienie okresu jedności praruskiej, twierdząc, iż do podziału na samodzielne języki słowiańskie doprowadziła bezpośrednia dyferencjacja języka prasłowiańskiego [Станкевіч 2002: 223–235]. Przegląd modeli podziału gwar wschodniosłowiańskich według różnych badaczy prezentuje w swojej pracy P. Wexler [Вэкслер 2004: 72–74].

Wielkie Księstwo. Terminem tym, jak zauważa L. Bednarczuk [2010: 14], określali Polaków z Podlasia ich najbliżsi językowo sąsiedzi z Mazowsza, podobnie jak białoruscy mieszkańcy różnych części Polesia swych północnych sąsiadów. Również na Rusi Moskiewskiej nazywano tak, bez względu na język i religię, obywateli Wielkiego Księstwa (m.in. deportowaną po 1655 roku przez cara Aleksego Michajłowicza w okolice Nowogrodu Dolnego ludność białoruską; określenie znane jeszcze w XIX wieku). *Litwakami* nazywani byli Żydzi przybywający w drugiej połowie XIX wieku do Kongresówki z ziem WKL. Wreszcie terminem *Lipka* (czyli *Litwa* zgodnie z fonetyką turecką [Łapicz 1986: 22–24]) określali Turcy i Tatarzy Krymscy litewskich Muślimów, zaś Cyganie Wielkiego Księstwa nosili nazwę *Litowska Roma* [Bednarczuk 2010: 14].

Nazwy litewskich terytoriów plemiennych pojawiły się w XIII wieku. W opinii H. Łowmiańskiego [1932: 1–128], przedhistoryczna granica między *Żmudzią* a *Auksztotą* przebiegała na wschód od Niewiaży. W skład tej ostatniej wchodziły: *Nalszczany* na wschodzie (późniejszy powiat wilejski / potem oszmiański), *Dziawołtwa* – między rzeką Świętą a Żejmianą i dalej na wschód (powiat zawilejski, później wilkomierski i brasławski), *Litwa* – w widłach Niemna i Wilii (z Trokami i Wilnem), skąd nazwa została rozszerzona z czasem na całe Wielkie Księstwo. Od wschodu Litwa graniczyła z wyżej rozwiniętą pod względem cywilizacyjnym Rusią, której oddziaływaniu towarzyszyła ekspansja militarna i demograficzna. Imię księcia Włodzimierza zapożyczone do litewskiego jako *Valdymieras* oznaczało ‘władcę’, a herb WKL – Pogoń – przedstawia prawdopodobnie św. Jerzego, patrona Rusi. W XIII–XV wieku książęta litewscy w wyniku walk z Tatarami podporządkowali sobie kolejne ruskie grody-księstwa: Mińsk (XII wiek), Grodno, Nowogródek, Pińsk (XIII wiek), Połock (1307), Witebsk (1318), Mścisław (1359), Briansk (1361), Kijów (1365), Smoleńsk (1395) [Bednarczuk 2010:15].

Nazwa *Białoruś* nie została do dziś przekonująco objaśniona [Łatyszonek 2006: 17–70]. Wiadomo, że do XIX wieku odnosiła się ona do dawnych województw witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu obszaru, na którym ukształtował się dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast województwo nowogródzkie i mińskie (a przynajmniej jego część południową: Mozyrz–Rzeczyca) oraz Grodzieńszczyznę nazywano *Czarną Rusią*. Jest to

obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla całej dzisiejszej Białorusi, której językowy zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKL, był termin *Ruś Litewska*, utrwalony w tytule dzieła M. Federowskiego [1897] *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*.

Jako język kancelaryjny Wielkiego Księstwa funkcjonował do końca XVII wieku zachodni wariant staroruskiego języka prawnego [Stang 1935], nasycony lokalnymi właściwościami gwarowymi zwłaszcza w słownictwie [Bułyka 1972; HSBM], stąd jego umowna nazwa „język starobiałoruski”. Istnieje kilka przekazów z XV wieku poświadczających, że językiem tym Jagiełło rozmawiał z Polakami; m.in. w łacińskojęzycznym opisie bitwy grunwaldzkiej *De magna strage* znalazło się pytanie, które zadał on przed ochrzczeniem: *hassto* [a što] [Łoś 1922: 7].

Drugą jego odmianą był język literatury religijnej, obfitujący w cerkiewizmy, z czasem zaś, po założeniu w Kijowie Akademii Mohylańskiej – ukrainizmy. W obu odmiankach stopniowo narastały wpływy polskie, a ich intensyfikacja nastąpiła po unii lubelskiej. Przenikały one również do języka mówionego i gwar, zwłaszcza w województwach zachodnich: wileńskim, nowogródzkim, podlaskim. W opinii niektórych badaczy [por. np. Карский 1955: 345; Bednarczuk 1999: 118], wynikiem wpływu polskiego jest najbardziej charakterystyczna cecha języka białoruskiego – *ciekanie* / *dziekanie*. Zapożyczenia polskie objęły głównie północno-zachodnie gwary białoruskie po linię: Dryssa–Doksyce–Łohojsk–Wołożyn–Prużana, które ukształtowały się na podłożu litewskim [Bednarczuk 2010: 19].

Wieloetniczność mieszkańców WKL znalazła swój wyraz w funkcjonowaniu na ziemiach tego państwa kilku języków, m.in. cerkiewnosłowiańskiego ruskiej redakcji, ruskiego zróżnicowanego funkcjonalnie (w wariancie kancelaryjnym i tzw. prostej mowy), polskiego i łaciny². Wymienionych języków nie używano zamiennie, każdemu z nich była właściwa określona sfera użycia.

² Oprócz wymienionych, funkcjonowały też inne języki (etnolekty), którymi posługiwały się zamieszkujące ten obszar mniejszości etniczne – Litwini, Tatarzy, Karaimi, Żydzi, Cyganie – tworzące wspólnotę komunikatywną WKL [por. Bednarczuk 1999: 113–128].

Język cerkiewnosłowiański, obsługujący liturgię prawosławną, stał się językiem literatury religijnej. Język ruski – oficjalny język państwowy WKL – był narzędziem komunikacji międzykonfesyjnej i międzyetnicznej, a także językiem bogatej literatury świeckiej, z czasem też religijnej. Polszczyzna (również jako nośnik wpływów łacińskich) pełniła funkcję języka zarówno kancelaryjnego, jak i literackiego.

Starobiałoruski jako język urzędowy Wielkiego Księstwa istniał niemal do końca wieku XVII. Jego znaczenie rosło w miarę powiększania przez władców Litwy jej obszaru o kolejne etniczne ziemie ruskie. Zapoczątkowane w XIII wieku przez Mendoga, a kontynuowane przez jego następców – Witenesa, Giedymina, Olgierda i Kiejstuta – podboje skutkowały przyłączeniem do WKL Czarnej Rusi, Podlasia, Polesia, Mińszczyzny, Ziemi Połockiej i Witebskiej, wreszcie Wołynia, Naddnieprza, Podola i innych ziem [Rachuba, Kiaupienė, Kiaupa 2009: 9–29]. W efekcie, jak pisze B. Walczak [2018: 279], „wcielenie rozległych ziem wschodniej i południowej Rusi, dziedziczącej wielką spuściznę kulturalną Rusi Kijowskiej, uruchomiło proces kulturowej i w pewnej mierze też językowej rutenizacji dynastii i elity politycznej Wielkiego Księstwa”. Zdominowane terytorialnie i językowo przez żywioł ruski państwo coraz bardziej ulegało wpływom wyższej kultury Rusinów. Ukształtowana w takich warunkach na dworze Olgierda kancelaria wielkoksiażąca za swój język przyjęła ruski, który stając się oficjalnym językiem administracji WKL, pełnił rolę integrującą w wielojęzycznym społeczeństwie. Język ten przyciągał uwagę licznych badaczy ze względu na zachowanie znacznej liczby zabytków poświadczonych chronologicznie i terytorialnie. Reprerentują je dwie grupy dokumentów:

- 1) kodeksy o charakterze ogólnopaństwowym zawierające przepisy prawa oraz postępowania karnego obowiązujące na terenie całego państwa. Najstarszym tekstem prawnym na ziemiach WKL był *Kodeks Uwarowa*. Stanowi on tłumaczenie staropolskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły, dokonane na początku XV wieku na Rusi Czerwonej, a zachowane w kopii z XV/XVI wieku, dokumentującej niektóre cechy białoruskie, np. akanie. Kodeks zawiera również *Statut Kazimierza Jagiellończyka*, inaczej *Sudiebnik* (1468). Ustawa ta, poszerzona o przywileje Aleksandra i Zygmunta I, stała się podstawą *Statutu litewskiego* w jego

trzech ruskich redakcjach³ oraz tłumaczeniach polskich⁴ [Bednarczuk 2010: 63].

- 2) zróżnicowane pod względem gatunkowym dokumenty wydawane przez władców litewskich, królów polskich, sejm, różne instytucje oraz osoby prywatne – m.in. przywileje, nadania ziemskie, dokumenty sądowe, lustracje dóbr gospodarskich, dochody i wydatki skarbowe, korespondencję dyplomatyczną – w dużej mierze wchodzące w skład archiwum *Metryki Litewskiej*. Dokumenty *Metryki* redagowane były głównie w języku starobiałoruskim, rzadziej po łacinie, a od połowy wieku XVI coraz częściej po polsku.

Dokumenty te, jako teksty świeckie, datowane i umiejscowione terytorialnie, zachowały wiele cech żywego języka, stosunkowo prostych z tego powodu do chronologizowania i geograficznego lokalizowania. Do najstarszych tekstów urzędowych, poświadczających nowe zjawiska kształtującego się języka białoruskiego (np. przejście [v] > [u]), zalicza się XIII-wieczne gramoty smoleńskie i połockie, m.in. *Gramotę kniazia smoleńskiego Mściława Dawidowicza z Rygą 1229 roku*, *Gramotę biskupa połockiego Jakuba około 1300 roku*. Język gramot był przedmiotem gruntownych analiz takich badaczy, jak A.I. Sobolewskij [Соболевский 1886], E. Karskij [Карский 1955–56], W. Kuraszkiewicz [1934], Ch.S. Stang [1935]. W monografii *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen* Ch. Stang, na podstawie gramot kancelarii wielkksiążęcych Olgerda, Witolda, Zygmunta Kiejstutowicza, Kazimierza Jagiellończyka, Aleksandra i Zygmunta I, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego oraz Zygmunta III, scharakteryzował język starobiałoruski w jego dwóch odmianach: połocko-witebsko-smoleńskiej oraz małoruskiej. Podstawowym w próbie ustalenia etnicznego charakteru kształtującego się języka kancelaryjnego stał się dla autora problem określenia jego podłoża dialektalnego. W opinii Ch. Stanga, największy wpływ na charakter języka kancelarii za czasów Kazimierza Jagiellończyka wywarł dialekt okolic

³ Jedną z ważniejszych publikacji ostatnich lat, omawiających problematykę języka urzędowego WKL, jest monografia W. Miakiszewa [Мякишев 2008], w której autor dokonał gruntownej analizy wszystkich poziomów języka *Statutu litewskiego* z 1588 roku.

⁴ Język polskiego przekładu *I Statutu* zachowanego jako *Kodeks Olszewski* z 1550 roku opracowała M.T. Lizisowa [2000]. Wcześniejsza monografia autorki [Lizisowa 1984] poświęcona została słownictwu regionalnemu *III Statutu litewskiego*.

Nowogródka, Grodna i Słonimia, czego wyrazem może być m.in. wymienne używanie w dokumentach liter *ь* / *е*. W okresie panowania Aleksandra i Zygmunta I nastąpiło przesunięcie terenu wpływów dialektalnych w kierunku północnym, w stronę Wilna. Większa stabilizacja języka tego okresu znalazła odzwierciedlenie w regularnie poświadczonych takich cechach, jak: przejście [ě] > [e], dyspalatalizacja [r'] i inne [Stang 1935: 63–86].

Odmienne stanowisko w kwestii genezy języka kancelaryjnego oraz zasięgu wpływów dialektalnych w poszczególnych okresach zajął J. Stankiewicz. W opublikowanej w 1936 roku recenzji pracy Stanga wyraził on pogląd, że język kancelarii państwa litewskiego już w czasach Witolda ukształtował się na bazie gwar środkowobiałoruskich, obejmujących zachodnie ziemie dawnej Połoczczyzny. Tezę swą badacz poparł głównie argumentami z zakresu morfologii, wychodząc z założenia, iż interpretowanie zjawisk fonetyki w oparciu o podporządkowaną normom cerkiewnosłowiańskim pisownię może być zawodne. Do cech normatywnych Stankiewicz [1936: 390] zaliczył takie m.in. właściwości fleksyjne, jak: 1) końcówka *-i* w mianowniku-bierniku liczby mnogiej tematów miękkich na *-o* i *-a*, np. *князи, граници*; 2) końcówka *-i* w dopełniaczu liczby pojedynczej tematów miękkich na *-a*, np. *купли, теци*; 3) formy zaimków w mianowniku-bierniku liczby mnogiej *мои, твои, свои* bez względu na rodzaj; 4) oboczne formy mianownika-biernika liczby mnogiej przymiotników i zaimków przymiotnych na *-ји, -ји / -је, -је*, np. *новыи, тыи / новые, тые*.

Przesunięcie w następnym okresie (lata panowania Aleksandra i Zygmunta I) centrum wpływów dialektalnych na północny wschód Ziemi Połockiej badacz uzasadnił nie tylko faktami językowymi, lecz i ówczesną sytuacją polityczną w Księstwie Litewskim. W obliczu narastających tendencji centralizacyjnych, czego wyrazem stało się m.in. w wydanie w 1529 roku ogólnopaństwowego kodeksu prawa pisanego (I *Statutu*), Ziemia Połocka i Witebska wystąpiły o potwierdzenie ich autonomii (Witebsk w 1503, Połock w 1511 roku). Następny etap zmiany zasięgu wpływów dialektalnych, mający miejsce w drugiej połowie wieku XVI, jego przemieszczenie się w kierunku Wileńszczyzny, badacz objaśnił również przyczynami historycznymi, tj. częstymi wojnami z Moskwą, prowadzącymi do dewastacji ziem północno-wschodnio-białoruskich, łącznie z Połoczczyzną [Stankiewicz 1936: 394].

Określając etniczny charakter języka urzędowego WKL, J. Stankiewicz zdecydowanie zatem odrzucił tezę o jego ukraińskich początkach. Tezę taką wyraził zarówno Ch. Stang w cytowanej monografii (uznając białoruskość dopiero od lat 80. XV wieku), jak i W. Kuraszkiewicz w studium o języku gramot halicko-wołyńskich [1934]. Obaj badacze przyjęli, że tradycję białoruskiego w swym ostatecznym kształcie języka kancelaryjnego Litwy zapoczątkowali halicycy pisarze Kazimierza Wielkiego, kontynuowali zaś pisarze Władysława Jagiełły oraz jego brata Świdrygiełły na Wołyniu.

W roku 1697, w ramach ograniczania różnic prawnych między Litwą a Koroną, na mocy ustaw sejmikowych funkcję urzędowego języka WKL przejęła polszczyzna [Rachuba, Kiaupienė, Kiaupa 2009: 25]. Podniesienie języka polskiego do rangi państwowego było konsekwencją naturalnego procesu polonizacji klasy politycznej Wielkiego Księstwa, tj. ruskiej z pochodzenia (a także zrutenizowanej litewskiej) magnaterii i szlachty. Proces ten wzmógł się zwłaszcza w okresie przygotowań i zawarcia unii lubelskiej, potem brzeskiej. Wspólne sejmy, elekcje przyczyniły się do zbliżenia szlachty rusko-litewskiej i polskiej w sferze wolności szlacheckich, kultury oraz – w dużej mierze – religii. Znamienne w tym względzie są liczne konwersje na wyznania reformowane, potem często na katolicyzm, przedstawicieli prawosławnych rodów możnowładztwa i szlachty WKL. Jak zauważa M. Liedke: „Najwcześniej spolonizowali się pod względem kulturalnym panowie pochodzenia litewskiego, np. Radziwiłłowie [...]. Proces polonizacji językowej nie ominął też panów ruskich”, np. Chodkiewiczów, Ostrogskich, Wołłowiczów i in. [Liedke 1995: 11–27; 2004]. Dwory magnackie stawały się ogniskiem polskości i reformacji, a przebywająca na nich młodzież szlachecka chętnie przejmowała elementy kultury i języka polskiego. Przykładem oddziaływania otoczenia magnackiego na szlachtę może być postać Teodora Jewłaszewskiego, średniozamożnego szlachcica ruskiego, późniejszego podsędka nowogródzkiego, związanego z Chodkiewiczami i Radziwiłłami. Swoje kontakty z możnymi Jewłaszewski opisał w pamiętniku⁵, którego język – ruski, lecz przesiąknięty wpływami polskimi – „robi wrażenie polszczyzny na siłę wciskanej w białoruską strukturę gramatyczną, którą rozsadza” [Smułkowa 2002: 299].

⁵ Por. ostatnie wydanie źródła [СВЯЖЫНСКІ 1999].

Czynnikiem dodatkowym, który wywarł wpływ na polonizację szlachty litewsko-ruskiej, było również, wynikające wprost z aktu unijnego 1569 roku, prawo umożliwiające nabywanie przez szlachtę koronną dóbr ziemskich na terenie WKL. Przybyli do zakupionych majątków Polacy przynosili ze sobą polskie obyczaje, język i kulturę atrakcyjną dla swych miejscowych sąsiadów [Liedke 1995: 21].

Język ruski pozostał jako narzędzie porozumiewania się wewnątrz ludności etnicznie ruskiej na obszarze Wielkiego Księstwa, a także w południowo-wschodnich, ruskich województwach koronnych, stając się jednak językiem niższych warstw społecznych i drugim (po polszczyźnie) językiem elit. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatruje się w dominującej pozycji kultury polskiej, postrzeganej jako bardziej atrakcyjna niż rodzima oraz „przewadze politycznej żywiołu polskiego w Rzeczypospolitej, która była umotywowana z jednej strony polską genezą i charakterem jej form i instytucji ustrojowych, a z drugiej – polskim potencjałem gospodarczym i militarnym, nieporównanie większym od potencjału mniejszości etnicznych” [Walczak 2017: 260].

W kontekście omawianych tu polsko-ruskich związków językowych warto dodać, że schyłek wieku XVI przyniósł wzrost rangi polszczyzny również poza granicami Rzeczypospolitej. Wpływy polskie objęły w tym okresie język wielkoruski i dotyczyły głównie terminologii wojskowej, co wiąże się z wydarzeniami politycznymi, głównie prowadzonymi wojnami polsko-moskiewskimi [Zaręba 1961: 6]. Ich efektem było m.in. przyłączenie do Rosji, pozostającej dotychczas w granicach Rzeczypospolitej, lewobrzeżnej Ukrainy. W drugiej połowie XVII wieku, za panowania cara Aleksego I, polszczyzna szczególnie zyskała na prestiżu, stając się językiem modnym w moskiewskich sferach dworskich i w kręgach bogatego bojarstwa [Rieger 2001: 550; Lewaszkiewicz 2018: 166]. Docierała tam głównie za pośrednictwem wybitnych przedstawicieli Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, jak Symeon Połocki, Teofan Prokopowicz, Łazarz Baranowicz czy Stefan Jaworski, którzy piastowali ważne stanowiska na dworze carskim lub w hierarchii cerkiewnej [Łuźny 1966]. Mimo że w XVIII wieku polszczyzna zaczęła ustępować miejsca francuszczyźnie, to jeszcze za czasów Piotra Wielkiego weszło do języka rosyjskiego sporo zapożyczeń polskich z zakresu administracji, sztuki, nauki. Mniej było wśród nich wyrazów rdzennie polskich,

więcej zaś terminów etymologicznie łacińskich, niemieckich, włoskich, francuskich, co, jak podkreślają badacze [Zaręba 1961: 7; Leeming 1976: 8; Walczak 2017: 261], wskazuje na rolę polszczyzny jako pośrednika w procesie recepcji kultury zachodnioeuropejskiej w Rosji.

W dotychczasowych ujęciach zagadnień językowych kontaktów polsko-rosyjskich języki zachodnioruskie (białoruski, ukraiński) traktuje się zwykle jako medium, za pośrednictwem którego zapożyczenia polskie przenikały do języka wielkoruskiego [por. m.in. Kochman 1967, 1975; Zaręba 1961: 1–19; Leeming 1976]. Węgierski sławista, A. Zoltán [Золтан 2014], rozpatrujący w perspektywie kulturowej problem migracji wyrazów i ich znaczeń w językach słowiańskich, zwrócił uwagę, że takie podejście jest istotne z punktu widzenia języka-dawcy. Nie znajduje natomiast uzasadnienia z punktu widzenia języka-biorcy, który dąży przede wszystkim do ustanowienia bezpośredniego źródła zapożyczenia, w drugiej dopiero kolejności do określenia języka pośredniczącego. Zestawiając w swoich badaniach dane dotyczące polonizmów funkcjonujących w języku wielkoruskim XV–XVI wieku, badacz doszedł do wniosku, że większość pożyczek polskich zaświadczonych w zabytkach Rusi tego okresu już wcześniej znalazła swoje trwałe miejsce w źródłach zachodnioruskich. Postuluje w związku z tym zachowanie dużej ostrożności przy formułowaniu wniosków o genezie tego typu leksyki i uwzględnianie kontekstów jej najwcześniejszych poświadczeń w źródłach. Proponuje też kwalifikowanie wyrazów dokumentujących dłuższą tradycję użycia, odnoszącą je wyraźnie do Rusi Zachodniej, jako zapożyczeń zachodnioruskich, chociaż genetycznie są polonizmami (a w polskim częstokroć latynizmami, bohemizmami itp.).⁶ Językom zachodnioruskim przypisuje więc rolę swoistej *lingua franca* w kontaktach Polski z Rusią Moskiewską.

⁶ W charakterze przykładu badacz przywołuje leksem *korona, koruna*, który traktuje jako pożyczkę zachodnioruską przez pośrednictwo polskie z łac. *corona*. Podstawą takiej kwalifikacji czyni fakt poświadczenia leksemu w jednym z najstarszych źródeł historycznych – *Latopisie halicko-wołyńskim* – wchodzącym w skład staroruskiego *Kodeksu Hipackiego*, w którym pod rokiem 1255 zamieszczona została informacja o koronacji księcia Daniela Romanowicza [Золтан 2014: 95].

2. PODLASIE NA GRANICY CHRZEŚCIJAŃSKIEGO WSCHODU I ZACHODU

Geograficzne Podlasie obejmuje dwa subregiony etnograficzne: 1) na północy teryny pojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi, 2) na południu ziemie środkowego Bugu.

Mimo że Jaćwingowie zniknęli jako etnos w końcu XIII wieku, to istnieją świadectwa, że w różnych miejscach WKL ich resztki zachowały swą odrębność, może też język i wierzenia pogańskie, przez kilka następnych stuleci (okolice Wigier, Skidla, Puszczy Białowieskiej). W pamięci zbiorowej mieszkańców Podlasia przetrwali do XIX wieku [Bednarczuk 2010: 132]. Z ich języka zachowała się w źródłach ruskich i polsko-łacińskich pewna liczba nazw wodnych, miejscowych oraz etnonim **Jatwęg*- [Nalepa 1964: 11–18]. Na wyludnione tereny pojaćwieskiego Podlasia po unii Polski z Litwą (obejmujące znaczne obszary Rusi Zachodniej) zaczęła napływać z północy ludność litewska, ze wschodu białoruska, a z zachodu polska.

Nazwa Podlasia pojawiła się w dokumentach WKL w postaci ruskiej *Podlachia* (1449), *Podljaše* (1495, 1513), natomiast postać polska *Podlasie* (1517) powstała w wyniku etymologii ludowej przez odniesienie do lasu [por. SSS IV: 172; Bednarczuk 2010: 141]. Nazwa ruska oznacza 'kraj położony pod Lachami'. Pograniczny charakter Podlasia i zachodzące na nim procesy etno-religijno-polityczne znalazły trwały ślad w nazwiskach jego mieszkańców. Są one do dziś derywowane za pomocą nazwotwórczych formantów ruskich: *Podlasz-uk*, *Podlasz-czuk*⁷, *Podlas-in* i polskich: *Podlas-iak*, *Podlasz-czak*, *Podlasz-ecki*. Niektóre, jak *Podlach(a)*, *Podlasz*, mają charakter przezwiskowy [Sajewicz 1997: 96].

Granica między chrześcijańskimi światami Wschodu i Zachodu nie tylko dzieli Słowian, ale też sprzyja powstawaniu specyficznej przestrzeni ich styku i kontaktu. Przestrzenią taką niewątpliwie od wieków jest Podlasie, stanowiące

⁷ Genezie, frekwencji oraz funkcji charakterystycznego dla antroponimii Podlasia formantu *-uk / -czuk*, występującego zarówno w nazewnictwie słowiańskim jak i niesłowiańskim tego regionu, poświęconych zostało wiele prac [por. m.in. Abramowicz 2000: 13–19; Bogdanowicz 2006: 337–343; Dacewicz 2006: 157–161; Mordań 2018; Sajewicz 2013; Tichoniuk 2003: 23–27; Złotkowski 2017]. Należy podkreślić, iż produktywność tego typu słowotwórczego jako cechy właściwej antroponimii całego pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego zaświadcza również materiał nazewnictwa wschodniej Lubelszczyzny [Czyżewski 2013: XXXVIII].

pogranicze etnosów, języków, konfesji. Na tym pograniczu w XVI stuleciu uformowały się kulturalne i duchowe centra prawosławia – posiadający niekwestionowaną rangę w historii i kulturze Podlasia Supraśl i, niedorównujący mu znaczeniem, lecz pod pewnymi względami ważny, Zabłudów. Te dwa ośrodki, podobnie jak znaczna część Podlasia, to istotny element „Ruskiego Świata” kształtowanego przez „wielką bizantyńską tradycję”, wielokrotnie rozbijanego i rozdrabnianego, potem z różnym skutkiem „zbieranego”, funkcjonującego w obrębie pojęcia-klucza Wschód, zrodzonego po rozpadzie Cesarstwa Rzymskiego i podziale Europy na wschodnią i zachodnią [Radziukiewicz 2017: 6–7].

2.1. Supraśl w historii i kulturze Podlasia

Początki Monasteru Supraskiego, według najnowszych ustaleń, sięgają roku 1495 i łączą się ze znanym na Podlasiu i w WKL rodem Chodkiewiczów [Mironowicz 2015: 34]. Aleksander Chodkiewicz, syn zmarłego w niewoli tatarskiej wojewody kijowskiego Iwana, zgodnie z tradycją ustną, sprowadził z Góry Athos i Ławry Kijowskiej kilkunastu mnichów i wspólnie z ówczesnym biskupem smoleńskim, późniejszym metropolitą, Józefem Sołtanem, ufundował w Gródku, w swoich dobrach w Puszczy Błudowskiej, zgromadzenie zakonne, przeniesione później na uroczysko Suchy Hrud nad rzeką Supraśl.

Dzięki nadaniom ziemskim zamożnych kolatorów – Chodkiewiczowie uchodzili wówczas za jeden z najbardziej wpływowych prawosławnych rodów magnackich w WKL – w krótkim okresie wybudowano w Supraślu dwie cerkwie: drewnianą p.w. św. Jana Teologa – patrona zmarłego w niewoli tatarskiej ojca Aleksandra – i murowaną p.w. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. Pierwszym ihumenem monasteru został, pochodzący z Bielska Podlaskiego, Pafnucy Sieheń, późniejszy biskup włodzimiersko-brzeski, następnie turowsko-piński [Mironowicz 2015]. Jako pierwszy tytułu archimandryty zaczął używać Sergiusz Kimbar (1532–1565), wcześniej monaster podniesiono do rangi *ławry patriarchalnej*⁸ bezpośrednio podlegającej jurysdykcji patriarchy konstantynopolskiego, a po

⁸ Świadczy o tym nadanie monasterowi tomosu przez patriarchę Konstantynopola Joachima I, które według A. Mironowicza [2014: 22] nastąpiło w 1505 roku.

synodzie wileńskim 1514 roku nadano mu przywileje stauropigialne [Naumow 2005: 108]. Zarówno zmiana tytułu przełożonych monasteru, jak też prawo do używania nazwy *ławra*, świadczą o randze Supraśla jako prawosławnego ośrodka monastycznego i jednocześnie centrum kulturalnego o znaczeniu ogólnosłowiańskim – Supraśl utrzymywał w tym okresie bliskie kontakty z Kijowem, Słuckiem, Moskwą, Bułgarią, Serbią oraz św. Górą Athos [Mironowicz 1998: 7–9]. Stanowiąc centrum prawosławia na granicy z rzymskokatolickim Zachodem, Monaster Supraski pozostawał otwarty na kontakty z kulturą chrześcijańską innych narodów słowiańskich, czego ślady odnaleźć można w architekturze, ikonografii, jak również w zbiorach bibliotecznych. Na bazie ksiąg sprowadzonych z Kijowa, Bałkanów, Grecji powstał w Supraślu bogaty i wyjątkowo cenny księgozbiór. Wartość szczególną przedstawiały w nim rękopisy⁹, których tylko w ciągu pierwszych trzydziestu kilku lat istnienia monasteru zgromadzono ponad 120 [Mironowicz 2014: 51].

2.1.1. Piśmiennictwo Ławry Supraskiej

Pierwszy inwentarz biblioteki monasterskiej z 1557 roku, opracowany przez archimandrytę Sergiusza Kimbara, liczył 209 woluminów w języku cerkiewnosłowiańskim, starobiałoruskim, greckim i łacińskim [Naumow 2005: 106]. Według kryterium treściowo-funkcjonalnego¹⁰ wymienione w inwentarzu woluminy można włączyć do trzech grup: 1) księgi liturgiczne (98); 2) literatura tzw. *czetja*¹¹ (101), w tym m.in. księgi Pisma Świętego, posłania Ojców Cerkwi, apokryfy, żywoty, literatura historyczna itp.; 3) statuty, kanony, reguły zakonne (10).

Ten znaczący, jak na standardy XVI wieku, księgozbiór – w Ławrze Pieczerskiej w Kijowie w analogicznym okresie znajdowało się zaledwie 85 woluminów

⁹ Opracowania katalogu rękopisów supraskich, przechowywanych obecnie w zbiorach krajowych i zagranicznych, dokonał w ostatnim czasie zespół badaczy pod kierunkiem A. Mironowicza [Mironowicz 2014]. Uwagi krytyczne na temat tej publikacji zamieścił w obszernym artykule A. Siemaszko [2014: 189–246].

¹⁰ Zawartość treściową, kompozycję i przeznaczenie ksiąg liturgicznych przedstawia opracowanie O. Narbutta [Narbutt 1979].

¹¹ Są to zbiory żywotów świętych, hymnów, modlitw i kanonów według kalendarza liturgicznego, przeznaczone do lektury domowej wiernych [Mironowicz 2014: 83].

[Щавинская 1998: 38] – daje wyobrażenie o roli Supraśla jako ośrodka życia duchowego i intelektualnego na zachodniej rubieży WKL.

Niektóre z przechowywanych tu rękopisów mają fundamentalne znaczenie dla historii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego oraz wschodniosłowiańskiego. W świecie slawistycznym Monaster Supraski znany jest jako miejsce, gdzie przez kilka stuleci przechowywana była jedna z najstarszych cyrylickich ksiąg kanonicznych – *Mineja na mart*¹² – znana współcześnie jako *Kodeks Supraski* (Codex Suprasliensis)¹³. Na treść manuskryptu, liczącego 285 kart, składają się 24 żywoty świętych na dni od 4 do 31 marca i kazania na marzec według Jana Chryzostoma, Bazylego Wielkiego, patriarchy Focjusza i Epifaniasza z Cypru. Zabytek powstał, według ustaleń badaczy, na początku XI wieku na Bałkanach, chociaż w swojej warstwie językowej nie jest jednolity. Obok form archaicznych poświadczane są też zjawiska o charakterze nowszym, zarówno w płaszczyźnie gramatycznej, jak i leksykalnej [Lehr-Spławiński, Bartuła 1973: 1]. Niektóre z cech fonetycznych i morfologicznych odzwierciedlają wschodniobułgarskie osobliwości dialektalne [Borkowski 2013: 64], co daje podstawy do przypuszczeń, że kodeks mógł powstać w jednym z klasztorów w okolicy Presławia. Okoliczności pojawienia się rękopisu w Supraślu, wbrew powtarzanej wersji o przywiezieniu go w XVI wieku przez patriarchę bułgarskiego i serbskiego Gabriela, jak twierdzi A. Naumow [2005: 113], nie są jasne¹⁴. W roku 1825 został on odnaleziony w Supraślu przez profesora uniwersytetu wileńskiego Michała Bobrowskiego. Zawile losy zabytku sprawiły, że współcześnie jest on przechowywany w trzech miejscach: 16 kart znajduje się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu, 118 kart w Bibliotece Uniwersyteckiej w Lublanie (Słowenia) i 151 w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

¹² *Kodeks Supraski* reprezentuje typ minei miesięcznej (menologium), tj. księgi zawierającej nabożeństwa obowiązujące w codziennej liturgii, a przypadające na każdy dzień określonego miesiąca. Istnieje 12 minei odpowiadających 12 miesiącom roku liturgicznego (1 września – 31 sierpnia).

¹³ Nowe krytyczne wydanie zabytku ukazało się pod koniec ubiegłego stulecia w Bułgarii pod nazwą *Супрасълски или Ретков сборник* [Займов 1982–1983].

¹⁴ Historyk J. Maroszek [1994: 3], powołując się na opracowanie późniejszego przełożonego klasztoru Modesta Strielbickiego (1867), twierdzi, że rękopis starobułgarski, zwany *Kodeksem Supraskim* został przywieziony w roku 1498 przez mnichów z Athosu, sprowadzonych do Gródka jeszcze przez Aleksandra Chodkiewicza.

Polska część kodeksu, wywieziona do Niemiec w czasie wojny, odnalazła się w 1962 roku w USA, a w 1968 powróciła do kraju [Moszyński 1984: 107].

Przez cały wiek XVI funkcjonowało w Supraślu skryptorium, w którym powielano księgi liturgiczne, spisywano kodeksy historyczne. Jego istnienie przyjmuje większość badaczy dziejów monasteru [np. Naumow 2005: 107; Темчин 2010: 27–34]. Redakcję *Subbotnika ili Pominnika* rozpoczął już pierwszy przełożony monasteru, Pafnucy Sieheń, spisując na pergaminie oryginalny latopis monasteru, obejmujący okres od końca XV do początku XVII wieku (pisanie zakończono w latach 30., w okresie przyjęcia unii). *Pominnik* wraz z uzupełnieniami stanowił dokładną kronikę monasteru, zawierającą wiele cennych, niepojawiających się w innych dokumentach, informacji, m.in. rejestrował imiona dostojników kościelnych, fundatorów monasteru, znakomitych rodów ruskich, związanych z Supraślem: Sanguszków, Wiśniowieckich, Koreckich, Massalskich, Sapiehów i in. [Naumow 2005: 112].

W kopii *Pominnika*, sporządzonej w 1631 roku przez o. Stefana Kochaniewicz, znalazła się niezwykle cenna informacja o Mateuszu Joanowiczu czyli Matfieju Dziesiątym – autorze *Diesiatogława*. Pracę kopisty, redaktora i tłumacza rozpoczął w Wilnie, zakończył zaś w Supraślu. Stworzony przez niego w latach 1502–1507 kodeks obejmuje niemal wszystkie księgi biblijne z wyjątkiem *Pięćksięgu* i ksiąg historycznych. Oprócz nich zawiera również dodatek w postaci słownika objaśniającego niezrozumiałe dla czytelnika wyrazy oraz niebiblijną *Księgę Menandra* [Naumow 2005: 108]. Po wywiezieniu z Supraśla w połowie XIX wieku manuskrypt trafił najpierw do biblioteki biskupa ryskiego Pawła Dobrochotowa, następnie do roku 1910 był własnością rosyjskiego sławisty, etnografa i leksykografa, autora materiałów do słownika języka staroruskiego, I. Srezniewskiego [Темчин 2010: 29]¹⁵.

Unikatowym dziełem nie tylko w zakresie sławistyki, ale także muzykologii jest *Irmologion Supraski*, kilkusetstronicowa księga liturgiczna, zawierająca teksty śpiewane podczas nabożeństw. Należy on do najstarszych transkrypcji neumatycznego zapisu melodii (kriuki), dokonanej przy pomocy notacji nutowo-liniowej.

¹⁵ Dziś przechowywany jest w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu, # 24.4.28 [Naumow 2005: 113].

W irmologionie znalazł się cały cykl muzyki liturgicznej nabożeństwa wieczorne-
go i jutrzni na wszystkie osiem tonów, a także śpiewy św. Liturgii i świąt. Różne
modele melodyczne (raspiewy) są podpisane jako: supraski, mirski, znamien-
nyj, konstantynopolitański, bułgarski, grecki, carogradzki. Irmologion powstał
w Supraślu latach 1598–1601, a jego twórcą był chórzysta, znawca śpiewu
cerkiewnego, Bogdan Onisimowicz. Obecnie jest przechowywany w Bibliotece
Akademii Nauk Ukrainy, gdzie w 1970 roku odnalazł go profesor muzykologii
Anatolij Konotop [Конотоп 2005: 199–206].

Bliskie kontakty mnichów supraskiego zgromadzenia z Kijowem i innymi
prawosławnymi ośrodkami w WKL oraz Rusi Moskiewskiej, zainteresowanie tra-
dycją staroruską sprzyjało gromadzeniu w bibliotece materiałów historycznych
i kronikarskich. Niektóre z nich powielano. W Supraślu przechowywany był
kodeks zawierający źródła o charakterze religijnym, historycznym oraz urzędo-
wym, który został skopiowany przez „многогрешного раба божиего Григория
Ивановича” z inspiracji „благоверного и христоролюбивого князя Симиона
Ивановича Одинцевича” [Улащик 1980: 5–6]. Zbiór tworzą m.in. *Latopis ruski*
(do 1446 roku), *Kronika wielkich książąt litewskich*, fragment przekładu *Statutów*
Kazimierza Wielkiego, niepełny tekst *Pateryku Kijowsko-Pieczerskiego* oraz inne
dokumenty [Maroszek 2010: 332]. Zawarty w kodeksie *latopis* nazywany *supra-*
skim (lub *Kroniką supraską*) z 1519 roku stanowi ważne źródło do historiografii
WKL, z czego doskonale zdawał sobie sprawę już XIX-wieczny historyk Ignacy
Daniłowicz, publikując jego tekst dwukrotnie¹⁶. Późniejsze krytyczne wydania
latopisu pojawiły się w serii PSRL w 1907 roku (t. XVII), powtórnie w 1980 roku
(t. XXXV) pod nazwą *Супрасльська летопись*¹⁷. Jako jedna z najwcześniejszych

¹⁶ Początkowo zabytek był wydawany w latach 1823–1824 w „Dzienniku Wileńskim”
(w transliteracji na alfabet łaciński), następnie jako samodzielne wydanie pod tytułem
Latopisiec Litwy i kronika ruska: z rękopisu sławiańskiego przepisane; wypisami z wremienni-
ka softyjskiego pomnożone; przypisami i objaśnieniami, dla czytelników polskich potrzebnemi,
opatrzone; staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza, profesora zwyczajnego w Cesarskim
Uniwersytecie Charkowskim, naprzód w Dzienniku Wileńskim roku 1824 częściami ogłoszane;
a teraz w jedno zebrane, dokończone i przedrukowane, Wilno 1827.

¹⁷ Rękopis znajduje się w Instytucie Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu,
Archiwum, zbiór ksiąg rękopiśmiennych, nr 115, # 143 [Naumow 2005: 114; Улащик
1980: 5].

i najlepiej zachowanych redakcji latopisów WKL *Kronika supraska* stanowi cenne źródło do badań historiograficznych, jak też historycznojęzykowych¹⁸.

Przypuszczalnie pod koniec lat 20. XVI wieku trafił do Supraśla *Wileński Chronograf*¹⁹, zawierający fragmenty *Wojny żydowskiej* Józefa Flawiusza [Mironowicz 2014: 63]. W zbiorach bibliotecznych znajdowały się także inne materiały historyczne i kronikarskie, m.in. *Carstwiennik z letopiscem* i *Wriemiennik z letopiscem*, które w opinii A. Mironowicza [2014: 64], powstały w Supraślu w latach 1515–1530 na podstawie pierwowzorów kijowskich i wołyńskich.

Zgromadzone przez mnichów supraskich źródła znane były, jak się przypuszcza, Maciejowi Strykowskiemu [Naumow 2005: 108], dość szczerze korzystającemu z mecenatu Chodkiewiczów, czemu dał wyraz w swej *Kronice polskiej...*, zamieszczając w niej wymowne epitafium na śmierć G. Chodkiewicza: *Napis na grobie J.W.P. Grehora Chodkiewicza, pana wileńskiego, najwyższego hetmana WKL, słynnego męża stanu, wyznawcy greckiej wiary. W kronice wierszowanej O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...* przedstawił historię rodu Chodkiewiczów (poczynając od protoplasty Chodka) i okoliczności nadania im Puszczy Błudowskiej.

Ławrze Supraskiej przypadła rola jednego z ważniejszych w WKL ośrodków opozycji antyunijnej. Przepisano tu bądź przeredagowano kilkanaście utworów polemicznych, które następnie rozpowszechniane były na ziemiach WKL i Korony. Do najbardziej znanych z nich A. Mironowicz [1998: 14; 2014: 69] zalicza m.in.: *Posłanie króla węgierskiego Janusza do mnichów św. Góry Athos z 1534 roku* i ich odpowiedź na posłanie króla węgierskiego Jana Zapolyi z 1534 roku; *Opowieść o spustoszeniu Góry Athos przez łacinników w 1276 roku*, przepisana w Monasterze Supraskim w 1546 roku; *Rozmowę chrześcijanina z Żydem o wierze i ikonach*; *Posłanie do łacinników z 1581 roku*; *Skazanie na bogomerzkuju, na poganuju łatinu...*, powstałe po 1586 roku; *Nowoizłożennoje pouczenie wo Litwanii naricajemym Łogofietom z początku XVII wieku*. Niektóre z wymienionych utworów znane były z kilku redakcji. Wszystkie zawierały

¹⁸ Monograficznemu opisowi języka zabytku została poświęcona rozprawa doktorska K. Grabowskiej [Grabowska 2017].

¹⁹ *Хронограф еже есть летописец*, rękopis przechowywany obecnie w Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie.

polemikę z naukami katolicyzmu, protestantyzmu, judaizmu i islamu. Ostroymi proklamacjami polemicznymi zareagowali mnisi suprascy na wydaną w Wilnie w 1577 roku pracę Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego. W Posłaniu do łacinników...* polemizowali z dogmatami Kościoła katolickiego, w negatywnym świetle starali się też przedstawić historię papieży rzymskich. Duch polemiczny dominował również w utworze *Na bogomerzkuju, na poganuju łatinu...*, w którym zaatakowano m.in. wprowadzony w 1582 roku przez papieża Grzegorza XIII nowy kalendarz. Znaczną popularnością na ziemiach WKL cieszyło się ponadto wymierzone przeciwko zwolennikom reformacji *Spisanije protiv lutrow* (1570), którego autorem był prawdopodobnie mnich z Supraśla – Jewstafij [Свістунова 2018: 251–275].

2.1.2. Wydawnictwa drukarni bazyliańskiej

Nowy etap w historii monasteru i jego biblioteki znamionują wydarzenia końca XVI wieku. Po dłuгоletnich zabiegach Rzymu podpisana została w 1596 roku w Brześciu Litewskim unia łącząca prawosławnych mieszkańców wschodnich rubieży Rzeczypospolitej z hierarchią łacińską. Supraskie duchowieństwo zakonne opowiedziało się przeciwko unii, a walka o zachowanie dotychczasowego statusu trwała do roku 1635, kiedy to ostatecznie Supraskiemu Monasterowi nadano nową regułę unickiego zakonu bazyliańskiego. Stopniowo Supraśl przeradzał się w naturalnego obrońcę założeń unii brzeskiej, co znalazło swój najpełniejszy wyraz w charakterze działalności wydawniczej, prowadzonej przez supraską oficynę bazyliańską w latach 1695–1803.

Ponadstuletnia działalność supraskiej oficyny typograficznej zaowocowała wydaniem łącznie 456 tytułów [Cubrzyńska-Leonarczyk 1993: 182]. Druki w języku polskim liczyły 304 pozycje, cyryliczne – 105²⁰, łacińskie – 46, litewskie – 1. Powstanie drukarni Supraśl zawdzięcza staraniom metropolity kijowskiego Cypriana Żochowskiego. Po jego śmierci (1693) przeniesiono urządzenia

²⁰ Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew [2003: 129] koryguje tę liczbę do 85 pozycji, wyjaśniając, że adresem wydawniczym oficyny supraskiej posłużyła się w latach 1793–1797 przy druku 22 wydawnictw typografia F. Kartaszowa w Klincach (gubernia czernihowska).

typograficzne z warsztatu przy klasztorze Świętej Trójcy w Wilnie do Supraśla, gdzie w 1695 roku zakończono dodrukowywanie brakujących 22 kart *Shużebnika*, którego publikację rozpoczęto w 1692 roku w Wilnie. W 1696 roku ukazała się pierwsza, w całości tłoczona w Supraślu, książka – opowieść hagiograficzna o życiu św. Onufrego – *Житие царевича перскаго... св. великаго Онуфрія* w opracowaniu bazylianina z klasztoru w Żyrowicach – Józefa Pietkiewicza [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 126].

Supraskie wydawnictwa cyrylicy²¹ były skierowane do dwojakiego rodzaju odbiorców. Do lat 70. XVIII wieku tłoczono książki przeznaczone wyłącznie dla środowiska unickiego. Przeważały wśród nich księgi liturgiczne, jednakże pojawiały się również wydawnictwa o charakterze dydaktycznym. W 1772 roku, jak pisze Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003: 128], prawdopodobnie ze względów finansowych rozpoczęto drukowanie ksiąg dla wyznawców niezreformowanego Kościoła prawosławnego. W grupie wydawnictw przeznaczonych dla środowiska staroobrzędowców dominowały księgi liturgiczne oraz modlitewniki, przedrukowywane z edycji wydawanych przed schizmą (*raskołem*) w Cerkwi prawosławnej (1654).

Oprócz zasadniczej produkcji wydawniczej – druków liturgicznych, tłoczni suprańska była zaangażowana w publikowanie materiałów dydaktycznych, w tym podręczników i słowników do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego. Wzrost produkcji tego typu literatury nastąpił po ważnym w historii Cerkwi unickiej wydarzeniu – synodzie zamojskim (1720), na którym wprowadzono wiele postanowień mających na celu latynizację liturgii i obrzędowości wschodniej. Główny inicjator zwołania synodu – ówczesny metropolita unicki i archimandryta klasztoru supraskiego – Leon Kiszka stał się inspiratorem licznych publikacji mających na celu podnoszenie poziomu znajomości cerkiewszczyzny wśród kleru unickiego.

Wśród publikacji o charakterze dydaktycznym, wydanych przez drukarnię w Supraślu, wyróżnić można literaturę *stricte* normatywno-leksykograficzną, jak i księgi liturgiczne, które poza podstawową dla nich funkcją kościelno-użytkową,

²¹ Pełne zestawienie druków cyrylicy wydanych przez oficynę suprańską znaleźć można w monografii Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003: 138–140].

pełniły także funkcje poznawczo-wychowawcze. Szczególnie często do celów dydaktycznych wykorzystywane były psalterze, „małe” czasosłowy (odpowiedniki łacińskich *horologionów*) oraz ewangelie pouczające. Niektóre wydania psalterzy zawierały specjalny wstęp skierowany do nauczycieli, jak np. wydany przez bazylianów supraskich w 1780 roku psalterz (*Псалтирь*), zaczynający się od słów: *Сказание ко учителем, како им учити детей грамоте и како детям учиться*. W przedmowach do czasosłowów zwracano się do młodzieży z apelem o chrześcijańską postawę w życiu i szacunek dla tradycji przodków. Jak wynika z danych przytoczonych przez Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew [2003: 138–140], w Supraślu tego typu pozycje wydawano wielokrotnie: *Евангелие учительное* (1790), *Часослов / Часовник* (sześciokrotnie w latach 1772–1791), *Псалтирь* (sześciokrotnie w latach 1780–1791 i później).

Liczne były również wydania elementarzy²² przeznaczonych zarówno dla prawosławnych, jak i środowiska unickiego oraz starowerskiego. Pierwszy znany obecnie *Букварь* unicki w języku cerkiewnosłowiańskim opublikowano w Supraślu w 1715 roku, sześć kolejnych wydań ukazało się w latach 1727–1795. Wydano tu również dwie azbuki starowerskie (1781, 1788), stanowiące przedruk wydań z Moskwy i Klinc [Jaroszewicz-Pieresaławcew 2003: 186].

Supraskie wydawnictwa cyrylickie, zarówno unickie, jak i starobrzedowe, znajdowały czytelników w różnych grupach społecznych. Zachowane na wielu egzemplarzach druków zapiski proveniencyjne pokazują, że znaczącą grupę odbiorców stanowili chłopci oraz kupcy, zdarzali się też mnisi, urzędnicy, mieszczanie oraz wojskowi²³. Wiele druków przeznaczonych dla starobrzedowców, wydawanych w dużych, nieraz kilkutysięcznych nakładach, trafiało do najbardziej odległych miejsc, gdzie chronili się ich prześladowani odbiorcy (Białoruś, Ukraina, Mołdawia, północ i południe dawnej Rusi, Kazachstan).

Największe osiągnięcie wydawnicze oficyny supraskiej w zakresie literatury przeznaczonej do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego stanowi słownik

²² Nosiły one tytuł *azbuka* lub *bukwar*, chociaż istotnych różnic między nimi nie ma. Zazwyczaj *azbuka* była mniejsza objętościowo niż *bukwar*.

²³ Np. *Leksykon* z 1722 roku, zanim trafił do zbiorów Biblioteki Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu, był własnością niejakiego chorążego Łuki Awdotkina [Jaroszewicz-Pieresaławcew 2003: 137].

Леѣниконъ Сирѣчь Словесникъ Славенскій имѣющъ в себѣ слова первѣе Славенскія азбѣчныя посемже Полскія²⁴. Ukazał się on drukiem 18 stycznia 1722 roku i zawierał około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich odbitych cyrylicą i około pięciu tysięcy objaśnień polskich tłoczonych łacinką. Z przedmowy do czytelników wynika, iż miał on stanowić pomoc dydaktyczną dla kandydatów do stanu duchownego Cerkwi unickiej, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego. Na popularność słownika jako źródła leksykograficznego wskazywać mogą trzy kolejne jego wznowienia, które pojawiły się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni bazylianów w Poczajowie²⁵. Dowodzi tego również fakt, iż ponad sto lat później stał się on podstawą opracowania podręcznego słowniczka pt. *Приручный словарь славено-польский* (1830) [Лабынцев, Щавинская 1995: 29]. Rolę swoją, niewątpliwie, spełnił; jego poczytności dowodzą też liczne zapiski proveniencyjne w językach polskim, białoruskim, ukraińskim, rosyjskim i łacińskim, zachowane na wielu egzemplarzach spośród kilkudziesięciu ocalałych²⁶.

W 1722 roku pojawiło się jeszcze jedno interesujące wydawnictwo oficyny supraskiej *Собрание припадковъ Краткое, и Духовнымъ Особомъ Потребное...*²⁷, uchodzące za ostatnią drukowaną książkę starobiałoruską. Składa się ona z trzech różnojęzycznych części: przedmowy do czytelników metropolity kijowskiego Leona Kiszki w języku cerkiewnosłowiańskim, katechizmu mającego formę pytań i odpowiedzi w języku starobiałoruskim oraz białorusko-polskiego

²⁴ Analizie językowej i leksykograficznej źródła poświęcono odrębny tekst w rozdziale *Słowniki i gramatyki*.

²⁵ Edycje poczajowskie z roku 1751 i 1756, zawierające nieco zmieniony rejestr wyrazów, pojawiły się w zestawie *Богословии нравоучительной* [Лабынцев, Щавинская 1995: 29].

²⁶ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003: 191] pisze o 30 zachowanych egzemplarzach słownika, natomiast J. Łabynczew i Ł. Szczawinskaja wspominają o 40 egzemplarzach, z czego 6 znajduje się w zbiorach polskich bibliotek: m.in. Biblioteki Narodowej w Warszawie (2 egz.), Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteki PAN w Kórniku [Лабынцев, Щавинская 1995: 31]. Jednym egzemplarzem słownika dysponuje również Muzeum Podlaskie w Białymstoku, nr inw. 8556.

²⁷ Jak pisze Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003: 191], druk ten był zwykle oprawiany z wydanym równocześnie *Leksykonem* supraskim. Tak jest z egzemplarzem przechowywanym w Bibliotece UW i jednym z dwóch egzemplarzy Biblioteki Narodowej.

słownika zawierającego głównie leksykę sakralną. Z krótkich uwag A. Żuraskiego [Жыпаўскі 2006: 392] poświęconych językowi zabytku wynika, że stanowi on cenne źródło do historii białoruszczyzny, dokumentujące wiele jej osobliwości ortograficzno-fonetycznych, fleksyjnych, leksykalnych, niepoświadczonych w innych tekstach XVIII wieku. Niekwestionowaną wartość leksykologiczną i leksykograficzną przedstawia również zamieszczony na końcu książki przekładowy słownik rusko-polski.

Wydawnictwo reprezentuje popularny w XVIII wieku w środowisku bazylianów gatunek tekstów określanych jako *teologie moralne*. Ich geneza wiąże się z postanowieniami synodu zamojskiego, nakazującymi zreformowanie życia kościelnego i religijnego Cerkwi greckokatolickiej oraz poprawę poziomu świadomości religijnej wiernych. Służyć temu miały właśnie tego typu teksty, mające formę katechizmowych pytań i odpowiedzi, napisanych w zrozumiałym dla odbiorców języku ruskim. Źródło wielokrotnie było wydawane również w innych typografiach bazylikańskich, m.in. w Poczajowie, Uniowie, nieraz pod zmienionym tytułem (edycje lwowskie) bądź w zmodyfikowanej treściowo formie [Getka 2018: 101]. Teologie były kierowane zasadniczo do duchownych unickich oraz osób sposobiących się do stanu kapłańskiego i służyły jako swego rodzaju wykładnie zarówno spraw dogmatycznych, jak i etycznej edukacji wiernych. Jak podkreśla badająca te wydawnictwa J. Getka, stanowią one „doskonałe źródło badań nie tylko tradycji unickiej, ale – ze względu na język, który miał być dostosowany do potrzeb odbiorców – do analizy stanu prostej mowy²⁸ w XVIII wieku” [Getka 2018: 103].

Wśród 351 druków łaćnińsko-polskich wydanych w Supraślu Cubrzyńska-Leonarczyk [1993: 182] wyodrębnia kilka grup tematycznych:

- 1) religijne (122), m.in. pozycje związane z kultem czczonych na Podlasiu i w WKL obrazów Matki Boskiej; zbiory pieśni kościelnych, zwane *kantyczkami*; homiletyka (kazania, głównie funeralne, pisane w panegirycznym tonie po śmierci kolatorów, np. Chodkiewiczów, Branickich; modlitewniki, zbiory nabożeństw, katechizmy, pisma hagiograficzne;

²⁸ Językowi teologii moralnych badaczka poświęciła wiele swoich prac [por. m.in. Getka 2012, 2018: 99–125].

- 2) litteraria (95), głównie powieści (np. *Podróże kapitana Gulliwera* J. Swifta 1784, *Xiądz wikary* H. Fieldinga 1787, *Turczyn wojujący z Awantur arabskich* A. Gallanda 1789), drobne formy prozatorskie, utwory poetyckie (np. *Pieśni nabożne* F. Karpińskiego wydane w kilku edycjach, z których zachował się jedynie egzemplarz z 1799), teatralia;
- 3) publicystyka (43), m.in. druki związane z problematyką pedagogiczną (głównie rozprawy F.S. Czapskiego), społeczno-polityczną (pisma S. Staszica: *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* 1787, *Przestrogi dla Polski* 1790 i edycja *Mądry Polak po szkodzie* 1791); obyczajową, odnoszącą się głównie do spraw lokalnych;
- 4) kalendarze (40), głównie druki propagujące idee Wieku Oświeconego: racjonalne myślenie i zdrowy rozsądek;
- 5) poradniki (24) o treści medycznej, np. kilkakrotnie wznawiany stary traktat Aleksego z Piemontu *Tajemnice wszystkim... nie tylko ku leczeniu... bardzo potrzebne* (1737, 1750, 1758, 1786), zawierający receptury na wykonanie leków, kosmetyków, barwników; ekonomicznej, związanej z prowadzeniem majątków rolnych, np. *Traktat o pszczołach* (1783, 1789); prawniczej, np. praktyczne wskazania, jak załatwiać sprawy urzędowe;
- 6) szkolne (14), przede wszystkim wydawnictwa obsługujące szkolnictwo białostockie, np. podręczniki do Szkoły Inżynierii założonej z inicjatywy hetmana Branickiego;
- 7) historia (11), głównie przedruki publikacji wydanych w innych ośrodkach, np. *Sława dawnej Jerozolimy* Flawiusza (1722, 1725), *Institutio politica* Tacyta w wyborze (1746);
- 8) katalogi wydawnicze (2).

Pod względem produkcji wydawniczej oficyna z Supraśla sytuowała się, według ustaleń Cubrzyńskiej-Leonarczyk [1993: 183], na dziesiątym miejscu w kraju, a jej książki rozprowadzane były przez renomowane księgarnie Wilna, Warszawy, Krakowa, Poznania.

W latach 1876–1877 większą część supraskich zbiorów bibliotecznych – 1109 ksiąg – przewieziono do Wilna. Obecnie są one przechowywane w Oddziale Rękopisów (zbiór nr 19) Litewskiej Akademii Nauk. Dokładny opis supraskich kodeksów przeprowadził pod koniec XIX wieku F.N. Dobrianskij [Добрянский 1882].

Z uwagi na ówczesny stan paleografii ustalenia Dobrianskiego dotyczące chronologii zabytków okazały się w niektórych przypadkach nieprecyzyjne. Weryfikacji i nowej chronologizacji najstarszych rękopisów w oparciu o znaki wodne, cechy paleograficzne oraz filiację tekstów dokonała w ostatnich latach wileńska sławistka N. Morozowa [Морозова, Темчин 2005: 117–139].

Przedstawione w zarysie fakty z historii supraskiego klasztoru, jak też zgromadzona tu literatura dowodzą, że na przestrzeni XVI–XVIII wieku Supraśl stanowił centrum swoistej strefy kontaktów literackich zachodu i wschodu, centrum i południa Europy. Zbiory biblioteki monasterskiej stwarzają wyjątkową możliwość prześledzenia zjawisk wzajemnego przenikania się elementów kultury *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa*, obrazują proces dynamicznej latynizacji tradycji cyrylo-metodiańskiej po przyjęciu unii brzeskiej. Podlasie, a Supraśl w szczególności, okazały się swego rodzaju forpocztą, przekaźnikiem nowych prądów filozoficznych, religijnych, literackich, obejmujących rozległą przestrzeń kulturalną państwa polsko-litewskiego i docierających na tereny Rusi Moskiewskiej.

2.2. Zabłudów i najstarsze druki Podlasia

W historii drukarstwa cyrylickiego w Rzeczypospolitej Podlasie, Zabłudów zaś w szczególności, ma swoje miejsce. W niecałe 80 lat po ukazaniu się w krakowskiej drukarni Sz wajpolta Fiola²⁹ najstarszych tłoczonych cyrylicą ksiąg cerkiewnosłowiańskich wydana została pierwsza drukowana książka na Podlasiu. Była nią cyrylicka *Ewangelia pouczająca* (Евангеліє оучительное), wydrukowana w 1569 roku w typografii Grzegorza Chodkiewicza w Zabłudowie. Syn Aleksandra Chodkiewicza, fundatora monasteru w Supraślu, jeden z głównych mecenasów prawosławia, hetman wielki litewski ufundował w swoich dobrach rodowych w Zabłudowie w 1566 roku warsztat drukarski pracujący na potrzeby

²⁹ Z najstarszej typografii cyrylickiej w świecie wyszły 4 księgi liturgiczne: 2 *Triody* (postny i kwietny), niedatowane (między 1485–1491) oraz *Czasosłow* i *Oktoich* (datowany 1491). Wymieniana przez niektórych badaczy piąta księga, *Psalterz*, jest niepewna, gdyż nie zachowały się żadne jej egzemplarze [Rusek 1993: 37].

Cerkwi i jej wiernych³⁰. Od czasów Franciszka Skoryny była to pierwsza oficyna adresująca swoje druki do prawosławnych. Motywów jej założenia historycy upatrują głównie we względach polityczno-religijnych, chociaż wspomina się również o przesłankach komercyjnych [Mironowicz 1990: 251]. Geneza zaśludowskiej typografii ma niewątpliwie związek z celową i świadomą działalnością wykształconego, ambitnego i odgrywającego ważną rolę w życiu politycznym WKL możnowładcy. Idea uruchomienia drukarni w rezydencji rodowej musiała zrodzić się, z jednej strony, z pobudek ambicjonalno-prestizżowych, z drugiej, potrzeb religijno-politycznych. Rywalizując z mecenasami protestantyzmu – Radziwiłłami, w obliczu narastającego zagrożenia ze strony ruchu reformacyjnego, Chodkiewicz pragnął stworzyć na Podlasiu ośrodek służący podniesieniu rangi społeczności prawosławnej w państwie polsko-litewskim. Jako propagator prawosławia podjął w latach 60. starania o utworzenie drukarni.

Realizacji tej idei służyć miało sprowadzenie do Zabłudowa, przybyłych w 1566 roku na Litwę, dwóch znamienitych drukarzy moskiewskich – Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca – wydawców pierwszej datowanej książki ruskiej – *Apostoła* z 1564 roku [Łabyncew, Szczawinska 1995: 28]. Chodkiewicz rozpoczął w ten sposób, jak pisze znany historyk i sławista J. Łabyncew [1995: 23], urzeczywistnianie planów wydawniczych powstałej w połowie XVI wieku nieformalnej rady literacko-wydawniczej. W jej skład weszli, oprócz Chodkiewiczów (Grzegorza i jego synów Andrzeja i Aleksandra), mnisi supрасy – archimandryta Sergiusz Kimbar, archidiakon Eustachy³¹ oraz przedstawiciele szlachty i możnych rodów litewsko-ruskich, m.in. książęta słuccy Olelkowicze, przyszły kanclerz Eustachy Wołłowicz, pisarz królewski Michał Haraburda, z czasem również uczeń Maksyma Greka – starzec Artemij, były ihumen Troice-Siergijewskiego monasteru, posądzony o liberalizm religijny i szukający schronienia na Litwie. Jednym z głównych zadań rady stało się przygotowanie do druku *Biblii* w języku

³⁰ Była to jedna ze starszych typografii cyrylickich Rzeczypospolitej. Wcześniej tłoczono cyrylicą jedynie w Wilnie (druki F. Skoryny z 1525 roku), Brześciu (drukarnia Mikołaja Radziwiłła Czarnego 1533 roku), Nieświeżu (typografia M. Kawieczynskiego 1562 roku), Ciapinie (drukarnia W. Ciapińskiego około 1565 roku) [Mironowicz 1990: 246].

³¹ O. Eustachy był autorem znanego dzieła polemicznego z 1570 roku – *Spisanije protiv lutrow* [Naumow 2005: 109].

cerkiewnosłowiańskim, a być może ruskim. Podlascy wydawcy wyprzedzili swoimi staraniami przynajmniej o dwa dziesięciolecia program innego możnego protektora prawosławia – księcia Konstantego Ostrońskiego, w posiadłości którego, Ostrogu na Wołyniu, w 1581 roku została wydana, również przez Iwana Fiodorowa³², pierwsza *Biblia* w języku cerkiewnosłowiańskim (tzw. *Biblia Ostrońska*). Planów rady nie zrealizowano.

Można przypuszczać, że jedną z przyczyn niepowodzenia był brak odpowiedniego oryginału, którego nie udało się zdobyć specjalnie wysłanemu do Moskwy, do cara Iwana Groźnego, poselstwu na czele z diakonem Izajaszem Kamieńczaninem. Z programu wydawniczego oficyny zabłudowskiej jednak nie zrezygnowano, bo 8 czerwca 1568 roku Fiodorow i Mściśławiec przystąpili do druku pierwszej księgi – *Ewangelii pouczającej* (ΕΒΑΝΓΕΛΙΕ ΟΥΧΙΤΕΛΗΝΟΕ), 17 marca 1569 roku druk ukończono [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 42]. We wschodniej tradycji religijnej *Ewangelia pouczająca* stanowi zbiór homilii, pouczeń ewangelicznych na poszczególne tygodnie i święta. Występuje w dwóch redakcjach. Najstarsza, sięgająca końca IX wieku, wiąże się z imieniem biskupa bułgarskiego Konstantyna, ucznia św. Metodego, druga, zwana „patriarszym homiliarzem konstantynopolskim”, nieznanego autorstwa pochodzi z okresu późniejszego – XII–XV wieku [Łabynczew, Szczawinska 1995: 33; Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 43]. Wydanie zabłudowskie reprezentuje drugi typ ewangelii, a jego pierwowzorem był jeden z wcześniejszych słowiańskich przekładów księgi, którego odpis mógł się znajdować w bibliotece supraskiej³³. Księga ta stanowi swoisty odpowiednik katolickich i protestanckich *postylli*, np. popularnej w końcu XVI wieku *postylli* Mikołaja Reja (*Świętych słów a spraw Pańskich [...] kronika albo postylla... z 1557 roku*) oraz pierwszej w języku polskim katolickiej *postylli* Jakuba Wujka (*Postilla catholica... 1573*).

³² Po opuszczeniu Zabłudowa drukarz udał się do Lwowa, gdzie w 1574 roku wydał pierwszą datowaną książkę ukraińską *Apostoł* oraz *Azbukę*. Od roku 1575 przebywał na dworze księcia K. Ostrońskiego [Пашкоў 2006: 701].

³³ Manuskrypt, będący przypuszczalnie podstawą zabłudowskiego wydania *Ewangelii pouczającej*, stanowiący niegdyś własność monasteru supraskiego, jest przechowywany obecnie w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Litwy w Wilnie (sygn. F.19–69), dokąd wywieziony został wraz z innymi zabytkami w 1877 roku [Łabynczew, Szczawinska 1995: 34].

Jak zauważają badacze [por. Mironowicz 1990: 252], pierwotnym zamierzeniem Grzegorza Chodkiewicza i niektórych członków rady, m.in. archimandryty Kimbara, było wydanie księgi w przekładzie na *prostą mowę*. Od planów tych odstąpiono dopiero po zakończonych niepowodzeniem poszukiwaniach „wzoru” drukowanej *Biblii* w języku ruskim, chociaż sam Chodkiewicz w obszernej przedmowie (Предисловіє книги сѣа) do *Ewangelii* wyjaśnia to obawą o wypaczenie sensu oryginału cerkiewnosłowiańskiego, por. Помыслилъ же былъ (...), иже вы сію книгѣ выразѣмѣніа ради простыхъ люден преложити на *простѣю мовѣ* [wyodróżnienie – LC], и имѣлъ есми о том попеченіе великое. и совещаши ми люди мѣдрые в том писмѣ оученые, иже прекладаніемъ з давныхъ пословицъ на новыє помылка чинитса немалаа. такоже иннѣ обрѣтаетса в книгахъ новаго переводѣ („Myślałem również o tym, żeby księgę tę dla lepszego zrozumienia przez prostych ludzi przełożyć na *prostą mowę* i bardzo się o to troszczyłem. Lecz doradzili mi ludzie mądrzy i w piśmie tym uczeni, że przy przekładaniu z dawnych powiedzeń na nowe pomyłki czyni się niemałe, jak to teraz można zobaczyć w księgach na nowo przełożonych”)³⁴.

Treść i styl wypowiedzi przedmowy świadczy, że Chodkiewicz był znawcą piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, nie pozbawionym przy tym zdolności literackich. Pisał w języku cerkiewnosłowiańskim z wpływami białoruszczyzny. Elementy żywego języka znajdują odzwierciedlenie głównie w warstwie leksykalnej tekstu, por. помылка, варста(т) дрѣкарскіи, выдроуковати, накладѣ наложити, нежалѣючи. Rzadziej cechy białoruskie dokumentowane są na poziomie fonetycznym, por. zapisy poświadczające dyspalatalizację spółgłosek dźwiękowych (np. пословицѣ, чавцы, елицы, матежѣ), dysymilację *z > k* (смакчнѣ). Przypuszcza się, że wstępna część przedmowy, wyjaśniająca korzyści płynące z lektury dzieła, bogata w odwołania do ksiąg Starego i Nowego Testamentu, mogła wyjść spod pióra archidiakona supraskiego Eustachego oraz protopopa zabłudowskiego Nestora [Łabyncew, Szczawinska 1995: 35]. Oprócz przedmowy *Ewangelia* zawiera słowo drukarzy do czytelników oraz 77 pouczeń ewangelicznych na niedziele i święta całego roku. Po raz pierwszy

³⁴ Fragment przedmowy pochodzi z *Aneksu* zamieszczonego w książce J. Łabyncewa, L. Szczawińskiej [1995, *Aneks*, przekład: A. Naumow].

zamieszczono w niej w formie drukowanej również jedno z najznamienitszych dzieł literatury staroruskiej XII wieku, *Słowo na Wniebowstąpienie* św. Cyryla Turowskiego (Кирила недостойнаго мниха слово на вознесеніе гне)³⁵. Ten wybitny pisarz, biskup Turowa, kaznodzieja, autor homilii, przyrównywany do największego mówcy chrześcijańskiej starożytności, św. Jana Chryzostoma – Złotoustego, już za życia zyskał przydomek „Złotoustego Rusi” [Міхневіч 1994: 259].

Drugim i, niestety, ostatnim drukiem zabłudowskiej typografii Chodkiewicza okazał się *Psalterz z Horologionem* (Псалтырь с Часословцем), wydany 23 marca 1570 roku przez samego Fiodorowa³⁶. Obie części księgi wypełniają w znacznym stopniu utwory hymnograficzne. Na tle wcześniejszych redakcji *Psalterz* zabłudowski wyróżnia się, w opinii badaczy, obecnością osobliwych krótkich objaśnień-nadpisów nad psalmami, nietypowych dla tradycji wschodniosłowiańskiej. Druga część zbioru, *Czasosłowiec*, stanowi skrócony wariant współczesnych mu oraz wcześniejszych odpisów rękopiśmiennych, nie wyłączając supraskich. Oprócz tekstów hymnograficznych zamieszczono w niej również tabele zawierające obszerne obliczenia astronomiczno-chronologiczne, dotyczące cyklu paschalnego, słonecznego i księżycowego i in. [Łabyncew, Szczawinska 1995: 39]. Zabłudowską edycję *Psalterza* otwiera przedmowa Iwana Fiodorowa, zawierająca konwencjonalną formułę przeproszającą czytelnika za błędy, po której następuje przedmowa Grzegorza Chodkiewicza, informująca m.in. o upowszechnieniu drukarstwa w WKL, etapach pracy redakcyjnej i tekstologicznej, aktualnych wciąż zamierzeniach hetmana dotyczących wydawania ksiąg w języku ruskim. Trzecia, anonimowa część wstępu (*Предисловіе...*), zapoznająca czytelnika z treścią księgi, utrzymana jest w duchu tradycyjnych przedmów staroruskich z przywoływanymi cytatami z klasyki literatury

³⁵ Przekładu *Słowa* i innych utworów Turowskiego na język polski dokonał W. Hryniewicz [1993].

³⁶ Piotr Mścislawiec, po wyjeździe z Zabłudowa, przeprowadził się do Wilna (1569), gdzie wspólnie z Kuźmą Mamoniczem założył drukarnię. Pierwszym drukiem, wydanym 30 marca 1575 roku, była *Ewangelia* [Jaroszewicz-Pieresaławcew 2003: 59]. Blisko półwieczna działalność oficyny stała się symbolem odrodzenia drukarstwa cyrylickiego w Wilnie po zaprzestaniu w 1525 roku wydawania ksiąg przez F. Skorynę.

chrześcijańskiej – Bazylego Wielkiego i Jana Złotoustego³⁷. Zamyka przedmowę swego rodzaju słowniczek zawierający *Objaśnienie niezrozumiałych wyrazów psalterzowych*. Zdaniem J. Łabyncewa [1995: 41], styl, maniera, słownictwo tej części wstępu zdradzają nieprzeciętny talent miejscowych, podlaskich literatów-intelektualistów – Eustachego i Nestora.

Mimo krótkotrwałej działalności typografii zabłudowskiej³⁸ wytłoczone tu dwie księgi liturgiczne wywarły znaczący wpływ na praktykę wydawniczą na ziemiach WKL. Stworzone w niej przez Fiodorowa i Mściśławca swoiste archetypy graficzno-ornamentacyjne stały się wzorem dla innych oficyn, m.in. wileńskiej typografii Wasyla Haraburdy przy druku *Ewangelii pouczającej* około 1580 roku [Jaroszewicz-Pieresaławcew 2003: 82], drukarni braci Mamoniczów przy wydaniu *Psalterza* z 1586 roku, oraz edycji *Psalterzy lwowskich* z 1637 i 1655 roku. Uczeń drukarzy z Zabłudowa, Hryń Iwanowicz, zasłynął jako twórca czcionek cyrylicy użytej przez dom Mamoniczów do druku *Statutu litewskiego* z 1588 roku [Mironowicz 1990: 263]. Grafika wydań zabłudowskich przetrwała w sztuce drukarskiej do XVIII wieku, utrwalona nie tylko w wydaniach cyrylicy, ale i w drukach czcionką łacińską³⁹. Wydania Fiodorowa i Mściśławca są przejawem zetknięcia się dwóch typów sztuki zdobniczej – wschodniej i zachodniej. Takie jej elementy, jak: zastawki, finaliki, inicjały, nawiązywały do wydań moskiewskich, natomiast wprowadzony przez drukarzy na odwrotnej stronie karty tytułowej *Ewangelii* drzeworyt, przedstawiający herb Grzegorza Chodkiewicza, był wyraźnym przejawem związku z zachodnim stylem zdobniczym [Błońska, Bułhak 1993: 188].

Mówiąc o drukarstwie cyrylicy na Podlasiu, nie można pominąć kwestii związków Zabłudowa z Supraślem. Te dwa ważne w historii prawosławia ośrodki łączy przede wszystkim postać Grzegorza Chodkiewicza, właściciela

³⁷ Kontekst teologiczny przedmów do druków cerkiewnosłowiańskich analizuje w interesującym artykule A. Naumow [1993: 79–91].

³⁸ Wpływ na zaprzestanie działalności drukarni mógł mieć podeszły wiek hetmana i stan jego zdrowia, który znacznie się pogorszył po wydarzeniach 1569 roku związanych z zawarciem unii lubelskiej. Wkrótce, w 1572 roku, Chodkiewicz zmarł.

³⁹ Por. przykłady polskojęzycznych wydawnictw wileńskich z XVIII wieku [Łabyncew, Szczawinska 1995: 42].

dóbr zabłudowskich i fundatora Monasteru Supraskiego, pierwszego mecenasa drukarstwa podlaskiego. Znamienne jest to, że oba druki zabłudowskie, zarówno *Ewangelia*, jak i *Psalterz*, po śmierci hetmana zostały podarowane przez wdowę po nim, Katarzynę Wiśniowiecką, Ławrze Supraskiej⁴⁰. Ponad sto lat później właśnie w monasterze w Supraślu, podporządkowanym już władzy unickich biskupów (1635), powstał jeden z ważniejszych bazylikańskich ośrodków wydawniczych Rzeczypospolitej, a istotną część jego produkcji stanowiły nadal druki cyryliczne.

*

Wydawnictwa cyryliczne dwóch podlaskich typografii zajmują, niewątpliwie, ważne miejsce w dorobku drukarstwa ruskiego. Oficyna zabłudowska to jedna z najstarszych typografii cyrylicznych Rzeczypospolitej. Stworzone tu przez drukarzy moskiewskich wzorce sztuki typograficzno-zdobniczej, łączące w sobie elementy ruskie i zachodnioeuropejskie, przetrwały w wydawnictwach licznych oficyn WKL do XVIII wieku. Innym, nie mniej ważnym, aspektem jej funkcjonowania był wpływ, jaki wywarła na świadomość religijną i narodowościową społeczności ruskiej państwa litewskiego, stając się wyrazem dążeń świeckich mecenasów do obrony prawosławia w obliczu ekspansji wyznań reformowanych i umacniającego swe pozycje katolicyzmu. Wydane tu druki służyły upowszechnianiu tekstów liturgicznych wśród prawosławnych, stanowiąc jeden z elementów reformowania osłabionej wewnętrznie (zeświecczenie duchowieństwa) i zewnętrznie (ruchy reformacyjne) Cerkwi. Wysiłki takie były podejmowane nie tylko przez świeckich protektorów (jak Grzegorz Chodkiewicz czy Konstanty Ostrogski), ale również przez bractwa cerkiewne zajmujące się działalnością religijno-oświatową (szkoły brackie) i wydawniczą (drukarnie)⁴¹.

Zróznicowane pod względem tematycznym cyryliczne wydawnictwa drukarni bazylikańskiej w Supraślu – od ksiąg liturgicznych po literaturę dydaktyczną (głównie leksykograficzną) – znajdowały licznych odbiorców w środowisku

⁴⁰ Egzemplarz zabłudowski *Ewangelii pouczającej* został wywieziony najpierw do Wilna, potem do Moskwy, dziś znajduje się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, nr inw. 1649. *Psalterza* dotychczas nie odnaleziono [Naumow 2005: 115].

⁴¹ Na ten temat por. Mironowicz [2004: 52].

unickim, starowerskim, prawosławnym zarówno w Rzeczypospolitej, jak i poza jej granicami (w państwie moskiewskim). Odzwierciedlając wpływy tradycji Wschodu i Zachodu jako konsekwencji unii (1596) Kościoła prawosławnego z Kościołem rzymskim, wydawnictwa supraskie stały się wyrazem otwartości kultury kreowanej przez różne grupy narodowościowe i wyznaniowe państwa polsko-litewskiego. Ważnym elementem tej kultury był język, w swej podstawie cerkiewnosłowiański, coraz częściej jednak dokumentujący cechy żywej ruszczyzny, utrwalony w przedmowach druków zabłudowskich i w tekstach wydań supraskich.

Rozdział II

PIŚMIENNICTWO

1. ŚWIECKA LITERATURA PRZEKŁADOWA. BIAŁORUSKI TRISTAN

Ruskojęzyczne piśmiennictwo na ziemiach WKL, kulturowo wpisane w system literacki kręgu cerkiewnosłowiańskiego, w znacznej mierze nosiło charakter przekładowy. Uwaga ta dotyczy w równym stopniu literatury cerkiewno-religijnej, co i świeckiej. Oprócz bogactwa gatunków religijnych (apokryfy, hagiografia, homiletyka), przekładów schrystianizowanych opowiadań pochodzących ze Wschodu i Bizancjum, pojawiły się tu również tłumaczenia powieści o tematyce antycznej i historycznej, a także zachodnioeuropejskie romanse rycerskie [Міхневіч 1994: 148–149]. Pozostając pod wpływem tradycji cerkiewnoruskiej, rodzime XIV- i XV-wieczne piśmiennictwo WKL, w opinii historyków literatury, zachowywało jeszcze swoją średniowieczną strukturę gatunkową i ideowo-estetyczną [Бразгуноў 2009: 7–29]. Nie była ona w stanie sprostać oczekiwaniom czytelnika czasów Odrodzenia. W sytuacji niedostatecznego rozwoju literatury rodzimej nowego typu ważna rola przypadła przekładom utworów literatury zachodnioeuropejskiej, bogatej już w wiekach średnich w różnorodne formy gatunkowe (m.in. romans rycerski, nowela wierszowana, poemat epicki) i tworzonej w językach wernakularnych. W XVI wieku tłumacze w państwie litewsko-ruskim podjęli niełatwe wyzwanie przeszczepiania na własny grunt nowych gatunków. Zwykle, jak się podkreśla, „nie były to dosłowne tłumaczenia, lecz parafrazy, opracowania twórcze, uzupełnione materiałami o różnorodnej

treści. Wstępując w interakcje z literaturą oryginalną oraz w pewnym stopniu z folklorem, dzieła przekładowe stawały się nabytkiem literatury oryginalnej” [Brazgunou 2013: 9].

Przeważająca większość zabytków literatury światowej XVI i XVII wieku trafiała do WKL nie w wersjach pierwotnych i nie bezpośrednio z krajów pochodzenia, lecz za pośrednictwem innych literatur. Przyjmuje się, że istniało kilka dróg transmisji literatury zachodnioeuropejskiej na ziemie wschodnich Słowian. W opinii emigracyjnej badaczki białoruskiej Z. Kipel [Кіпель 1997: 175–181], można mówić o literackim pośrednictwie zachodniosłowiańskim (polskim i czeskim), południowosłowiańskim (serbskim, bułgarskim) oraz hebrajskim. Przez kulturę polską przenikały najczęściej przekłady dzieł łacińskich (głównie historycznych, np. *Historia o Attyli* węgierskiego humanisty Miklósa Oláha, *Dzieje rzymskie* czyli *Gesta Romanorum*, *Aleksandria*¹, *Troja* Guido de Columna, zbiór opowiadań o charakterze dydaktycznym *Spectrum Magnum* czyli *Wielkie lustro* etc.), ale też oryginalne utwory polskie, np. *Kronika wszystkiego świata* Marcina Bielskiego, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi* Macieja Strykowskiego czy *Żywoty świętych starego i nowego zakonu* Piotra Skargi. Czeska literatura przekładowa mogła podlegać bezpośredniej transmisji na teren państwa litewsko-ruskiego, jak też przechodzić przez medium polskie. W obu przypadkach były to translacje dzieł z łaciny, np. *Żywot Aleksego, człowieka Bożego, Księga o rycerzu Tundalu*, opowieść *O Sybilli* i in. Znaczącą rolę w przekazywaniu na Wschód słowiański europejskich przekładów odegrały również bliskie kulturowo kraje południowosłowiańskie, głównie Serbia i Bułgaria, skąd przywędrowały na ziemię dzisiejszej Białorusi romanse historyczne i rycerskie (*Aleksandreida*, *Troja*, powieści o *Tristanie* i o *Buovo*). Swoją rolę w tym procesie ma także literatura żydowska (*Tajemnica nad tajemnicami* czyli *Secreta Secretorum*, *Sześcioskrzydłek*, *Logika*, *Lucidarius*) [Brazgunou 2013: 9]. Dzieła tłumaczone o tematyce świeckiej, m.in. utwory o Aleksandrze Macedońskim i wojnie trojańskiej, jak zauważają historycy literatury, cieszyły się dużą popularnością w Księstwie Litewskim

¹ Należy podkreślić, że utwór o wojnie trojańskiej trafił na ziemię WKL dwoma szlakami – wcześniej za pośrednictwem południowosłowiańskim dotarła tzw. serbska *Aleksandreida*, później zaś polski przekład łacińskiej wersji *Historia de Proeliis* [Кіпель 1997: 175–181].

jeszcze od czasów średniowiecza, czego dowodem może być odnosząca się do nich dygresja zamieszczona przez Franciszka Skorynę w *Przedmowie* do pierwszej księgi *Biblii ruskiej* wydanej w Pradze w 1517 roku: „Jeżeli chcesz wiedzieć o dziejach wojennych i czynach bohaterskich, czytaj księgi Sędziów czy księgi Machabejów, więcej i prawdziwiej tu masz, niż w Aleksandrii czy w Troi” [Brazgunou 2013: 13].

Spośród różnych gatunków świeckiej literatury przekładowej XV–XVII wieku szczególną popularność zyskał romans historyczny i romans rycerski. Rozpowszechnieniu utworów o treści historycznej sprzyjała niewątpliwie obecność wątków wojenno-patriotycznych w rodzimym gatunku literatury białoruskiej – latopisie. Zjawisko to stanowi potwierdzenie tendencji występujących wcześniej w literaturze europejskiej, w której utwory historyczne rozwijały się w wyniku beletryzacji dzieł historiograficznych i kronikarskich. Nowym gatunkiem na gruncie literatury białoruskiej XVI wieku stał się romans rycerski. Zmodyfikowany w stosunku do pierwowzoru zachodniego, dostosowany do „ideowych zapotrzebowań i gustów literackich miejscowych elit” stanowił źródło propagowania wzorców heroizmu, wierności i służenia ojczyźnie wśród szlachty, która w Wielkim Księstwie uważana była za odpowiednik rycerstwa zachodnioeuropejskiego. Przyswajając jednak głównie zewnętrzne ideały rycerskie, nie wytworzyła ona kultury kurtuazyjnej, ideału służenia rycerza damie, co skutkowało tym, że w białoruskiej wersji romansu wątek miłości okazywał się być mniej istotnym elementem fabuły niż problem walk, pojedynków, przygód i śmierci rycerzy [Brazgunou 2013: 22].

Opowieść o Tristanie i Izoldzie (tzw. *Białoruski Tristan*) to niewątpliwie najbardziej reprezentatywny przykład gatunku określanego jako romans rycerski. Starobiałoruska wersja legendy o rycerzu Tristanie znana jest z jedyne go przekazu znajdującego się w rękopiśmiennym Kodeksie Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu (sygn. Rkp. 94). Zabytek zawiera również inne opowieści oraz dokumenty szlacheckiej rodziny Uni(e)chowskich z Nowogródzczyzny na Białorusi, w której posiadaniu kodeks początkowo się znajdował. Rękopis otwierają przekłady dwóch średniowiecznych romansów rycerskich – opowieści o Tristanie i o Bowie z Antony, objęte wspólnym tytułem *Починаецься повесть о витезлах с книг сэрбских, а звлца славномъ рыцэры Трычан[е], о Анцалоте и о Бове*

и ω иныыхъ многихъ витезех доб[рыхъ]. W tekście Kodeksu opowieść o Bowie jest jednak wyodrębniona jako *Исторыя ω княжати Кэвидоне* – ojcu Bowu. Zajmujący kolejne karty rękopisu tekst to *Исторыя ω Атыли короли угорьскомъ*, będąca starobiałoruską translacją polskiego tłumaczenia *Historii spraw Atyle* (1574) Cypriana Bazylika, który przełożył łacińskojęzyczny utwór węgierskiego historyka i poety Mikłósa Oláha.

Białoruski Tristan (BT) – najstarszy zabytek białoruskiej literatury świeckiej, ale także jedyna zachowana słowiańska wersja tzw. „Tristana prozą”² – przedstawia wyjątkową wartość jako źródło do badań historycznojęzycznych. Datowany na lata 80. XVI wieku manuskrypt zawiera tekst, który pod względem treści jest bliski włoskojęzycznej redakcji weneckiej z XV wieku. Sławista włoski, S. Gra-ciotti [1971: 305–323, 1979: 29–43] wskazał utwór *Tristano Veneto* z 1486 roku jako pierwowzór legendy, który ma być najbliższy białoruskiemu przekładowi. Zwrócił uwagę, że około dwie trzecie tekstu białoruskiego oparte są na redakcji weneckiej. Ustalenia te potwierdziła i uszczegółowiła nieco później włoska badaczka E. Sgambati [1977–1979: 33–53], dowodząc, że końcowa część BT wykazuje wpływ innych redakcji, pochodzących z tradycji toskańskiej, takich jak *La Tavola Ritonda* czy *Il Tristano Riccardiano*³.

Według ustaleń pierwszych badaczy zabytku⁴, przekładu dokonano jednak nie bezpośrednio z protografu włoskiego, lecz ze źródła serbskiego. Dotychczas nie udało się go odnaleźć, a na medium południowosłowiańskie wskazują obecne w języku starobiałoruskiego przekładu „serbizmy” leksykalne, zidentyfikowane przez XIX-wiecznych badaczy zabytku, A. Brücknera [1886: 345–391] oraz A. Wiesielowskiego [Веселовский 1888: 126].

² Istnieją dwie starsze wersje słowiańskiego *Tristana* napisane wierszem. Są to czeskie rękopisy z 1449 i 1483 roku, inspirowane niemieckimi adaptacjami mitu *Tristana* (gł. Eilharta z Obergu i Gotfryda ze Strasburga), por. *Аповесць пра Трышчана* [Міхневіч 1994: 41].

³ Do wyników badań E. Sgambati akceptująco nawiązała we wstępie do tłumaczenia *Tristana* na język angielski emigracyjna badaczka białoruska Z. Kipel [por. Kipel 1988: XXIII].

⁴ Rękopis poznański został odkryty i po raz pierwszy opisany przez rosyjskiego i ukraińskiego sławistę O. Bodianskiego [por. Бодянский 1846: 3–32].

Ważne miejsce BT wśród zabytków języka białoruskiego wynika m.in. z faktu, iż reprezentuje on gatunek literacki, który umożliwił jego twórcy swobodę stylistyczną i uniezależnienie od archaizującej tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a to sprzyjało przenikaniu do tekstu cech żywego języka. Nasycenie utworu elementami języka mówionego tłumaczy się również tym, że *Tristan* nie jest literalnym, a raczej wolnym przekładem, formą adaptacji oryginału, która stwarzała tłumaczowi możliwość ujawnienia jego zdolności pisarskich [Карский 1921: 78; Brazgunou 2013: 28]. Na poziomie języka znajduje to swój wyraz chociażby w „odcerkiewizowaniu” ortografii zabytku przez dopuszczenie wariantywnej realizacji wielu białoruskich cech fonetycznych, wprowadzaniu do utworu regionalizmów fleksyjnych czy też stosowaniu słownictwa obfitującego w środki leksykalne nieznane literaturze religijnej.

Przedstawione niżej uwagi na temat języka białoruskiego *Tristana* (BT)⁵ dotyczą wybranych zjawisk z zakresu fonetyki, fleksji i słownictwa, reprezentujących najbardziej osobliwe cechy kształtującej się w XVI wieku białoruszczyzny.

1.1. Język *Białoruskiego Tristana*

1.1.1. Zjawiska fonetyczne

Dyspalatalizacja spółgłosek szumiących i [c]. Zjawisko poświadczone jest w piśmiennictwie ruskim od początku XIV wieku [Карский 1955: 378], a w zabytkach drugiej połowy XVI wieku posiada już stosunkowo bogatą dokumentację [Булыка 1970: 110–112]. Spostrzeżenia te potwierdzają również zapisy w BT⁶.

⁵ Niektóre aspekty języka *Tristana* były już przedmiotem badań. Fleksją dwóch zabytków pochodzących z *Kodeksu Raczyńskich* zajmowała się T. Jasińska-Socha [1979], zaś ich grafiką J. Głuszkowska [1983: 41–49]. Na temat wybranych zjawisk fonetycznych języka zabytku pisała J. Getka [2014: 99–106].

⁶ Podstawą źródłową niniejszych badań jest tekst zawarty na początkowych stronach *Kodeksu Raczyńskich* (1–127), zatytułowany *Починае^{mb}с.а пове^{cmb} ω витеза^x с книг с^pбъски^x, а зваца ω сла^бномъ рыцэры Трычан[e], ω А^uцалоте и ω Бове и ω и^uшыхъ многыхъ витезе^x доб[рыхъ]*. Cytowany materiał egzemplifikacyjny podaje się w pisowni zbliżonej do oryginalnej.

жы, шы, чы, щы / жи, ши, чи, щи: *положыль* (2), *жыли* (4), *тужыти* (5), *жывотъ* (6), *дружныны* (76), *ωжыдаючы* (92), *стережыса* (93), *бежыть* (97), *кажы* (100), *зложыла* (121), *з флашы* (10), *ишыыхъ* (14), *не страшыса* (20), *ишыы* (47), *хорошыи* (59), *поспешыти* (61), *забышыса* (68), *большыи* (75), *бачыль* (21), *вчыню* (23), *са злучыли* (29), *бачы^м* (30), *лечыти* (41), *вчынили* (47), *гчыла* (104), *чы^м* (109), *мечыками* (110), *защытила* (17), *щы^м* (49), *щыты* (75), *дружину* (1), *тужы^т* (35); *не грешите* (6), *наши* (55); *ωчима* (5), *вчинити* (6);

жэ, шэ, чэ, щэ / же, ше, че, ще: *вжэ* (78), *не можэ* (94), *не можэ^т* (98), *икажэ^т* (111); *поле^ншэ^е* (26), *вашэ^и* (99); *хочэшъ* (17), *сестренъчэ* (53), *речэ* (96), *хочэмэ* (98); *процэ^е* (42), *стрельбицэ* (57), *росыцэпле^и* (59), *ещэ* (99), *вже* (1), *можэ^т* (2), *жестоко^м* (30), *ωженити* (53), *зроженые* (58), *множество* (73), *поможе* (111); *больше^и* (13), *ваше^и* (15), *погорыше^и* (25), *прыше^ишы* (34), *зкрашения* (45), *пташе^ики* (120); *чоловече* (5), *исхоцешъ* (18), *честова^и* (38), *хоче* (48), *рече* (100), *хоче^м* (106), *ку^нче* (109), *вечеры* (120), *сестрэнче* (126); *еще* (2), *крещено* (9), *ищешъ* (33), *мъще^и* (48), *прыстанитце* (70), *проце^и* (126);

жъ, шъ, чъ: *ижъ* (2), *ωружъя* (49), *ажъ* (90), *Паламидежъ* (92), *нижъ* (105); *будешъ* (3), *чуешъ* (5), *въдаешъ* (34), *товарышъ* (95); *ночь* (4), *мечъ* (12), *мо^тчъкомъ* (16);

цэ / це: *в рецэ* (2), *ωпецэ* (4), *ласцэ* (4), *сэ^рцэ* (5), *рыцэры* (7), *лицэ* (6), *дъвцэ* (8), *в руцэ* (11), *слонцэ* (25), *цэрко^с* (92), *до^чцэ* (114), *з це^ркви* (18), *рыце^рства* (72), *в сэ^рце* (83);

цъ: *палацъ* (23), *сестрэнцэ* (43), *городецъ* (87), *вдарецъ* (100), *венецъ* (122), *моцъю* (127).

Najdobitniej proces dyspalatalizacji spółgłosek szumiących i [c] dokumentują zapisy z grafemem *ы*, których wysoka frekwencja w BT na tle znikomej liczby zapisów z *и* może świadczyć o ich stabilizacji, noszącej cechy normy pisownianej. Analogiczny charakter ma użycie po tych spółgłoskach *ъ*, przy braku poświadczeń zapisów z *ь*. Inaczej kształtuje się stosowanie liter *э / е* w połączeniach ze spółgłoskami szumiącymi i [c]. O ile z dużą konsekwencją za pomocą grafemu *э* oznaczane jest stwardnienie [c] (w całym zabytku występuje zaledwie 5 zapisów z *е*), o tyle użycie *э* po szumiących poświadcza się

mniejszą liczbą zapisów (ilość użyć *э* : *e* wynosi około 50 : około 800). Dane te wydają się dowodzić trwalszego zakorzenienia w fonetyce dyspalatalizacji [c] niż spółgłosek szumiących.

Dyspalatalizacja [r’]. Najwcześniejsze zapisy poświadczające stwardnienie [r’] w języku staroruskim datowane są już na XI–XII wiek [Филин 2006: 315]. Zabytki zachodnioruskie dość powszechnie dokumentują dyspalatalizację tej spółgłoski w XIV–XV wieku⁷. Również pisownia BT dość konsekwentnie odzwierciedla zdyspalatalizowane [r], które współcześnie jest normą białoruskiego języka literackiego oraz większości gwar.

ры / ри: *прыеха^т* (1), *товары^шство* (1), *гморыль* (2), *говоры* (3), *прыятел^а* (3), *прыкрыто* (6), *крыча^т* (11), *прыста^т* (21), *не вьры^т* (37), *говорыль* (43), *кывава* (48), *трывала* (54), *тры* (58), *затворы^т* (60), *вдарыль* (62), *прыя^знь* (67), *пры^чыль* (70), *Хры^ста* (73), *господары^на* (76), *товары^шства* (80), *непрыятель* (81), *веры^т* (87), *стрымени* (96), *ш^творыти* (103), *прыб^льг^ь* (105), *зкры^т*, *зкыва^са* (111), *смотры^ш* (112), *ро^зберытес^а* (119), *знутры* (120) / *прин^ати* (3), *з^дрыне* (5), *з^дрын^а* (6), *говорити* (6), *говори^ш* (12), *пришоль* (13), *чотыри* (19), *три* (26), *господарине* (30), *смотри* (33) i in.

рэ / ре: *посмотрэ^шы* (17), *рэ^с* (50), *рэчэ* (96), *рэж^ь* (97), *рэкла* (97), *дворэ* (57), *впрэ^шме* (60), *добрэ* (86), *стрэмени* (96), *говорэчи* (97), *срэбра* (99), *сестрэ^нче* (126), *зрэ^че^ш* (2), *кре^сны^ш* (4), *рэкла* (6), *рэж^ь* (7), *реки* (7), *тре^с* (8), *шмерети* (10), *перэ^д* (10), *стэречы* (10), *добре* (10), *серебра* (14), *престрашы^тса* (19), *древа* (21), *сестрэнэц^ь* (43), *потреба* (44), *кре^сны^ш* (45), *дворе* (58), *срэ^бреную* (67), *треба* (69), *са^а стэрэ^ч* (75), *бере^шса* (82), *зрэха* (90), *помпен^а* (125) i in.

Dyspalatalizację [r] reprezentują w rękopisie głównie połączenia *ры*, które wykazują wyraźną dominację nad zapisami *ри* (w proporcji około 2700 : 37). W przypadku połączeń *рэ* : *ре* obserwuje się sytuację odwrotną (25 : około 1600). Przewaga zapisów z *e* nie musi jednak sugerować miękkiej realizacji fonetycznej [r], może jedynie stanowić pozostałość tradycyjnej normy graficznej, w której litera *э* nie miała jeszcze trwałego miejsca.

⁷ Por. zapisy *терать* (1398), *Дрысы* (1399), które cytuje E. Ф. Карский [1955: 307].

Reparycja [u] / [ɯ] / [ɨ]. W pisowni zabytku znalazło odzwierciedlenie charakterystyczne dla języka białoruskiego przejście [u] po poprzedzającej samogłosce w niezgłoskotwórcze [ɯ] w pozycji na początku morfemu i wyrazu. Graficzną realizację tego zjawiska dokumentują liczne zapisy z *в* w nagłosie wyrazów, np. *с.А вродить* (4), *на вмѣ* (5), *душею и вмо^{мб}* (6), *Трыщана вморы^{тм}* (10), *дит.А вме^рлое* (10); *и вбачыли* (10), *и ^овошла* (15), *велми вд.А^{чно}* (15), *не могла втерпети* (17), *не вмѣла* (17), *с.А втомилн* (19), *такого врожест^я* (30), *не вмѣль* 32), *и ^овошли* (35), *и вказала* (37), *не внимаю* (50), *ему взожы* (54), *не вмерѣ* (65), *не може втечы* (71), *в темницы вкинуги* (71), *маю вбитн* (76), *и ^овидет^л* (116), *с.А вдарыли* (125). Analogiczne zapisy znajdziemy również w śródgłosie (po samogłosce): *оста^омо* (9), *пра^ода* (11), *невд.А^{чно}* (13), *напротивку* (14), *дѣвка* (47), *за^отра* (80), *поздоро^оте* (81).

Przejściu w [ɯ] podlega również dawne [ɨ] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie, poświadczone nielicznymi przykładami mieszania liter *л* / *в* w zabytkach zachodnioruskich XIV⁸, częściej XV–XVI wieku⁹. Rękopis BT nie notuje przypadków wariantywnej realizacji graficznej [ɨ] w postaci *в*, tłumacz używa jedynie grafemów *л* / *ль*: *бачыль* (11), *с.А нашоль* (28), *добыль* (51), *прышоль* (62), *розобральс.А* (78), *обеца^л* (8), *милова^л* (11), *мо^лч^ькомѣ* (16), *скочы^л* (46), *поведа^л* (47), *говоры^л* (49), *добы^л* (51), *прышо^л* (59), *до^лго* (74), *спо^лнила* (90), *нашо^лс.А* (101). Nie należy jednak wykluczać, że duża frekwencja zapisów z literą wyniesioną nad wers sugeruje artykulację [ɨ] jako [ɯ].

Spółgłoski protetyczne. Charakterystyczne dla języka białoruskiego protezy spółgłoskowe wokalicznego nagłosu występują dziś zwykle w postaci [v-] przed samogłoskami tylnymi i [j-] przed przednimi. Nagłosowe [e-] w wyrazach rodzimych jest poprzedzane przez [h-], np. *h-ety*, *h-eta* [Czekman, Smułkowska 1988], w zabytku poświadczone jednym zapisem: *изъ земли гетое* (35).

⁸ Najstarszym pośrednim świadectwem tej zmiany są wahania w pisowni imienia księcia Litwy – *Witolda*. Jego litewska forma *Vitautas* w dokumentach ruskich XIV–XV wieku ma postać *Vitovtѣ*. W ostatniej redakcji latopisów litewsko-ruskich imię to pojawia się wielokrotnie w zapisie *Witolt* oraz *Witowt*, rzadko *Witold* [Citko 2006: 64].

⁹ Por. zapisy: *не вдовзѣ, оу вольторокѣ*, które przytacza E.Ф. Карский [1955: 320–322].

Protetyczne *в* przed samogłoską tylną pojawia się w przyimkach i przedrostkach jako efekt protezowania inicjalnym [ɥ] / [u] bilabialnego [w] przed labializowanym [o]: *зв-окно* (2), *ув-одной коморе* (30), *зв-одной коморе* (38), *ув-Орленьдэю* (19), *ув-Орленьдэи* (20, 50), *ув-Орльэндэю* (53), *зв-одинъ великии домъ* (71), *зв-остр^{оо}* (80), *зв-оную цэрко^о* (92), *ув-об^ецн^{бу} палацъ* (106), *ω^н звошо^л* (1), *и^о звошла* (15), *король звошо^л* (86), *такъ звошли* (99).

Odnotowane w pisowni BT przykłady ilustrują zmianę przyimka/przedrostka [vъ] po zaniku jerów w [ɥ], po którym przed samogłoskami rozwija się [v] likwidujące hiatus.

Akanie. Jedna z najbardziej znamienych cech języka białoruskiego nie otrzymała bogatej egzemplifikacji w pisowni BT. Przykłady zapisu [a] na miejscu etymologicznego [o] w pozycji nieakcentowanej są nieliczne: *а^рганы* (86, 113), *зара^здъ* (31), *инахо^днико^м* (27) *инахо^днику* (49), *инахо^дника* (74), *пагани^и* (118), *Анцало^м* (124). Większość z przytoczonych wyrazów występuje w obocznej realizacji graficznej: *инохо^дника* (18), *погани^и* (114, 115, 116, 118), *поганиномъ* (118), *А^нцоло^м* (70), a w części leksemów wahania w zapisach *о* / *а* można tłumaczyć wpływem form polskich: *не помагало* (22), *помагаю^м* (80), *помогла* (5), *помогу* (27); *пола^ммали* (21, 46), *лама^м* (94), *злама^т* (127), *поло^ммали* (101, 125). Pośrednim świadectwem obecnego w języku pisarza akania są również odnotowane w BT hiperyzmy: *ωлмарею¹⁰* (11), nazwy własne i derywaty od nich: *з О^нцалотомъ* (61), *ωт О^сдрета* (52), *королевна ωрленьдэ^ская* (53), *зв О^рленьдэи* (20), *Поломиде^ж* (29), które wielokrotnie poświadczane zostały w formach: *Анцало^м*, *А^сдрет^м*, *король а^рленьдэ^ски^и*, *Паламиде^ж*.

Realizacja [g]. Oboczną realizacją graficzną charakteryzuje się w BT spółgłoska [g]. Dominującymi są zapisy dokumentujące właściwy białoruszczyźnie frykatywny charakter głoski [ɣ]¹¹, por. *головы* (17), *готовъ* (19), *гелмъ* (20), *говоречы* (29), *згодити* (53), *га^нбу* (54), *послуга* (71), *прыс^лгнути* (77), *Бога* (80),

¹⁰ Por. *альмария*, *армария* ‘szafa, skrzynia’ [HSBM 1 142].

¹¹ Poświadczenia wymowy [g] jako [h], typowe również dla języka ukraińskiego, pojawiają się w XIII-wiecznych dokumentach halickich pisanych alfabetem łacińskim, np. *Halicie rex* (1229 roku) [Шевельов 2002: 449–451].

арганы (86), *городецъ* (87), *прыбѣць* (105), *погани*¹⁴ (114), *слуга* (116). Realizację [g] wybuchowego odzwierciedlają zapisy z digrafem *кз*, notowane w niektórych wyrazach będących zapożyczeniami z polszczyzny (lub przez jej medium), np. *кгдаы* (10), *кзгвалтовати* (16), *кзро^тке^м* (21), *мо^зкзу* (21), *кгдаы^{жс}* (30), *кзв^атомъ* (70), *кзвалтс* (109). Sporadycznie wybuchowość [g] znaczonej jest za pomocą litery *к*, por. *вынал мечъ и почал бра^зкати* по зброи (111).

Geminacja spółgłosek. Tak charakterystyczna właściwość fonetyki języka białoruskiego, jak podwojenie spółgłosek¹² w pozycji interwokalnej w wyniku asymilatywnego wpływu [j], nie znajduje bezpośredniego udokumentowania w BT. Notuje się głównie zapisy zawierające grafem *ь* po spółgłosce, np. *путье* (10), *рoсказанья* (11), на том *весельи* (18), *по^чстенье* (20), в томъ *скиненью* (32), *беззаконье* (33), *ω^тпущенье* (41), на *зме^рканы* (42), *ωт паденья* (56), без *перестанья* (63), без *ме^мканы* (63), *весельемъ* (126) lub wyniesioną nad wers literę, por. пры *пороже^ю* (6), у *вез^е* (12), в *розъмыш^ле^ю* (15), *погоръше^е* (25), *с розъмышле^ю* (33), на *весе^е* (42), ку *зме^рка^ю* (44), в сем *везе^и* (71), по *сна^ю* (86), *ω позна^ю* (98), *весе^еемъ* (116). Stosunkowo częste stosowanie przez tłumacza zapisów z literą wyniesioną nad wers między samogłoskami może sugerować zgeminowany charakter oznaczanych przez nią spółgłosek.

Niewątpliwym reliktem tradycyjnej normy cerkiewnosłowiańskiej pozostają nieliczne poświadczane w BT zapisy z *-ie*, stanowiące cechę właściwą piśmiennictwu religijnemu, por. *вмышление* (36), *слышание* (40), *жкрашения* (45), *веселие* (67), *крещения* (73), *ω^тпущение* (85), *ропутье* (90), *ωпрощению* (105).

Zmiana [e] > [o]. Charakterystyczna dla języków ruskich zmiana [e] > [o] w tekście zabytku jest udokumentowana licznymi przykładami, jednak analogicznie jak w całym piśmiennictwie starobiałoruskim dotyczy zasadniczo pozycji po spółgłoskach szumiących i [c] [Булыка 1970: 95–97]. Zjawisko ilustrują następujące użycia [o] / [e] w różnych pozycjach morfemowych:

¹² Najstarsze poświadczenia tego procesu w tekstach zachodnioruskich pochodzą z XV i XVI wieku, np. *братанню*, *возданне*, *коллемъ*, *трет(ь)тего*, jednak w pisowni oznaczanie geminat pojawia się dopiero od połowy XVII wieku [Карский 1955: 292].

- a) w rdzeniach wyrazów: *прышо^дшы* (37), *прышоль* (13), *не знашо^т* (41), *шоль* (63), *пошо^т* (65), *нашоль* (66), *ωдышо^т* (81), *надышо^т* (84); *жоны* (60), *жона* (16), *жодае^ш* (51); *чоловече* (5), *мачохи* (10), *мачоха* (11), *чоломь* (18), *чотыри* (19), *чорны^ш* (28), *вечо^р* (37), *къ вечор^р* (42), *почостовати* (44), *вчора* (90), *прыше^дшы* (34, 42), *ше^дшы* (86); *человѣчество* (8), *человекъ* (14), *честую* (16), *къ вечеру* (28);
- b) w sufiksach: *р^шо^ш* (12); *зьсоромочо^ш* (34), *в^дачо^ш* (37); *во^звеличано* (116), *позлочно^ш* (124); *въстережонъ* (13), *скажона* (19), *наражо^ш* (42), *т^лажо^к* (46), *понижоны* (63); *по^шцо^ш* (49); *немоцо^ш* (41), *ω^тцову* (77), *спрацова^ш* (93), *з^крашено* (113); *ωсоромоче^ш* (81);
- c) w końcówkach: *на^шц^уне^шое* (6), *вашого* (8), *моло^дшого* (9), *хорошого* (10), *на^шбо^шое* (13), *намиле^шому* (17), *лепшого* (18), *подъчашого* (96); *чужому* (52); *ничого* (6), *плачо^ш* (10), *чому* (17), *чого* (23); *плацомъ* (6), *прыстаницо* (106), *ещо* (127); *сэ^рцо* (41), *с хлопъцо^ш* (43), *кольцовъ* (55), *младеньцо^ш* (17), *вда^рцовъ* (112), *душею* (6), *с плачемъ* (2), *чемусь* (31); *сулицею* (51), *сэ^рце* (83).

Przejście [e] > [o] dokonujące się w wygłosie wyrazów bądź przed twardymi (lub zdyspalatalizowanymi) spółgłoskami, bądź też po spółgłoskach miękkich, mogło, choć nie musiało być powiązane z akcentem, np. *прышо^дшы*, *чужому* i *моло^дшого*, *плачо^ш*. W analizowanym źródle notuje się znaczną liczbę zapisów poświadczających wahania o / e w analogicznych pozycjach przed spółgłoską twardą, por. *прышо^дшы* / *прышедшы*; *къ вечор^р* / *къ вечеру*; *почостовати* / *честова^ш*; *чоловече* / *человѣчество*, *человекъ*; *зьсоромочо^ш* / *ωсоромоче^ш*, *плачо^ш* / *с плачемъ*; *чому* / *чемусь*, w czym można upatrywać wpływ norm tradycyjnej pisowni. Zachowuje się natomiast [e] przed spółgłoskami miękkimi, np. *з^крашения* (45), *весельшого* (90). W wygłosie wyrazu zjawisko wahania [o] / [e] może mieć charakter morfologiczny i tłumaczyć się analogią do innych form, por. *прыстаницо* (obok *прыстанице*), *сэ^рцо* (obok *сэ^рце*), jak *мес(т)цо* pod wpływem *место*.

Inne zjawiska fonetyczne. Zabytek dokumentuje również inne cechy właściwe fonetyce kształtującej się białoruszczyzny, choć ich reprezentatywność w tekście jest niska i waha się nieraz na poziomie kilku zapisów. Taki charakter nosi m.in. alternacja [ro] : [ry], potwierdzająca specyficzny na gruncie białoruskim

rozwój słabego jeru [ъ] w grupie *trъt jako [y], por. *кро^o* (22) / *крывава* (48), *окрывава^т* (39); *стрыва^т* (29), *трывала* (54), *трыва^т* (119).

Niedoskonałość grafii badanego okresu ilustrują próby oddania charakterystycznej dla języka białoruskiego zwarto-szczelinowej głoski [ʒ], będącej konty-nuantem połączenia *dj. Wobec braku adekwatnego grafemu, autor przekładu stosuje w pisowni połączenie *дч*, por. *дл^л до^ждчу* (23), *е^ждчалы^е рыцэры* (46), *прые^ждчаю^т* (50), *прые^ждчали* (58), *зае^ждча^т* (93).

1.1.2. Osobliwości fleksyjne

W systemie fleksyjnym BT wyodrębnia się grupa zjawisk, które należy trakto-wać jako regionalizmy wykazujące zbieżność terytorialną ze współczesnymi białoruskimi obszarami dialektalnymi, a niekiedy również z językiem ogólnym, skupiającym cechy północno-wschodniego i południowo-zachodniego zespołu dialektalnego. Identyfikacja tych elementów w BT może okazać się istotna przy ustalaniu prawdopodobieństwa miejsca powstania zabytku lub też miejsca pochodzenia tłumacza tekstu¹³.

Końcówka -mo. Odznacza się w BT wysoką frekwencją w 1. os. liczby mnogiej czasu teraźniejszego / przyszłego prostego i w trybie rozkazującym: *будемо* [*г*] *о^сподары* (6), *оста^oмо* i *поведа^uмо* *ω* *короли* (9); *оста^вмо* i *вер^нимос^л* (4); *х^бимо* *мы* *то^e дит^л* (6); *нарадимос^л*, *поедьмо* *завтра* (13); *куды* *хочемо* (67); *коли* *не можемо* (71); *понеха^uмо* *то^e битвы* (117); *едемо* *г турна^u* (121).

Duża aktywność cechuje tę końcówkę również w konstrukcjach trybu przy-puszczającego, gdzie występuje ona w skontaminowanej aorystycznej formie słowa posiłkowego *bychmo*, por. *зд^ь* *быхмо* *м^ьли* *еха^т* (18); *абыхмо* *ехали* (18); *ради* *быхмо* *вчынили* (47); *што* *быхмо* *гчынили* (50); *вышли* *быхмо* *на поле* (72); *абыхмо* *суду^т* *справе^ливе* (99).

Końcówka -mo w 1 os. liczby mnogiej trybu oznajmującego i rozkazującego uważana jest najczęściej przez badaczy za cechę regionalną mającą swoje

¹³ Na podstawie analizy cech morfologicznych tekstu T. Jasińska-Socha [1979: 107] opowiedziała się za południowo-zachodnio-białoruskim rodowodem BT.

nawiązania w południowo-zachodnich gwarach białoruskich [Карский 1955: 351–352; Жураўскі 1967: 193]. Zwraca się przy tym uwagę, że jest ona poświadczona w tekstach II połowy XVI wieku pochodzących głównie z południowej Białorusi, nie notują jej natomiast teksty kancelaryjne okresu wcześniejszego związane z obszarem północno-wschodnio-białoruskim [Жураўскі 1967: 48].

Końcówka -oje/-eje. Normatywny charakter dwusylabowej końcówki -oje/-eje w D. liczby pojedynczej przymiotników i zaimków rodzaju żeńskiego potwierdzają bardzo liczne przykłady, por. *для великое муки* (6); *кубокъ чыстоє тпути³ны* (11); *такъ цу^дное па^чны* (15); *бе³ великое печали* (20); *ω^m раны ядовитое* (22); *ω^m земли об^ьфитое* (24); *для доброе славы* (25); *з другоє стороны* (29); *с твоеє ласки* (27); *не бачышь своеє негодности* (47); *ω^m сее фишл* (52); *бе³ моеє га^чбы* (57); *ω^m чыеє р^жки* (64); *если бы не было твоеє доброе воли* (109); *жаль тое ганбы вашое* (114); *понеха^чмо тое битвы* (117).

Udokumentowanie w BT jako bezwariantowej normy D. liczby pojedynczej przymiotników i zaimków żeńskich końcówki -oje/-eje można tłumaczyć związkiem z południowo-zachodnio-białoruskim podłożem dialektalnym, któremu ta cecha fleksyjna jest właściwa również obecnie¹⁴.

Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego na -уцы /-ецы oraz czasu przeszłego na -wszy. Obie formy partycypialne odznaczają się w BT wysoką frekwencją użycia, por. *пошла велми сму^mна, кленучы де^ч то^m* (15); *видель его бегучы* (32); *едучы д^твка по ту^рна^ч* (35); *ходили беручы ωди^ч другому поле* (65); *кинуласа (...) плачучы и не могучы говорыти* (77); *будучы Галиω^m з свое^ч тэ^скности и говоры^ч* (83); *ωни иду^m по г^лицы говоречы* (91), *велми са зла^кли бо^лчыса га^чбы* (95); *пошо^ч п^шшь несучы свою зброю* (96); *могу лечы^mса идучы як^ч и лежечы* (104); *почала его лечы^m што могучы* (127); *и его самого по^чмавышы ωкру^mне зранили* (1); *видевшы королева^а дит^а... рекла* (6); *то чу^сшы д^твка прыступила к ни^m* (6); *она рекла усмехну^сшыса* (36); *виде^ч Трыщана ωдин наωдине с хлоп^цо^m мовившы* (43); *и нарадившыса поче^mне поехали* (62);

¹⁴ Analogiczne formy w gwarach północno-wschodnich charakteryzują się końcówką -oj, stanowiącą również normę dzisiejszego języka literackiego [Аванесаў 1964: 195].

Трыцца^h ω^mнусту^r сме^pть Бланору збившы его (66); она взлвишы лютню пошла к ни^mb (114).

Bogato udokumentowane w zabytku formy imiesłowowe na *-ушы/-ешы*, *-wszy* (z genetycznie żeńską końcówką *-y*) uogólnione zostały dla trzech rodzajów gramatycznych w liczbie pojedynczej oraz mnogiej, co sygnalizuje stopniowy zanik imiennych cech fleksyjnych imiesłówów, a w konsekwencji ich adwerbializację. Analiza użycia syntaktycznego tych form dowodzi, iż nabrały one cech składniowych okolicznika, ewoluując tym samym do kategorii współczesnych białoruskich imiesłówów przysłówkowych.

1.1.3. Słownictwo. Zapożyczenia

Historię miłości dwojga bohaterów – Tryszczana i Izoty – autor starobiałoruskiego przekładu przedstawia na tle kultury rycerskiej, z właściwym jej kodeksem etycznym, określonym stylem życia, kultywowanymi zwyczajami (pasowanie na rycerza, turnieje) i techniką wojenną. Reguła stanu rycerskiego wymagała od rycerza pobożności, obowiązku uczestniczenia w mszy, walki za wiarę chrześcijańską. Nieodłącznym elementem życia rycerza były też szlachetne rozrywki (polowania, turnieje, gry) dające możliwość wykazania się umiejętnościami fizycznymi, jak też „cnotami rycerskimi”. Oddanie realiów i kolorytu epoki wymagało od autora przekładu zastosowania nowych środków leksykalnych, nieznanymi piśmiennictwu religijnemu. Tym należy tłumaczyć nasycenie utworu z jednej strony zapożyczeniami, służącymi do nominacji nieznanymi na gruncie rodzimym desygnatów, z drugiej zaś licznymi aforyzmami i związkami frazeologicznymi typowymi dla języka potocznego.

Dążąc do wzbogacenia narracji powieści, wzmocnienia sugestywności i ekspresji wypowiedzi, tłumacz wprowadza do warstwy leksykalnej utworu liczne **aforyzmy**, por. Чоловцьк не вьдае^m, што с а ему гдѣ прыгоди^m 27; Гдѣ естѣ ненави^m, та^m милости нѣтъ 76; Ништо такѣ не ωмылае^t, якѣ па^pсуна чоловеческа 109; Чого Бо^o не хочѣтъ, ништо не можэ^m гчыни^m 98; Што с а не продае^m, того не може^m купити 110, jak też **związki frazeologiczne** typu: класти у смѣхъ ‘obracać w żart’ (але Трыцца^h ихъ тѣшылы и клалѣ то г смѣхъ, и они с а тѣшылы и дуфали г Трыцаново рыцѣ^pство 54); кинутися на великую вагу ‘rzucić wszyst-

ko na szale’ (*па^нно, то с^а еси кинула на великую вагу, што еси дла на^с збыла мое, чы^м бы еси мьла ко^рмити о^тца своего* 121); *кружки делити* ‘walczyć na określonej przestrzeni, placu przeznaczonym na pojedynek’ HSBM 16 181; ‘dzielić pole (walki)’ (*моею гд^нбою не буде^ш с^а фалити, мене^р познае^ш с ким еси кружки делить* 65); *поставити рыцэром* ‘pasować na rycerza’ (*И назавтреи Трыццан юнака поставить рыцэром, и быть храбръ и великое доброты, и был товариш о^т Округлого стола, великое доброты* 28); *пасати на рыцэрство* ‘pasować na rycerza’ (*и може^ш тамъ служити, доколе ти с^а буде^т ча^с паса^ти на рыцэрство* 18); *еждчалые рыцэры* ‘rycerze wędrowni’ (*То су^т еждчалые рыцэры* 55); *поклекнути, поклякнути, прыклекнути на колени (колене)* ‘klękać’ (*Трыцца^т покле^ннуть на колени и ^сздалъ фалу Господу Богу* 126).

1.1.3.1. Zapożyczenia polskie

Istotnym elementem języka powieści są również zapożyczenia leksykalne, wśród których ujawnia się szczególnie liczna grupa polonizmów. Kwalifikowanie poszczególnych leksemów i ich znaczeń w tekście jako pożyczek polskich nie jest naturalnie kwestią bezdyskusyjną. Problemy metodologiczne, o czym piszą zarówno polscy, jak i białoruscy badacze tego zagadnienia [m.in. Karaś 1996: 60; Walczak 1999: 73; Булыка 1972: 6], wynikają głównie z pokrewieństwa obu języków i związanego z tym podobieństwa strukturalnego. Może to utrudniać odróżnianie polonizmów od elementów rodzimych, np. archaizmów lub innowacji leksykalnych, będących wynikiem procesów ewolucyjnych języka białoruskiego, paralelnych do zjawisk słownikowych polszczyzny [Smułkowa 2002: 293–305]. Część wyrazów, uznanych w słownikach białoruskich¹⁵ za pożyczki polskie, to w istocie leksemy odziedziczone z okresu słowiańskiej wspólnoty językowej. Dokumentują je zabytki piśmiennictwa, choć we współczesnym języku zostały utracone. Głównym argumentem, przemawiającym za ogólnosłowiańską genezą takich wyrazów, są ich poświadczenia na obszarze południowosłowiańskim. Problem ten można zilustrować kilkoma choćby przykładami z tekstu BT:

¹⁵ Chodzi głównie o pracę A. Булыки [Булыка 1972].

ЛЕКАТИСЯ, ЛЯКАТИСЯ ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’ HSBM 16, Буўка 187

Не лека^цс^а королю Ма^рко, не дава^ц дани, але ωто^цмис^а мечомъ на поли за ню^ж 9; Прошу т^а дл^а Бога, мь^ц с^а самъ к собѣ и не лека^цс^а 63

Por. stpol. *lękać, lękać się* ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’, scs. *lęcati* ‘zastawiać sidła’, ukr. *ljakaty* ‘przerażać, straszyć’, *ljakatysja* ‘bać się, przerażać się’ – z prsł. **lękati* (> **lęcati*) od jednokrotnego czasownika **lękti, lękq* ‘gιάć, krzywić, wyginać, napinać’ BorSEJP 286.

(3)ЛЯКНУТИСЯ ‘wystraszyć się, przerazić się’ HSBM 17 205

И быть имъ супротивниш вѣтрѣ, и морнары ляклис^а и змогалис^а много 54; Коли Трыщан то чуль, злакъс^а велми, што будеть познанъ 38; И велми с^а зл^ак^лц^и, бо^лчыс^а га^цбы 95

Por. scs. *sъlęšti, sъlękq* ‘zgiąć, skrzywić’ BorSEJP 286.

ОКРУТНЫИ ‘okrutny, straszny, surowy, niehumaniczny, ciężki’ Буўка 225

Та^к с^а стало, и тая ωкру^тна^а смє^рть [мне прышла] 1; Ждали коро^ла Аполо^{на} и вдарыли на него и его самого, по^цмавишы, ωкру^тне зранили 1; Мы ωставує^м весели, а ты вмирає^ш ωкру^тною смє^ртью 22

Por. pol. *okrutny* (od XV wieku) ‘nie znający litości, srogie, niehumaniczne, nieubłagane’; strus. (od XIV wieku) przysł. *okrutnyń* ‘surowo, okrutnie’, (w XVI wieku) *okrutnyńi* ‘srogie’, serb./chor. *ōkrūt i ōkrūtan* ‘okrutny, surowy’. W związku etymologicznym z *kręty*, psł. **kręty* ‘skręcony, powyginany; obrotny, zwinny, przebiegły’, którego kontynuanty mają znaczenia odpowiadające *okrutny* (np. ros. *krutoj* ‘surowy, okrutny’) – od psł. **o(b)-kręti* ‘okręcić dokoła’. W pol. -u- zamiast oczekiwanego -ę- tłumaczy się wpływem stcz. (*ukrutny*) lub zachowaniem starej oboczności rdzennej samogł. **q* / **u* BorSEJP 389.

ПОТВАРЬ ‘potwarz’ Буўка 255; ‘fałszywe oskarżenie’ HSBM 27 262

А во вси^х мои^х людє^х нѣтъ чоловѣка, которы^и бы могъ битис^а з Бланоромъ, ани с^а са^м тако^б чую, бы^х с^а могъ ω^т его потвары ω^твести 58; А если с^а ва^м види^т, иложыте миръ межы нами, а неха^ц коро^л а^рлендэ^цски^и буде^т воле^н ω^т потвары 65

Por. pol. *potwarz* ‘oszczerstwo, obmowa, bezpodstawne zarzuty’ (od XIV wieku) od *potwarzyć* ‘bezpodstawnie oskarżyć, obwinić’ od prsł. **potvoriti* ‘przetworzyć, przekształcić, zmienić’; por. też serb./chor. *potvòriti* ‘posądzać kogoś; obwiniać, oczerniać, spotwarzać’ BorSEJP 471.

Znaczącą liczbę pośród pożyczek udokumentowanych w BT stanowią jednak leksemy o genetycznie niemieckim, łacińskim, czeskim czy włoskim źródłosłowie, noszące jedynie znamiona polskiego pośrednictwa w procesie ich zapożyczania. Zakresy znaczeniowe tego typu wyrazów pozwalają wyodrębnić kilka kategorii tematycznych:

Rzemiosło rycerskie, ekwipunek

БЛЯХА ‘pancerz z metalowych płytek’ HSBM 2 80; ‘blacha, metalowa płyta’ Bułyka 45

Трыцца^н мшыы слуха^н и шо^н з гостилнищу з бляхах^н и во все^н зброи 20

Por. stpol. *blach* (od XIV wieku) ‘pancerz’, stukr. *bljacha* ‘zbroja’ ze śrwniem. *blēch* (niem. *Blech*) ‘blacha’ BorSEJP 29.

ГЕЛІМЪ ‘hełm’ HSBM 6 259, Bułyka 81

Трыцца^н рекъ: „Да^нте ми гелмъ”. И дали ему добры^н гелмъ 20; Трыцца^н прыступилъ и талъ его велики^н сдаром по гелму 32; Рыцеры, зложы ге^нмъ на голову и руба^нмоса 119

Por. pol. *hełm* (niem. *Helm*) ‘ochronne nakrycie głowy używane przez żołnierzy, strażaków, górników itp.’ SWO.

РЫЦЭРЪ ‘rycerz’ Bułyka 291

Король зна^н брата своего велми доброго рыцэра 9; А з мое д̄ни не видель есми льпшо^н рыцэра, а коли до^нде^н ль^н, буде^н великое доброты 20; И в тые д̄ни прыехали три рыцэры ω^н Скруглого Стола корола Артигуша 26; И дивлюся, якъ смеешь ωбцовати з люд̄ми добрыми, бо еси негоде^н з рыцэры ωбцовати 47; И н̄тъ того рыцэра, которы^н бы по^нд̄алъ толко муки д̄ла м̄л̄сти, колко Трыцань 69

Por. pol. *rycerz* (od XIV wieku) ‘wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic’, w stp. też ‘żołnierz, wojownik; goniec’, stcz. *rytieř*, zapożyczenie ze śrwniem. *rit(t)er* ‘rycerz’, pierwotnie ‘jeździec’ (od *reiten* ‘jeździć konno’), prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim BorSEJP 529.

ТУРНАИ ‘turniej’ Bułyka 328

И прышли 8в О^рленъдыю дла оное панъны, которая мѣла заму^{жс} ити, и дла того велела кликати на ту^рна^л 26; А Трыщанъ за^вжды мѣль на сэрцы и мысли^л, якъ в то^м друго^м турнаи мѣль бы с^л з ни^м расправити, с ты^м рыцэр^м с чо^рным щыто^м и з двема мечы 29; П^не, поведат^л ми ѿ Паламидежу – ѿ^л ли добыть ту^рна^л? 36

Por. pol. *turniej* (śrwniem. *turnei*) ‘w średniowieczu: zawody rycerskie, walka (piesza lub konna) prowadzona według określonych zasad’ SWO.

ШЫРМЕРЬСТВО ‘walka, zmaganie się’

Кроль ре^к: „Почтены^л витезю Трыщане! По шы^рмерьству есми тебе по^знатъ и проси^л есми Бога, абыхъ не вм^р наглою смертью ѿ^м жестоки^х вда^рцовъ твои^х и ѿ^м ѿстрога меча тво^е 112

Por. pol. *szermierstwo* ‘szermierka’, przen. ‘walka, zmaganie się; spór, polemika’ SJP. Por. też *szyrm* ‘obycie towarzyskie, ogląda, polować’, też ‘cięcie, cios, uderzenie’ (niem. *schirmen* ‘chronić, zasłaniać; fechtować się’) SJP.

ФРЕЗЪ, ФРИЗЪ ‘ciężki koń’ Bułyka 341

Прывели ему доброго фреза 21

Por. stpol. *fryz, frez* ‘ciężki, duży koń z rasy pochodzącej z Fryzji’ SWO 236.

Szlachetne rozrywki, gry, instrumenty

АР(Ъ)ФА ‘harfa’ Bułyka 31

И коли буде^т су^дно готово, вложи м^л в него и да^т ми мою ар^ьф^ь, а другую лютню 23; Па^л Трыща^л каза^л прынести тое веселе, которы^м с^л Самси^{жс} весели^л – трубы, дуды, лютни, ар^фы, а^рганы, шахи, ва^рцабы 113

Por. pol. *harfa* (niem. *Harfe*) ‘instrument strunowy szarpany’ SWO.

ЛЮТНЯ ‘lutnia’ Буўка 192

И коли буде^т судо^дно готово, вложы ма в него и да^и ми мою аръфъ, а другую лютню 23; Позы^и ми тое лю^тни: видимъ, и^ж велми пекне играешъ, а мы хожалые витези – аче^и хто з насъ троха на лю^тни умеетъ 115

Por. pol. *lutnia* (śrwniem. *lūte*, z wł. *liuto*) ‘strunowy szarpany instrument muzyczny pochodzenia arabskiego, w XV–XVII wieku popularny w Europie’ SWO.

ШАХЫ, ШАХИ ‘szachy, rodzaj gry’ Буўка 361

Та^к ти я говору, рыцэру, што ніхто са мнѣ не противи^т в шахы играти 92; Король шоль в шате^р и зосталь ѿныя паніе в шахы играю^{чи}, которые шахи были кры^шталовы, велми пекны 109

Por. pol. *szachy* (od XV wieku) ‘rodzaj gry’ (pierwotnie chyba ‘komplet figur do tej gry’), poch. z Persji (pers. *šah* ‘król, monarcha’). Do pol. przejęte z niem. *Schach* (*Schachspiel*) ‘szachy’ lub za pośrednictwem czeskim BorSEJP 590.

ВАРЦАБЫ ‘rodzaj gry’ HSBM 2 11, Буўка 57

Игра^т в шахы и ѿ ва^рцабы лепше^и на^д иныхъ, и всакое его доброты не было ро^сни 14

Por. pol. *warcaby* od XV wieku ‘rodzaj gry’, zapożyczenie z czesk. *vrhcaby* będącego półką z śrwniem. złożenia *wurfzabel* ‘gra w kości’ (*wurf-* ‘rzut’ przetłumaczone jako czesk. *vrh-* od *vrhat* ‘rzucać, ciskać’, *zabel* ‘tablica do gry’) BorSEJP 678.

Przedmioty użytkowe

ФЛЯША ‘rodzaj naczynia, butla’ Буўка 338

И виде^шшы дѣвка вино и флашы свѣ^тло, взл^ашы, напошла дит^а 10; Сзмите тую флашу сре^бреную, по^лну пи^тя 67; С^дн каза^т флашу, в которо^и было пиво 68

Por. stpol. *flasza* (od XIV wieku) ‘rodzaj naczynia na wino, butla’ *flaszka* zapożyczenie ze śrwniem. *flasche* (niem. *Flasche*) ‘butelka’ BorSEJP 150.

ОЛЬМАРЕЯ, АЛЬМАРИЯ, АРМАРИЯ ‘szafa, skrzynia’ Буўка 30

И отворыл ѿдну олмарею, где стояли добрые пит^ьа 11

Por. stpol. *almaria, armaria* ‘w starożytności i średniowieczu: schowek w murze, szafa, skrzynia lub szkatuła do przechowywania broni i innych cennych przedmiotów: książek, dokumentów’ (łac. *armarium*) SWO.

КРЫШТАЛОВЫ ‘kryształowy’ Bułyka 177

Шахи были крышталовы, велми пекны 109

Por. pol. *kryształowy* ‘wykonany z kryształu’. Por. *kryształ* ‘przezroczyste, ciężkie szkło używane do wyrobu kielichów, wazonów itp.; też: wyrób z tego szkła’ SJP (gr. *krýstallos*) SWO.

Elementy stroju

САЯНЬ ‘sajan’ Bułyka 294

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата, а на Ижоте зеленого оксамиту саянь 68

Por. pol. *sajan* ‘krótka suknia żołnierska u starożytnych, przewiązana w pasie’, również ‘płaszcz, strój odświętny’ SJP; ‘obcisły męski kaftan z kwadratowym wycięciem przy szyi, z rękawami bufiastymi, zwężającymi się od łokci, noszony w Europie do XVII wieku głównie przez rycerstwo i dworzan’ (z włosk. *saione*, z łac. *sagum* ‘odzież żołnierska’) SWO.

ЖУПИЦА ‘kamizelka’ Bułyka 115

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата 68

Por. pol. *żupica* ‘rodzaj luźnego kaftana lub płaszcza; kitel, chałat’ SJP; *żupan* ‘staropolski ubiór męski noszony przez szlachtę, o kroju długiej sukni zapinanej na guziki, ze stojką i wąskimi rękawami’ (z włosk. *giuppone, giubbone* z ar. *dżubba* ‘spodnia szata bawełniana’) SJP.

Pojęcia abstrakcyjne

ФОРТУНА ‘szczęście, powodzenie’ Bułyka 339

1) ‘dobry los, szczęście, powodzenie’

И та^к шли два д^ни, и прыгнула его ф^ор^туна в О^рленьдэю подь о^ди^н город^д 24; Не ме^шкаль у дворе ни тыдн^я – поеха^т ф^ор^туны искати 55.

2) 'bogactwo, majątek, mienie'

Я ма^м великую фортуну на свѣте, и^{жс} ма^м нацудне^шшая паньна милуе^{мб} 68

Por. pol. *fortuna* 'majątek, bogactwo, mienie; szczęście, powodzenie, szczęśliwy los' od łac. *fortuna* 'los, przypadek', także *Fortuna* 'rzym. bogini ślepego przypadku' SWO.

КУНШТЬ 'artyzm, mistrzostwo, doskonałość; sztuka, umiejętność'; 'żart' Bułyka 181

1) 'artyzm, mistrzostwo, doskonałość'

Коли е^{см} ту^м Женибра кралева а Ижота, жкахэ^м па^т Трыца^т ку^шить 111;

2) 'żart, zabawa'

И коли ехали, была межы ними игра и куншты, якъ то межы рыцэры и молодыми людми 54; Господарине, будь то за куншть: если бы тебе миловали тые два рыцэры, которого з ни^х бы ты хотѣла миловати – Паламидежа албо нѣго рыцэра 30

Por. pol. *kunszt* (od XV wieku) 'wysoki poziom umiejętności, zdolności, mistrzostwo, doskonałość; zawód, rzemiosło', zapożyczenie ze śrwniem. *kunst* 'wiedza, znajomość, mądrość; zręczność, sztuka' BorSEJP 274.

ПАРСУНА 'wygląd, oblicze, twarz' Bułyka 242, HSBM 24 253

Прошу т^а, пане, со^ими гелмъ з головы, неха^т быхъ па^рсуну твою видела 33; И они знали гелмы и казали е^и па^рсуны 89; Ништо такъ не омыляеть, якъ па^рсуна чоловеческа 109

Por. pol. *persona* (łac. *persona*) 'człowiek, osoba'; ironicznie 'osoba mająca duże znaczenie, ogólnie ceniona, poważana' SJP.

МИСТЕРНЕ 'w sposób kunsztowny, po mistrzowski' Bułyka 203

И дивилис^а кралевы витези, якъ мисте^рне то^м латынени^т до крол^а кину^т 109

Por. pol. *misternie* 'w sposób kunsztowny, wymyślny; precyzyjnie, artystycznie; umiejętnie, chytrze' SJP. Por. *mistrz* (od XV wieku) 'człowiek przewyższający innych umiejętnością czegoś, biegłością w czymś; nauczyciel', zapożyczenie

z łac. *magister* ‘przełożony, kierownik, mistrz; nauczyciel’ prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. *mistr* ‘mistrz, znawca, uczonek, nauczyciel’ (z redukcją pierwszej sylaby w często używanym tytule, analogicznie do *mość* < *miłość*) BorSEJP 330.

1.1.3.2. Zapożyczenia południowosłowiańskie

Teza pierwszych badaczy zabytku o „serbskim” pośrednictwie w przekładzie BT pojawiła się m.in. pod wpływem tytułu, którym objęto w poznańskim rękopisie tekst legendy: *повесть о витезах с книгъ сэрбьскихъ*. Analizując przeniesione do słownictwa BT „serbizmy”, sposoby adaptacji włoskich nazw własnych, a także zawarte w fabule utworu elementy kultury Słowian południowych, A. Wiesiełowski wskazywał jako obszar translacji z protografu włoskiego Dalmację, głównie Dubrownik (dawną Raguzę) i okolice [Веселовский 1888: 228]. Przekonanie o istnieniu serbskiego przekładu wyrażali również dwudziestowieczni historycy języka i literatury Słowian południowych, m.in. tłumaczka BT na współczesną serbszczyznę I. Grickat [1966], a S. Dekanić-Janoski [1977: 47–49] i L. Muir [1979: 217–227], podkreślając rolę języka serbskiego w pośrednictwie, nazwały BT „serbsko-ruskim Tristanem”. Należy zaznaczyć, że w literaturze poświęconej zabytkowi nie brakuje również głosów sceptycznych, powątpiewających w istnienie południowosłowiańskiego łącznika i stwierdzających, że przekład białoruski mógł powstać bezpośrednio z protografu włoskiego, a środowiskiem sprzyjającym tego typu twórczości mógł być dwór w Wilnie w czasach królowej Bony¹⁶. Zawarte w tytule rękopisu białoruskiego określenie „księgi serbskie” dotyczyć by miało nie ich języka (ten był włoski), a jedynie pochodzenia z Serbii.

Wydaje się jednak, że dowodów na językowe pośrednictwo południowosłowiańskie jest sporo. Jak zauważają badacze, Serbia i Chorwacja odegrały rolę swoistego przekaźnika w transmisji literatury zachodnioeuropejskiej na ziemię wschodnich Słowian [Zieliński 2018: 410], z którymi łączy te kraje system literacki kręgu cerkiewnosłowiańskiego. Cechuje ów system rozwój literatury

¹⁶ Por. opinie na ten temat białoruskich historyków literatury, m.in. S. Kowalowa [Кавалёў 2005] i A. Brazgunowa [Бразгунова 2013: 28].

starosłowiańskiej w dużej mierze jako piśmiennictwa przekładowego¹⁷. Oprócz bogatej w różne gatunki literatury religijnej (apokryfy, hagiografia, poezja religijna, homiletyka), przekładów opowiadań pochodzących ze Wschodu i Bizancjum (jak np. *Cesarzowa Teofano* czy wywodząca się z Indii schryistianizowana powieść moralno-dydaktyczna *Barlaam i Joasaf*, powieści o tematyce antycznej: *Troja*, serbska *Aleksandreida*)¹⁸, pojawiły się tu również zachodnioeuropejskie romanse rycerskie: *Tristan i Izolda*, *Bovo z Antony*, *Lancelot*. Znamienne jest to, jak podkreśla Zieliński, że „te teksty nie wpłynęły na rozwój oryginalnej serbskiej literatury średniowiecznej, lecz pozostawiły jedynie ślady w literaturze ustnej, gdyż w tej oryginalnej nie pojawiła się proza beletrystyczna” [Zieliński 2018: 410].

Analogicznie rzecz się miała w literaturze białoruskiej, w której zarówno utwory religijne, jak i świeckie nosiły przeważnie charakter przekładów [Жураўскі 1967: 264–269; Кіпель 1997: 175–181]. Tłumaczy się ten stan rzeczy przyczynami kulturowo-historycznymi, głównie opóźnioną terytorialną, polityczną i kulturową konsolidacją ziem białoruskich, wydłużonym formowaniem się społeczności narodowej i warstw społecznych, niedostatecznym rozwojem języka literackiego [Brazgunou 2013: 9].

Przyjęcie argumentacji wielu historyków literatury serbskiej, jak też białoruskiej, i opowiedzenie się za istnieniem hipotetycznej redakcji „serbskiej” legendy o Tristanie może być poparte niektórymi przesłankami z zakresu językoznawstwa. Na pewne fakty językowe, stanowiące nawiązania do południowo-słowiańskiej podstawy tekstu, zwrócili uwagę już pierwsi badacze poznańskiego rękopisu A. Brückner oraz A. Wiesiełowski. W warstwie leksykalnej starobiałoruskiego przekładu zidentyfikowali oni wyrazy, które określone zostały mianem „serbizmów”. Do grupy tej zaliczono m.in. wyrazy: *белезь* ‘znamię’, *нлякь* ‘słabo, lekko’, *плем.а* ‘ród’, *част(ь)* ‘cześć, honor’, *кружки*, obok częściowej poświęconego *щранки* ‘szranki’, *ωтокь* obok *ωстровь* ‘wyspa’ [Веселовский 1888: 126].

¹⁷ Na tę właściwość literatury cerkiewnosłowiańskiej w WKL zwraca uwagę w wielu swoich publikacjach wybitny sławista i znawca piśmiennictwa i kultury bizantyńsko-słowiańskiej w dawnej Rzeczypospolitej, A. Naumow [por. m.in. Naumow 1996, 2002].

¹⁸ Te oraz inne legendy i powieści średniowiecznej prozy chorwackiej wydane zostały w ostatnim czasie w opracowaniu V.B. Stipčević [Stipčević 2013].

Weryfikacja wymienionych leksemów, przeprowadzona z uwzględnieniem współczesnych źródeł etymologicznych, pozwoliła potwierdzić w znacznym stopniu ustalenia Wiesiełowskiego w kwestii ich genezy. Jednak część wyrazów potraktowanych przez badacza jako „serbizmy” odznacza się szerszym (niż tylko serbski) zasięgiem występowania. Z pewnością południowosłowiańską proveniencję, udokumentowaną w różnych językach bałkańskich, wykazują następujące leksemy:

БЕЛЕГЪ ‘herb’

Щы^m... былъ бѣ³ иного белега, не та^k, якъ иные щыты (59).

Por. bułg. *белег*, serb./chorw. *бѣлег* ‘znak, symbol’, cs. *бѣльгъ*; zapożyczenie z języków turecko-tatarskich, por. *biğü* ‘znak’ Vasm I 147; *biljeg* ‘signum, znak’ ERHSJ 150.

ВЕДРО ‘żagiel’

Наради ми доброе су^dно и поставъ... ωдно ле²кое ведро (23).

Por. serb. *jèdro* ‘żagiel’ Vasm IV 548, scs. i serb./chorw. *jedro* ‘żagiel’ – wtórne znaczenie (< *je/ja* + *dro* < **e-dhro*) ERHSJ 769. HSBM nie uwzględnia takiego znaczenia leksemu, a przywołując ilustrację tekstową z BT, określa znaczenie wyrazu *ведро* jako ‘wiadro’ (HSBM 3 61). Z pewnością jest to nieporozumienie leksykalne, gdyż kontekst wyraźnie definiuje semantykę wyrazu jako ‘żagiel’ (*Dobrá łódź mi narządź i ustaw... żagiel lekki*).

ЧАСТ(Ъ) ‘cześć, honor, szacunek, godność, zaszczyt’

За ча^{cm} Бо^жю да^m ми ωди^h даръ (113).

Por. serb./chorw. *čast*, scs. *чьсть* ERHSJ 1 298, *част* ‘cześć, honor’ Vasm IV 350.

Do grupy zapożyczeń o proveniencji południowosłowiańskiej (serbskiej) białoruska badaczka T.M. Sudnik włączyła również leksemy: *забо^l*, *прыболъ* i *радити*, *нарадити* [Судник 1976].

ЗАБОЛЪ, ПРЫБОЛЪ ‘romknał’

И ω^h забо^l к нему и вдары^l его всею мо^hю (62); всель на конь и прыболъ за ни^m бо^pздо (66).

Por. prsł. **bosti*, **bodŏ* ‘kłuć, uderzać czymś ostrym’ ESSJ 2 223; serb./chorw. *pribòsti* ‘przyczepić, przybić’. W RHSJ (1935: XI) czasownik *pribosti* w znaczeniu przenośnym ‘pobiegnać, pomknąć’ został zilustrowany jedynym przykładem użycia zarejestrowanym w Dalmacji.

РАДИТИ, НАРАДИТИ ‘przyrzędzić, przygotować’

Ќна тое труктызны не радшла (10); *то^m винень, хто тую труктызну нарадшль* (10).

Por. serb./chorw. *naréditi* ‘przygotować, przyrzędzić; ozdobić’ (< **naréditi*) ESSJ 22 244. Jednocześnie obecność tego leksemu poświadczają również źródła do języków wschodnio-, jak też zachodniosłowiańskich, por. stbrus. *рядúти* ‘przygotowywać, przyrzędzać; porządkować’ HSBM 31 24, pol. *narządzić* ‘przygotować, sporządzić’ SJP.

Do genetycznie południowosłowiańskiej leksyki należy również wyraz:

ПОЧТОВАНЬИ ‘dostojny, zasny, szanowny’

Королева_A шла з обѣ^hны^h пала^h ку витезе^m и рече и^m: „По^hтованье витези корола_A Артишша! За часть Бо^жю и ку воли вси^m витеземь и па^hнамь збода^hтес_A с Трыщано^m” (100).

Por. serb./chorw. *poštovan* ‘szanowny’; wyraz poświadczony został w słowniku D. Daničića [1863 I: 407] pod hasłem odnoszącym się do czasownika *počtovati*. Daničić cytuje przykłady z: *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, edidit Fr. Miklošich. U Beću 1858, gdzie pod 1410 roku został zarejestrowany czasownik *počtovati* ‘honorare’ i inne utworzone od niego formy. HSBM notuje wyraz *почтованыи* z przywołanym kontekstem z BT w znaczeniu ‘należący do świty’ (HSBM 27 418).

Na związki BT z południowosłowiańskim obszarem kulturowym mogą wskazywać niektóre formacje słowotwórcze obecne w języku zabytku. Do takich zaliczyć należy białoruskie transpozycje południowych sławizmów na *-ica*.

КРОЛИЦА ‘królowa’

Которые па^hны намь смеялис_A, тепе^p ты надо ^eсими тыми кролица (124).

Por. chorw./serb. *krâlj* ‘król, władca koronowany’ BorSEJP 262, *kraljica* ‘królowa’. Formant *-ica* derywujący feminina od odpowiednich nazw męskich wykazuje szczególną produktywność w językach południowosłowiańskich [Sławski 2011: 74].

БРУНОРОВИЦА

СѢни рекли: „То^u нашо^u пане^u *Бруноровицы* вѣтни главу мечомъ” (76). Rozszerzona postać sufiksu *-ow-ica* poświadczona została w nazwie własnej *Бруноровица*, będącej formacją żeńską od antroponimu męskiego *Бруноръ*. Tekst BT dokumentuje również wyrazy o niejasnym znaczeniu, których interpretacji szukać należy być może na gruncie leksyki południowosłowiańskiej.

ГОРАТАНСКИЙ / ГОРОТИНСКИЙ танецъ

Видечы па^uны такое веселье, та^uцовали горотински^u тане^u, за добром^u п^uу Трыцца^u, говоречы: „Прывель намъ па^u Трыцца^u, с^u чомъ намъ е^{cm} п^uти и грати до ко^uца дне^u нашы^x!” (67). *Въдаю^u Ижота обыча^u Трыццано^e, ижъ ему мило весе^uе, и похватила королевую за р^uку и почала играти гората^uски^u танецъ велми пекне* (103).

Nazwa tańca pojawia się w tekście BT w formie wariantywnej. *Горотинский танец* wykonywany jest przez panny kornwalijskie na cześć Tryszczana, który przywozi królowi Markowi jego przyszlą żonę Izotę. *Горатанский танец* tańczy Izota, wzięwszy za ręce królową Żenibrę, by rozweselić rannego Tryszczana. Z ustaleń A. Wiesiełowskiego wynika, że jest to „serbizm” pochodzący od wyrazu *хоро* ‘taniec’. Badacz przywołuje też stosowny fragment z serbskiej powieści o Troi (tekst według F. Miklosicha), gdzie jest poświadczona nazwa tego tańca: „Въ нѣкый днь поведе Елена царица дѣвица^u хоро играти” [Веселовский 1888: 226].

Obecnie nazwy *horo*, *choro* są używane na określenie tańca ludowego wywodzącego się z dawnych tańców kołowych, zachowującego swą popularność na całym Półwyspie Bałkańskim, szczególnie w Bułgarii i Macedonii, ale też w Rumunii, Mołdawii oraz północno-zachodniej Turcji.

Por. bułg. *хорò* ‘taniec ludowy tańczony w kręgu’ (*играя хоро* ‘tańczyć choro’) OR, mac. *opo*, rum. *hora*, serb./chorw. *kolo* ‘taniec’, *hora* ‘korowód’. Od gr. *χορός*,

łac. *chorus* ‘taniec’. Łączy się z gr. *χωρατας* ‘gra, żart; radość, wesoła zabawa’, tur. *horata* ‘radość, wesoła zabawa’ ERHSJ I 679.

ЃРАШЫ (również singulativum ЃРАШЕЦЪ)

А коли слышалъ, ижъ тые Долние ѡстровы полны людѣства, Иѡсифъ посла^л та^м набо^жныхъ люде^м ѡбратити къ Богу нарѡ^д. И ѡбратили вси тые ѡстровы, кромѧ ѡ^дного ѡстрова, которы^м сѧ зоветь Ѓрашы. И тамъ мало было иныхъ люде^м, то^лко ѡрашы, а на^м ихъ быть ѡраше^м и мьль дванадцать сыно^в, и вси были ѡра^шцы (73).

W obszernym wywodzie etymologicznym na temat genezy tego wyrazu A. Wiesiełowski stwierdza, że słowo *opujash* pochodzi z chorwackiego, częściej notowane jest na północy (poświadczane przez leksykografów kajkawskich Ivana Belostenca i Andreja Jambrešića, Vuk go nie ma) i oznacza ‘olbrzyma, giganta’, co zbliża go z włosk. *orco*. Forma *Orasz*, oddana jako imię własne w BT, może być konsekwencją zniekształconego przez tłumacza zapisu *opujash* [Веселовский 1888: 226].

Por. chorwacko-kajkawskie, czakawskie *orijaš* ‘olbrzym, gigant’ ERHSJ II 565; serb./chorw. *orijāš* ‘olbrzym, wielkolud’.

СМЕРДОДУГЪ, СМЕРДОДУГА, СМЕРДОДУГИИ (поганин)

Таковы^м ѡбыча^м мае^м Смердодуги^м погани^н: хто ѡ его прыстаницо прыстане^м, ко^ждого витезѧ велми ласкаве будетъ пры^ммовати. А коли буде^м перва стража нocy, зкинеть витезѧ на ѡстрые муки (114) И пры^мде Смердодуга погани^н ѡ ло^жницу къ жо^{не} свое^м (114).

Epizod w BT o poganińinie *Smerdodugu* nawiązuje, zdaniem A. Wiesiełowskiego, do jednej z legend Dubrownika o podstępnyim korsarzu, który zwabił do siebie przybyszów, by następnie poddawać ich torturom. Wzmianki o nim zachowuje m.in. XV-wieczna włoskojęzyczna kronika Dubrownika, w której ów korsarz określany jest mianem *Swardoduxzi* (przypuszczalnie zniekształcenie od *Swardoduxzi*), równieŹ jako *Saragino spuzente* oraz *puzzolente* od włosk. ‘cuchnący’ [Веселовский 1888: 228]. Zgodnie z legendą, dubrowniczanie uwolnieni zostali spod władzy okrutnego korsarza przez rycerza Rolanda, a świadectwem lokalnej pamięci o tym wydarzeniu jest średniowieczna kolumna Rolanda – symbol

wolności i niezależności miasta – zachowana na jednym z placów Dubrownika. Analogię do tego wydarzenia odnajdziemy w tekście starobiałoruskim, w którym Tristan równie bohatercko uwalnia rycerzy od ich ciemieżcy *Smerdoduga*, w czym dostrzec można pewną paralelę do obrazu Tatarów w eposie staroruskim, gdzie przedstawia się ich jako „śmierdzących” pogan i określa się *Smorodowiczami*, *Smaradonowiczami* [Веселовский 1888: 228].

Por. scs. *смръдь* ‘chłop, człowiek prosty, poddany’, prsł. **smъrdъ* od **smъrděti* ‘śmierdzieć, wydawać nieprzyjemną woń’ Vasm III 685, SJS IV 132.

Nawiązań do źródła południowosłowiańskiego nie jest pozbawiona, jak się wydaje, warstwa onimizacji BT. Adaptacja z oryginału włoskiego wielu **nazw własnych** poświadczonych w zabytku jest analogiczna do transpozycji onimów w serbsko-chorwackich przekładach *Aleksandrii* i *Wojny trojańskiej*, które również były tłumaczeniem z włoskiego, a ich autor, według ustaleń Jagića, pochodził z terenów Bośni i północnej Dalmacji [Jagić 1876/77: 24–25]. W tekście *Tristana* na uwagę zasługują adaptacje kilku imion osobowych z oryginału włoskiego, w których nagłosowe *l* przypuszczalnie zidentyfikowane zostało przez słowiańskiego tłumacza jako rodzajnik określony i poddane redukcji [Веселовский 1888: 136–137], por. *Анцалотъ*, *Анцолотъ*, *Гѣнцалотъ* < wł. *Lancialotto* (l’*Ancialotto*), *Самсижъ* < *Lasancis* (lo *Sancis*), ale *Ленвизъ* < *Languis* (l’*Anguis*)¹⁹.

Wygłosowe łańcuchy *s* w nazwach osobowych i geograficznych zakończonych na *-us*, *-es*, *-is*, *-as* zostało oddane w *Tristanie*, podobnie jak w serbskiej *Aleksandrii*, za pomocą *ж*, *ш*, np. *Кандиешъ* < wł. *Gandaries*, *Сегурадежъ* < wł. *Segurades*, *Пелишъ* < wł. *Felis*, *Самсижъ* < wł. *Lasancis*, *Мелиядушъ* < wł. *Meliadus*, *Паламидежъ* < wł. *Palamides*, *Лондрешъ* < wł. *Londres*. W śródgłosie *s* ma swój odpowiednik w postaci *ж* w pozycji interwokalicznej, np. *Ижота* < wł. *Isotta*, natomiast przed spółgłoską w postaci *szcz*, por. *Трыщанъ* < wł. *Tristano*, *Ящоръ* < wł. *Astore*.

Nazwy własne w białoruskim *Tristanie*, a zatem i w hipotetycznej wersji południowosłowiańskiej, dokumentują również charakterystyczny dla najstarszej

¹⁹ Włoskie formy cytowanych nazw własnych pochodzą z wydania Polidori [1864].

fazy zapożyczeń imion chrześcijańskich substytut łac. głoski *f* jako *p*: *Пелішъ* < wł. *Felis*, *Перемонтъ* < wł. *Feramonte*.

Niewielka grupa antroponimów odzwierciedla adaptację fleksyjną polegającą na zmianie paradygmatu przyswajanego imienia (z neutrum na masculinum): *Амодоръ* < wł. *Amadore*, *Аудреть*, *Оудреть* < wł. *Adriette*, *Согреморъ* < wł. *Sagramore*, *Бруноръ* < wł. *Brunoro*, *Дивданъ* < wł. *Dinadano*, *Либрунь* < wł. *Sigurans lo Bruno* (forma przezwiskowa od ap. wł. *bruno* ‘brązowy’), *Игрунь* < wł. *Agrone*, por. wielocłonowe określenie identyfikujące rycerza o imieniu *Sigurans lo Bruno, cavaliere Agrone* (*Agrone* < *Aragone* < ap. *a dragone* ‘dragon’ (zatem *Sigurans* to rycerz noszący herb z wizerunkiem dragona).

Trudno o jednoznaczny interpretację wariantowości innych antroponimów w BT. Jednego z Rycerzy Okrągłego Stołu o imieniu wł. *Chienso*, *Chieso* tłumacz mianuje *Geuszem*, *Keniszem*, a nawet *Każynem*. Ukochana Ancelota *Ginevra* nosi imiona *Żenibra* i *Weliwera*. Otwartą pozostaje kwestia, czy ta kreatywność onimiczna autora jest efektem korzystania z różnych redakcji popularnej legendy, czy też świadectwem jego odczytania i znajomości literatury stanowiącej przedmiot przekładu.

Uwagi końcowe

Przedstawiony w rozdziale ogłód wybranych cech graficzno-fonetycznych, fleksyjnych i leksykalnych *Białoruskiego Tristana* pozwala na sformułowanie kilku ogólnych wniosków dotyczących stanu języka starobiałoruskiego w utworach literatury przekładowej XVI wieku. Tekst przekładu odzwierciedla złożoność problematyki ortograficznej okresu otwierającego długi proces normalizacji pisowni starobiałoruskiej, podporządkowanej z jednej strony rygorom tradycji cerkiewnosłowiańskiej, z drugiej zaś poszukującej sposobów graficznego dokumentowania cech żywego języka. W zakresie zjawisk znajdujących uzasadnienie w białoruskiej fonetyce wyróżniają się procesy, których graficzna realizacja w postaci dużej liczby poświadczeń tekstowych dowodzi zaawansowanego stopnia ich rozwoju (np. dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich i [r’], niezgłoskotwórczy charakter [u] po samogłosce na początku morfemu i wyrazu, proteza [-v-] oraz takie, które są cechami słabiej

osadzonymi w wymowie ze względu na niższą frekwencję zapisów w tekście (np. akanie).

Zabytek stanowi również wartościowe źródło dokumentujące stan fleksji starobiałoruskiej z silnie zaznaczoną tendencją do przekształceń, które przybliżają poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu (np. zaawansowane procesy adverbizacji form na *-uczy /-eczy*, *-wszy*, z których wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe).

W zakresie słownictwa ujawnia się wyraźne dążenie autora BT do korzystania z nowych środków leksykalnych wynikających z potrzeb nominacyjnych – nazwania nowych realiów, zjawisk, przedmiotów związanych z życiem, rzemiosłem wojennym i rozrywkami stanu rycerskiego. Warstwa leksykalna utworu okazuje się być szczególnie interesująca ze względu na duże nasycenie zapożyczeniami polskimi (omówiono grupę pożyczek przez medium polskie), obecne jest też słownictwo z redakcji południowoślowiańskiej, być może i z protografu włoskiego. Oprócz zasygnalizowanych już przez pierwszych badaczy zabytku „serbizmów” tekst kryje w sobie pewne zagadki leksykalne trudne do jednoznacznej interpretacji i wymagające dokładniejszych studiów etymologicznych, co być może ułatwiłoby lokalizację niezachowanej tzw. serbskiej redakcji. Na jej istnienie jako hipotetycznego łącznika między tekstem włoskim i białoruskim wydaje się wskazywać m.in. genetycznie południowoślowiańskie słownictwo, ograniczone zasięgiem swego występowania do terenów bałkańskich, które odegrały rolę swoistego przekaznika w transmisji literatury zachodnioeuropejskiej na ziemię Słowian wschodnich.

Z dotychczasowych badań historyków języka, głównie pierwszych ustaleń A. Brücknera i A. Wiesiełowskiego, potwierdzonych niemal półtora wieku później przez historyków literatury, m.in. S. Graciotiego i B. Zielińskiego, wynika, że ojczyzną słowiańskiego *Tristana* mogła być Dalmacja, terytorium, które od czasów średniowiecza stanowiło przestrzeń sprzyjającą współistnieniu i wzajemnej symbiozie kultury słowiańskiej i romańskiej. Z dzieł zachodnioeuropejskich, obecnych w literaturze tego regionu i stąd rozprzestrzeniających się na kraje europejskiego Wschodu (Serbie, Bułgarię, Ruś), wywodzą się również romanse rycerskie o Tristanie i o Bowie z Antony, których redakcje zachowały się w poznańskim Kodeksie Raczyńskich.

2. GRAMATYKI I SŁOWNIKI

Początki działalności związanej z normalizacją języka cerkiewnoruskiego w WKL datowane są na wiek XVI. Ważną rolę w tym procesie odegrały szkoły brackie, na potrzeby których były opracowywane gramatyki normatywne tego języka. Rozwój szkolnictwa, wspieranego przez bractwa cerkiewne, wzmógł się w obliczu unii Kościoła wschodniego z Kościołem katolickim. Wkrótce po założeniu pierwszych szkół przez bractwo świętotoickie w Wilnie (1584 rok) i uspieńskie we Lwowie (1586 rok), otwierano kolejne, m.in. w Mohylewie, Brześciu, Mińsku, Bielsku, Kijowie, Łucku²⁰.

Szkoły brackie, kształcące elity prawosławne odpowiedzialne za wzmocnienie pozycji Cerkwi osłabionej przez protestantyzm i katolicyzm, duży nacisk kładły na naukę języków: greki, cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, łaciny, polskiego. Szczególnej uwagi wymagała cerkiewszczyzna. Jako język Pisma Świętego i liturgii, odległy od żywego języka ruskiego, stawała się mało zrozumiała nie tylko dla wiernych, lecz i dla kleru, a także wykształconych elit²¹. Te coraz częściej sięgały do polszczyzny, posługując się nią nierzadko sprawniej niż językiem ruskim. Dowodzi tego m.in. dwujęzyczna twórczość wielu XVII-wiecznych pisarzy ruskich, np. J. Galatowskiego, B. Jasińskiego, L. Karpowicza, Z. Kopysteńskiego, T. Prokopowicza, M. Smotryckiego.

Czynnikiem mającym wpływ na podjęcie prac w zakresie normalizacji cerkiewszczyzny z pewnością była też postawa czołowych polemistów katolickich, którzy podobnie jak Piotr Skarga upatrywali słabości tego języka m.in. w fakcie, iż „swych (...) reguł, gramatyk i kalepinów do wykładu nie ma,

²⁰ Więcej na temat genezy i specyfiki bractw jako organizacji religijno-zawodowych charakterystycznych dla ruskich ziem Rzeczypospolitej por. w pracy A. Mironowicza [2003].

²¹ Znamienne w tym względzie są słowa W. Nehalewskiego, autora przekładu Nowego Testamentu na język ruski, który w następujący sposób uzasadnia przesłanki swojej pracy translatorskiej: „nie sam z swojeje własnoje chuti, a to uczinił za namowoju i napominaniem mnogich uczenych bogobojnych, a słowo Boże miłujuczich ludiej, kotoryje pisma polskiego czitaty nie umiejut, a jazyka słwienskogo czitajuczzi pismom russkim, wykładu z słow jego nie rozumiejut” [cyt. za M. Pidłypczak-Majerowicz 2005: 216].

ani już mieć nie może” [Walczak 2012: 175]. Jego krytyczne stanowisko wobec języka cerkiewnosłowiańskiego wynikało głównie z przekonania o wyższości łaciny i greki jako języków martwych, predestynujących je do statusu języków liturgicznych. Pisał o tym w znanym traktacie *O jedności Kościoła Bożego* (Wilno 1577).

Bo tylo ty dwa są języki, grecki a łaciński, którymi wiara święta po wszem świecie rozszerzona i szczepiona jest, okrom których nikt w żadnej nauce, a zwłaszcza duchownej wiary świętej, doskonałym być nie może, nie tylo przeto, iż inne języki ustawicznie się mieniają, a w swej klubie używania ludzkiego stać nie mogą (bo swych gramatyk i kalepinów pewnych nie mają, *ty dwa tylko zawsze jednakie są, a nigdy się nie mieniają* [wyróżnienie LC]), ale też i przeto, iż w tych tylo dwu nauki ufundowane są – a przełożyć się na inne języki dostatecznie nie mogą. I nie było jeszcze na świecie ani nie będzie żadnej akademiej, ani kolegijum, gdzieby teologija, filozofija i inne wyzwolone nauki inszym się językiem uczyły i rozumieć mogły [cyt. za: Walczak 2012: 175].

W dalszej części wywodu Skarga wprawdzie przyznaje, że cerkiewnosłowiański też jest językiem martwym, lecz ten sam argument – nobilitujący w przypadku greki i łaciny – staje się dyskwalifikującym w odniesieniu do cerkiewszczyzny:

Z słowieńskiego języka nigdy żaden uczony być nie może. *A już go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tej na świecie nacyjej nie masz, która by nim tak, jako w księgach jest, mówiła* [wyróżnienie LC]; a swych też reguł, gramatyk i kalepinów do wykładu nie ma, ani już mieć nie może. I stąd popi waszy, gdy co słowieńskim językiem chcą rozumieć, do polskiego się udać po tłumactwo muszą, abo więc tylo usta a w czytaniu doktorami są. I innej szkoły chyba na czytanie nie mają. I to ich wszytkiej nauki na wszytki duchowne stany doskonalstwo! Stąd nieumiejętność i błędy bez końca powstają, gdy ślepi ślepe wodzą [cyt. za: Walczak 2012: 175].

Zwracając uwagę na tę sprzeczność w podejściu Skargi do kwestii języków liturgicznych, B. Walczak [2012: 175] podkreśla jednocześnie mylność jego sądów na temat stanu normalizacji języka cerkiewnosłowiańskiego. Jak stwierdza badacz, pierwsze gramatyki tego języka, stanowiące słowiańskie przeróbki gramatyk greckich, pojawiły się u południowych Słowian już w wieku XIV. W XVI stuleciu wydawane były także w WKL.

2.1. Gramatyki

Jedną z najwcześniejszych gramatyk znanych na gruncie słowiańskim była gramatyka św. Jana Damasceńskiego, przetłumaczona w IX wieku przez bułgarskiego pisarza i teologa, przedstawiciela szkoły presławskiej, Joana Egzarchę. W Wilnie została wydana w 1586 roku przez członków prawosławnego bractwa świętotoickiego sprawującego pieczę nad szkołą – braci Mamoniczów – przy finansowym wsparciu księcia Konstantego Ostrogskiego. Gramatyka zachowała się w dwóch niepełnych egzemplarzach, bez karty tytułowej. Zawierała m.in. alfabet, opis części mowy, odmianę rzeczowników, koniugację czasownikową [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 178]. W 1591 roku we Lwowie w drukarni lwowskiej stauropigii ukazała się grecko-słowiańska gramatyka Konstantyna Laskarisa, wykorzystywana do nauki języka greckiego w szkole brackiej.

Z innych prac o charakterze normalizacyjnym, wydanych w oficynach WKL, wspomnieć należy o gramatykach autorstwa Iwana Fiodorowa: *Граматыка-буквар* (Lwów 1574) oraz *Азбука* (Ostróg 1578)²². W formie rękopisu (w dwóch wariantach z 1643 i 1645) zachowała się natomiast *Граматыка словенская*, której autorem był Iwan Użewicz, absolwent teologii na Sorbonie. Tworząc swoją gramatykę w Paryżu i adresując ją głównie do zainteresowanych językiem słowiańskim odbiorców zachodnioeuropejskich, Użewicz opracował ten podręcznik w języku łacińskim, formę cerkiewnoruską zachowując w nim jedynie paradygmaty oraz materiał egzemplifikujący omawiane zjawiska ortograficzno-fonetyczne i gramatyczne. Jego praca uważana jest przez badaczy za pierwszą próbę porównawczego opisu języków słowiańskich, w którym obecne są odwołania do faktów językowych z polszczyzny, czeszczyzny i innych języków [Яскевіч 2001: 67].

Fundamentalne znaczenie dla lingwistyki wschodniosłowiańskiej miały jednak dwa inne dzieła: *Граматіка словенска* W. Zizaniego (Wilno 1596) oraz *Граматіки славенскія правільное сінтагма*²³ M. Smotryckiego (Jewie 1619).

²² Gramatyki w uwspółcześnionej wersji graficznej z komentarzami i tłumaczeniem na język białoruski pojawiły się w wydaniach: А.А. Яскевіч [2001] oraz М. Батвіннік [2003].

²³ W zapisach tytułów zachowuje się oryginalną pisownię.

Opracowane w duchu Renesansu, stanowiły syntezę greckiej i łacińskiej tradycji gramatycznej z uwzględnieniem terminologii zawartej w niepełnym wariantcie gramatyki Damasceńskiego w języku słowiańskim [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 179]. Wydane zostały przez drukarnię prawosławnego Bractwa św. Ducha w Wilnie jako podręczniki przeznaczone dla szkół brackich. Były wyrazem dążeń ich autorów do uporządkowania zasad rządzących językiem cerkiewnosłowiańskim, jego ortografią, fonetyką, akcentem, fleksją, składnią. Użytkowo-dydaktyczny charakter takich wydawnictw wyrażał się m.in. w stosowaniu odpowiedniej formy przekazu materiału. W gramatyce Zizaniego podstawowe pojęcia i terminy gramatyczne wyjaśnia się w formie pytań i odpowiedzi w języku cerkiewnosłowiańskim i białoruskim (*prostej mowie*), przytacza się liczne wzorce paradygmatów imiennych i werbalnych. Książka składa się z czterech zasadniczych rozdziałów poświęconych pisowni (*орфографія*), prozodii (*просодія*), fleksji imiennej i werbalnej (*этымалогія*) oraz składni (*сінтаксисъ*). Zarówno wstęp, jak i rozdziały dotyczące ortografii, gramatyki oraz interpretacje modlitw napisane zostały *prostą mową*. Zdaniem wielu badaczy [Яскевіч 2001: 40], jest to odpowiedź Zizaniego na krytykę ruskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego, z którą występował w swoich pismach wspomniany wyżej Piotr Skarga.

Największe uznanie wśród podręczników wydanych w oficynach WKL zyskała jednak gramatyka M. Smotryckiego. Przeznaczony dla prawosławnych szkół brackich podręcznik zawiera program nauczania języka cerkiewnosłowiańskiego z uwagami metodycznymi dotyczącymi sposobu i etapów jego realizacji (od lektury elementarza poprzez *Часослов* i *Псалтырь* na czytaniu *Biblij* kończąc) oraz rozdziały poświęcone ortografii, prozodii, morfologii (określanej analogicznie jak u Zizaniego etymologią), składni oraz prozodii *stichotwornoj*. W swojej pracy Smotrycki nie tylko stworzył pewien system kodyfikujący język cerkiewnosłowiański ruskiej redakcji, ale zamieścił też wiele komentarzy odnoszących się do żywego języka białoruskiego, np. uwagi o wymowie *ě*, odróżnianiu *g* i *h* oraz *f* i *xv* [Міхневіч 1994: 162]. Jako świadomy filolog wprowadził do językoznawstwa wschodniosłowiańskiego wiele funkcjonujących do dziś terminów lingwistycznych, np. *собирабельныя сущыстветельныя, деепрічастіе, междометіе*. Dzieło Smotryckiego stało się wzorem

dla późniejszych gramatyk białoruskich, ukraińskich, rosyjskich, nie wyłączając gramatyki Łomonosowa. O jego randze i stopniu oddziaływania na literaturę normatywną Rusi Moskiewskiej świadczy dwukrotne wydanie w Moskwie – po raz pierwszy w 1648 roku, po raz drugi w wersji poprawionej i uzupełnionej przez F. Polikarpowa w 1721 roku [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 182].

2.2. Słowniki

Równocześnie z XVI-wiecznymi podręcznikami do gramatyki powstawały w WKL pierwsze prace leksykograficzne. Trzeba jednak zauważyć, że początki kształtowania się leksykografii wschodniosłowiańskiej sięgają okresu znacznie wcześniejszego, można je wiązać z datowaną na XIII wiek tradycją spisywania glosariuszy, tzw. *azbukowników*. Najstarszym zachowanym źródłem tego typu jest anonimowy dodatek do rękopisu *Кормчая книга Новгород Великого* z 1282 roku, zawierający objaśnienia do 174 wyrazów pochodzenia greckiego, hebrajskiego i cerkiewnosłowiańskiego oraz biblijnych nazw własnych. W XVI–XVII wieku pojawiły się znacznie obszerniejsze *azbukowniki* z alfabetycznym układem haseł, informacją o pochodzeniu wyrazów, ich tłumaczeniem bądź objaśnieniem. Gromadziły słownictwo z dziedziny historii, geografii, nauk przyrodniczych [Ярцева 1998: 19].

Pierwsze słowniki w WKL nie były autonomicznymi źródłami leksykograficznymi. Stanowiły spisywane odrębnie zbiory glos w języku ruskim, za pomocą których wyjaśniano niezrozumiałe wyrazy cerkiewnosłowiańskie lub zapożyczenia (głównie z greki i łaciny) występujące w tekstach, najczęściej liturgicznych. W piśmiennictwie zachodnioruskim tradycję objaśnień za pomocą glos zamieszczanych na marginesach bądź bezpośrednio w tekście można znaleźć w wydaniach Biblii F. Skoryny, W. Ciapińskiego²⁴, Sz. Budnego, S. Połockiego [Міхневіч 1994: 294].

Cerkiewszczyzna jako język liturgii i piśmiennictwa religijnego prawosławnych mieszkańców państwa litewskiego, stosunkowo odległy od języka

²⁴ Specyfice glos zamieszczonych w wydaniu *Ewangelii* Ciapińskiego poświęcony został jeden z rozdziałów monografii I. Klimawa [Клімаў 2012: 298–323].

ruskiego, stawała się coraz mniej zrozumiała nie tylko dla wiernych, lecz i dla kleru. W trosce o mniej wykształconego czytelnika umieszczano w wydaniach Pisma Świętego ekwiwalenty ruskie niektórych wyrazów cerkiewnosłowiańskich bądź eksplikacje ich znaczenia. Stopniowe doskonalenie zasad opisu materiału sprawiło, że miejsce tych swoistych notatek leksykograficznych zajęły reprezentujące wyższy poziom warsztatowy leksykony.

Niniejsze rozważania stanowią próbę spojrzenia na leksykony zachodnioruskie²⁵ z perspektywy ewolucji ich makro- i mikrostruktury, niektórych osobliwości językowych oraz zawartego w nich słownictwa. Jako bazę materiałową badań wykorzystano:

- 1) *Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто* z I połowy XVI wieku (skrót: Lsp);
- 2) *Лексисъ Сирѣчь Реченїа, Вѣкратъцѣ събранъны. И із словє(н)скаго языка, напросты(й) Рѣскій Дїалє(к)тъ Истолъкованы Л,З. Wawrzyńca Zizaniego* (Wilno 1596) (skrót: LZiz);
- 3) *Лексіконъ славеноросскій і имень тлѣкованіє* P. Beryndy (Kijów 1627) (skrót: LBer);
- 4) *Синонима славеноросскага* (koniec XVII wieku) (skrót: SynS).

Jednym z najstarszych słowników zachodnioruskich był *Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто*, datowany na I połowę XVI wieku. Rękopis zabytku został odnaleziony przez archimandrytę Amfilocha w 1884 roku jako dodatek do *Biblii Ostrogskiej* Iwana Fiodorowa i opublikowany zgodnie z XIX-wiecznymi normami ortograficznymi w materiałach *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете* [Міхневич 1994: 300].

²⁵ Odrębny przedmiot badań z zakresu leksykografii w WKL mogą stanowić funkcjonujące od XVII wieku rękopiśmienne, pisane alfabetem arabskim, słowniczkі orientalno-słowiańskie (turecko-białoruskie i turecko-polskie), sporządzane w celach praktycznych przez litewskich Tatarów. Obecnie są one wydawane – w transliteracji na alfabet łaciński i cyrylicki – jako źródła do dziejów słowiańsko-orientalnej leksykografii oraz jako jeden z rodzajów piśmiennictwa litewsko-polskich muzułmanów. Autonomiczne próby leksykograficzne Tatarów litewskich datowane są na okres późniejszy – jest to pochodzący z 1836 roku słownik zawierający około tysiąca tureckich i mołdawskich wyrazów z tłumaczeniem na polski i białoruski oraz słownik w kitabie z 1866 roku o zbliżonej liczbie haseł [Drozd, Dziekan, Majda 2000: 14].

Autorstwo *Leksisu* nie jest ustalone, przypisuje się je zwykle W. Zizaniemu lub I. Fiodorowowi bądź komuś z jego otoczenia z Akademii w Ostrogu.

Leksis stanowi jedną z pierwszych prób stworzenia słownika przekładowego na gruncie wschodniosłowiańskim. W rejestrze hasłowym znalazło się 908 wyrazów cerkiewnosłowiańskich i staroruskich (częściowo zapożyczeń z greki, łaciny i innych języków), którym odpowiadają w części przekładowej leksemy starobiałoruskie. Lewa kolumna słownika została zatytułowana przez autora *no slove(н)ску*, prawa – *просто*. Dobór haseł, ich struktura, zastosowane definicje pozwalają traktować *Leksis*... *просто* jako etap przejściowy między glosariuszem a obszerniejszym *azbukownikiem*. Znacząca liczba zamieszczonych i objaśnionych nazw własnych (np. *агафонъ* ‘благъ’, *авва* ‘отець’) oraz użycie w charakterze wyrazów hasłowych form zależnych gramatycznie (typu *внѣшнихъ* ‘з верхнихъ’, *нетлѣнныхъ* ‘не зопсованныхъ’, *врашася* ‘боролися’) może wskazywać, że powstał on jako aneks do konkretnego tekstu.

Ważnym etapem w rozwoju leksykografii starobiałoruskiej stał się *Лексисъ Гирѣчь Реченій, Вѣкратъцьѣ събранъны. И із словѣ(н)скаго языка, напросты(и) Рѣскай Діалектъ Истолъкованы* Л.З. autorstwa W. Zizaniego, jednego z pierwszych gramatyków i leksykografów starobiałoruskich. *Leksis* stanowił uzupełnienie podręcznika-elementarza *Азбуки (Наука ку читаню и розуменю писма словенского)*, wydanego drukiem w 1596 roku w Wilnie [Міхневіч 1994: 301]. Zizani sięgnął w nim do doświadczeń autorów najstarszych glosariuszy, m.in. liczącego 350 leksemów słowniczka zamieszczonego w rękopisach nowogrodzkich (*Кормчая книга Новгорода Великого* z 1282 i 1431 roku) oraz *Leksykonu greckiego* Swidasa, wydanego w roku 1499 w Mediolanie [Батвінник 2003: 55]. Głównym celem tego dydaktycznego w swoim założeniu przedsięwzięcia było stworzenie przekładowego słownika cerkiewnosłowiańsko-ruskiego dla uczniów szkół brackich. Słownikarz zawarł w nim 1061 haseł cerkiewnosłowiańskich objaśnionych za pomocą ponad dwóch tysięcy wyrazów należących do *prostej mowy*. Jako filolog o rozległej wiedzy wykorzystał w części objaśniającej słownika liczne źródła filozoficzne, historyczne i teologiczne, m.in. pisma Arystotelesa, Marcina Bielskiego, Jana Damasceńskiego, Jana Złotoustego, cytaty z Pisma Świętego.

Do pracy tej nawiązał znany leksykograf i drukarz Pamba Berynda, wydając w Kijowie w 1627 roku *Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіє*.

Uzupełniając pracę swojego poprzednika odsyłaczami do *Biblii Ostrogskiej*, synonimami oraz własnym materiałem leksykalnym, Berynda stworzył dwuczęściowy słownik cerkiewnosłowiańsko-ruski liczący około 8 tysięcy haseł. Część pierwsza zawiera tłumaczenie wyrazów cerkiewnosłowiańskich (wśród nich znajdowały się też leksemy staroruskie i polskie), występujących w tekstach liturgicznych, druga natomiast poświęcona jest biblijnym nazwom własnym osobowym i miejscowym oraz zapożyczeniom, objaśnionym za pomocą ruszczyzny nasyconej w znacznym stopniu elementami żywego języka²⁶.

Interesującym zabytkiem leksykografii zachodnioruskiej jest anonimowy słownik *Синонима славеноросскага*, który został opublikowany w 1889 roku przez ukraińskiego filologa Pawła Żyteckiego jako dodatek do jego pracy poświęconej historii języka małoruskiego [Житецкий 1889]. Wydawca na podstawie analizy pisowni rękopisu datował go na koniec XVII wieku, zwrócił również uwagę na jego zależność od słownika P. Beryndy. Rękopis, z którego korzystał badacz, zaginął, a opublikowana przez niego i częściowo zmodyfikowana wersja słownika pozostaje do dziś jedynym śladem istnienia zabytku.

W literaturze poświęconej leksykografii zachodnioruskiej dominuje pogląd, że *Synonima* stanowią swego rodzaju „odwróconą” wersję słownika Beryndy. Oprócz Żyteckiego, opinię taką wyraził m.in. jeden z pierwszych polskich badaczy zabytków języka staroruskiego, J. Janów, wskazując jako podstawę słownika głównie pierwszą część *Leksykonu* i, w niewielkim stopniu, część drugą [Janów 1939: 257–264]. Do opinii tej nawiązywali w swoich pracach późniejsi badacze [Німчук 1961: XXXIV; Witkowski 1963: 95], jednak sam zabytek pozostaje mało zbadanym źródłem historycznojęzykowym. Tymczasem zasługuje on na głębsze zainteresowanie badaczy ze względu na swoją unikatowość, wynikającą głównie z faktu, że językiem wyjściowym źródła jest żywa ruszczyzna, nasycona w dużym stopniu polonizmami, a rolę metajęzyka pełni cerkiewnosłowiański. Na tle ówczesnych opracowań leksykograficznych, stawiających w centrum zainteresowania cerkiewszczyznę, taka koncepcja metodologiczna jest rozwiązaniem nowym i oryginalnym.

²⁶ Analizie grafii i fonetyki słownika Beryndy poświęcił swoje prace krakowski sławista W. Witkowski [1963, 1964].

2.2.1. Makrostruktura słowników

Analizowane słowniki cechuje alfabetyczny lub alfabetyczno-gniazdowy układ haseł. Nosi on jednak osobliwy charakter: jednostki leksykalne powiązane ze sobą formalnie i/lub znaczeniowo, np. derywaty (głównie rzeczowniki odczasownikowe) oraz formacje o charakterze okazjonalnym lub potencjalnym, umieszczane są zawsze alfabetycznie i linearnie poza artykułem hasłowym, por.

обличаю ‘объявляю, упоминаю’, **обли(ч)ни(к)** ‘который упоминае(т)’ (LZiz);
вра(ч) ‘лѣка(р), докторъ’, **врачоую** ‘лѣчу’, **врачеваніе** ‘лѣка(р)ство, лѣчѣ(н)е’, **врачество** ‘лѣка(р)ство, докто(р)ство’, **вра(ч)ба** ‘лѣчѣнье’,
врачебница ‘до(м) где лѣча(т) и ты(ж) аптыка’ (LZiz i LBer);
обозъ ‘полкъ’, **обозокъ** ‘полчище’ (SynS).

W *Synonimach* z rzadka podobne formacje znajdują się w obrębie hasła podstawowego, np. **верхъ**, **вершокъ** ‘высокость крайняя’; **воуї**, **воуїашко** ‘уецъ, матчинъ брат’²⁷.

Analizowane źródła kontynuują, zapoczątkowaną przez W. Zizaniego, zasadę łączenia w jednym artykule hasłowym synonimów, tzn. umieszczania w charakterze wyrazów hasłowych dwóch tożsamych lub bliskich znaczeniowo leksemów cerkiewnosłowiańskich, por.

заме(д)лѣ(х), **закоsnѣ(х)** ‘омешкалемъ’, **ко(р)мил(ъ)це**, **ко(р)ма** ‘весло кораблево’ (Lsp);
коупилище, **торжище** ‘рынокъ’; **народъ**, **языкъ** ‘людь’ (LBer); podobnie w *Synonimach*: **вирки** *или* **ліоси** ‘жребія’, **влекарниа** *або* **пращка** ‘белилица’, **жакъ** *або* **стоудентъ** ‘тщатель, спудей’ (SynS).

We wszystkich źródłach pojawiają się również hasła typu odsyłaczowego, por. **съшественик(ъ)** *зри* **съпоутни(к)** (LBer);
менжество *зри* **доужость**; **мерзеныи** *зри* **лотръ** (SynS).

Niektóre wyrazy posiadają odsyłacze do dwóch lub więcej haseł synonimicznych, np.

²⁷ Materiał egzemplifikacyjny pochodzący z Lsp, LZiz i SynS cytowany jest na podstawie wydania A. Jaskiewicz [Яскевич 1992], natomiast przykłady z LBer pochodzą z wydania W. Nimczuka [Німчук 1961].

зганіаю зри ганю, ганеаю; лженіе зри лганіе и ганба; переполохъ зри оужасъ, оужасновеіе, страховаіе (SynS).

W części artykułów hasłowych po zdefiniowaniu znaczenia wyrazu następuje dodatkowe odesłanie do innego hasła za pomocą odpowiednich parakwalifikatorów: u Zizaniego *тое(ж) значи(т) што и*, por. га(ж)деніе ‘злорече(н)е, поган(ъ)бенъ’ *тое(ж) значи(т) што и хоуленіе*; Bergunda i autor *Synonimów* używają odsyłacza *зри*, pr.

коккінъ ‘зернко, шарлатъ, паволок(а)’, з(р): чръ(в)лѣ(н) и багранныа (LBer);

мара ‘мечтаніе’ зри коуглартство; лжа ‘ложъ’ зри зрада; мангачъ ‘лестецъ’ зри баламоуѣтъ (SynS).

Homonomom leksykalnym przypisane są odrębne hasła, co dowodzi zarówno kunsztu warsztatowego leksykografów, jak też poziomu ich świadomości lingwistycznej, por.

доуѣхъ ‘ветръ’, доуѣхъ ‘а(нге)лъ’, доу(х) ‘дыхание’, д(оу)хъ ‘д(у)ша’, доу(х) с(ва)ты(й) ‘б(о)гъ исти(н)ны(й)’ (LZiz i LBer);

звѣгъ ‘стеченіе’, звѣгъ ‘бегунъ, беглецъ, бежалецъ’; кроуѣкъ ‘вранъ’, кроуѣкъ ‘такъ, вилица’ (SynS).

W odrębnych hasłach leksykografowie przytaczają różne połączenia wyrazowe, niekiedy częściowo zleksykalizowane, innym razem wyraziste frazeologizmy, przysłowia oraz kolokacje obrazujące konteksty leksykalne i składniowe, pr.

ско(т)ны(й) нра(в) ‘быдлчій обычай’, во оудоле плачевне ‘в долине пекла’ (Lsp:);

лестный лобзатель ‘зрадливый поцеловачъ’ (LZiz);

реци глаголь ‘мовити слово’, извождоу в позоръ ‘посрамляю, поганбляю’ (LBer);

берег прикрый ‘стремнина’, берег морский ‘поморіе, приморіе’, обвозъ становлю ‘ополчаюся’ (SynS).

2.2.2. Mikrostruktura słowników

O mikrostrukturze analizowanych źródeł, tj. wewnętrznej strukturze artykułów hasłowych, decyduje w stopniu znaczącym ich użytkowy charakter. Nie bez

znaczenia jednak pozostają kształtujące się stopniowo zwyczajnie leksykograficzne w zakresie słowników przekładowych. Z tego względu najczęściej stosowanym przez W. Zizaniego oraz P. Beryndę sposobem objaśniania wyrazów są definicje synonimiczne. Nie stronią oni również od definicji realnoznaczeniowych i mieszanych, łączących opis z synonimią.

Definiowanie synonimiczne nosi zróżnicowany charakter. Odpowiednikiem hasła cerkiewnosłowiańskiego może być:

a) jeden wyraz, np.

агнецъ ‘баранокъ’, **брашно** ‘покормъ’, **вопню** ‘волаю’, **кровь** ‘домъ’ (Lsp);
вра(г) ‘ворогъ’; **выа** ‘шыя’; **дѣвелъ** ‘грубы(й)’; **заключаю** ‘закрываю’,
неприкосновены(й) ‘недо(т)кненьный’; **понеже** ‘понева(ж)’ (LZiz);
красота ‘оцдоба’, **кто** ‘хто’ (LBer);
бавлю ‘продолжаю’, **берегъ** ‘брегъ’, **болотный** ‘тинявый’, **велбю** ‘величаю’,
годинка ‘часецъ’ (SynS);

b) dwa wyrazy lub kilka leksemów oddzielonych przecinkami, np.

адъ ‘пекло, тма’, **месиа** ‘христось, помазанецъ’ (Lsp);
благочестіе ‘богобойность, побожность, набожен(ъ)ство’, **вещаю** ‘поведаю, говорю, голошу’ (LZiz);
лѣто ‘врѣмѧ, рокъ, часъ, годъ, годище’ (LBer);
нендза ‘беда, нищета, убожіе, убожество, окаянство, окаяніе’ (SynS);

c) kilka leksemów oddzielonych spójnikami równorzędności (*албо, и тыж, или*), por.

страсть ‘похоть злая *или* вада *или* утрапене *или* распустная роскошь’ (Lsp);
а(нгѣ)лъ ‘вестни(к) *албо* поведа(ч)’, **мол(ъ)ва** ‘гомонъ, г(к) ѿ мовы лю(д)ской, окри(к) *и ты(ж)* трвога’, **мощи** ‘сила, моць неякая, *и ты(ж)* тела с(вя)ты(х) называю(т)ся’ (LZiz);
слава ‘хвала, честь *или* маестать’ (LBer).

Dość często w szeregu synonimów obok samodzielnych semantycznie jednostek umieszczane są różne połączenia wyrazowe, por.

блажю ‘хваляю, *щастя комоу признаваю*’, **закамянѣлый** ‘жестокосе(р)ды(й), *закамянелого се(р)дца*’ (LZiz);
сотникъ ‘ротмистр(ъ), *старшій на(д) стомъ*’ (LBer).

Chętnie posługują się autorzy leksykonów – W. Zizani, po nim również P. Berynda – rozbudowanymi definicjami realnoznaczeniowymi, stosując je w sytuacjach braku bądź nieznamości zachodnioruskiego ekwiwalentu i zastępując go szczegółowym, niejednokrotnie bogatym w informacje encyklopedyczne i etnograficzne, opisem desygnatu, por.

зеленичне ‘есть дерево, которое лете и зиме зелено, подо(б)ное листье мае(т) зелью, на которо(м) че(р)нице ягоды расту(т)’, **зефиръ** ‘ветръ в(д)я(ч)ны(й), от полу(д)ня веучий’ (LZiz);

иссо(п)ъ ‘е(с) зе(л)е, которое жидове вмочуючи в(ъ) к(ъ)ро(в) покро(п) левалися, и очищалися’; **кречетъ** ‘птахъ которы(м) пардвы збиваютъ, и иное птаство, подобень соколъ, але бълъ ввес толко з под горла шарав малъ’; **ми(р)та, ми(р)сина** ‘дерево есть, ве в(ъ)лоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны суть и ти(с)ну(т) з ни(х) вино’ (LBer).

Równie często występują definicje mieszane, w których, poza objaśnieniem realnoznaczeniowym hasła, podawane są jego ruskie odpowiedniki, np.

споудъ ‘корецъ альбо нѣкая коробка’ (Lsp);

оско(р)дъ ‘клепец(ъ), сокира, которою муляре каме(н)е отесуютъ’, **епари(с)три(с)** ‘яча(н)це, судина до че(р)паня албо налива(н)я, на кшта(л)ть кага(н)ця з белого железа’ (LZiz).

Charakterystyczną cechą budowania definicji w najstarszych słownikach przekładowych są próby etymologizowania leksyki cerkiewnosłowiańskiej, co ma miejsce również w analizowanych źródłach:

ал(ъ)лилуїа ‘хвала б[ог]у. Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіи літу(р)гії с[вя]той мовить. ал(ъ)лилуїа, приходи(т) б[ог]ъ, хвалите и въспева(й)те живаго б[ог]а. *еврейски(м) бо языко(м) есть аль, иде(т), явися, ашль, б[ог]ъ, а уїа, хвалите въспева(й)те*, **синдонъ** ‘с тон(ъ)кого поло(т)на простирало албо ра(н)ту(х), для того та(к) на(з)вано же напе(р)ве(й) в месте *Сидоне* почато тое робити’ (LZiz); **пре(д)сѣдатель** ‘староста, оур(д)никъ, *тотъ, который на першеє мѣсць застьдаеть*’ (LBer).

Analizując strukturę wewnętrzną artykułu hasłowego, należy zwrócić uwagę na takie jej elementy, jak informacja gramatyczna i kwalifikatory. Właściwy współczesnym pracom leksykoграфичным system ich świadomego

i konsekwentnego oznaczania przy opisie jednostek leksykalnych w omawianym okresie znajdował się w fazie zaczątkowej. Informacja gramatyczna, dotycząca właściwości fleksyjnych rzeczowników, czasowników, przymiotników, w badanych źródłach praktycznie nie występuje. Wyjątkiem jest *Leksykon* Beryndy, chociaż i tu informacja tego typu jest stosunkowo uboga i przypisana, dość niekonsekwentnie, zaledwie części form. Towarzyszy ona zwykle formom, które ówczesnemu czytelnikowi mogły sprawiać trudności, np. formy liczby podwójnej, por. *ваю двоѣцтве(н) числа, лица 2-го ро(д) и ви(н)*: ‘вас двоѣхъ’ bądź homonimom, np. *вдовѣ* ‘вдовый человек(ъ), вдовец(ъ)’ (przymiotnik w formie imiennej) i *вдвѣ* *мно(ж)* ‘вдовиць’ (wskazanie na liczbę mnogą rzeczownika); *врѣди* ‘болачки’ i *врѣди пове(л)* ‘шкодь, псуѣ’ (informacja o trybie rozkazującym czasownika). Berynda, charakteryzując wyraz hasłowy pod względem fleksyjnym i niekiedy też składniowym, podaje rekcję czasowników, używając do tego celu nawiasów kwadratowych, np. *състраждоу [кому], злѣтворююса, оужалаюса, змиловоююса [над кимъ]*.

Skromnie reprezentowany jest również system kwalifikatorów, chociaż badacze podkreślają znaczne zasługi Beryndy w tym zakresie dla ówczesnego stadium rozwoju leksykografii ruskiej [Німчук 1961: XXIV]. Słownikarz próbuje gdzieś wprowadzać jednowyrazowe określenia sygnalizujące nacechowanie stylistyczne użytych leksemów typu: *образнѣ*, *инорѣчнѣ*, *метафо[р]*, por. *вълна* ‘валъ на водѣ, волна’, *образнѣ*: ‘смащеніе’, *зима* ‘непогода, студень’, *метафо(р)*: ‘оцзлблостъ’.

W dziele Beryndy występują również kwalifikatory etymologiczne, służące sygnalizowaniu obcego rodowodu odpowiedników haseł cerkiewnosłowiańskich, np. *разлои*: долина... *чески* оудоль, *далма(т)ски* лука; *царига*: рл(д)но грубое, мѣхъ, *саакъ угорски*. Na terytorialne ograniczenie hasła Berynda wskazuje za pomocą kwalifikatorów geograficznych, np. *пѣтѣль*: *чески* и *руски* ‘когут’, *волынски* ‘пѣвень’, *литовски* ‘петух’.

Zdecydowanie rzadziej można je odnotować w *Leksykonie* Zizaniego: *кафолникъ по грецьку* ‘събо(р)ны(й)’, *по латине* ‘универсали(с)...’; *неаьсыгъ по грецьку* ‘пелека(н), пта(х) есть в(ъ) еги(п)те, подо(б)ны(й) бусюлови, которий в пустыни ра(д) мешкати...’; *онокѣ(н)та(в)рѣ* ‘зве(р) неякі(с), от головы якъ чл(ове)къ, а от но(г) якъ осе(л), *по слове(н)ску* китоврасъ’.

2.2.3. Źródła słowników i dokumentacja

Poświadczenie wykorzystania materiału źródłowego w celu udokumentowania znaczenia hasła albo jego użycia – na większą skalę – występuje jedynie w *Leksykonie* Beryndy. Część wykorzystanych źródeł leksykograf wymienia w *Postowiu* do swojego dzieła (np. prace Maksyma Greka, Manuela Retora – bizantyjskiego autora z przełomu XV/XVI wieku, Biblię wydaną w Antwerpii w latach 1569–1573 pt. *Biblia sacra Hebraice, Chaldeice, Graece et Latine*), inne z kolei określa enigmatycznie jako „proizwolniki”. Są to wszelkiego typu glosariusze, wydania Skoryny, leksykon Zizaniego, onomastykony zachodnioeuropejskie, bizantyjskie, prace leksykografów polskich, przypuszczalnie *Lexicon Latino-Polonicum* Mączyńskiego 1564 roku, niewykluczone że i *Thesaurus polono-latino-graecus* G. Knapiusza 1621 roku [Німчук 1961: XIX]. Odesłanie do tych źródeł Berynda czasem umieszcza w części przekładowej, wskazując skąd pochodzi wyraz hasłowy bądź jego tłumaczenie, np. *носокоміа ‘шпиталь’ До(р) с(л), в̄ (Поучения Аввы Дорофея)*.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że próby odwoływania się do źródeł podejmowane są już przez jego poprzednika – W. Zizaniego: *анфипатъ ‘бурмистр, старшій радца албо справца в якої землі (В Деяниях апостольских в главе 9 при конци)’; неѣсытъ ‘по грецку пелека(н), пта(х) есть в(ъ) еги(п)те, подо(б)ны(й) бусюлови, которий в пустыни ра(д) мешкати, которому зміи вьрогую(т), и дети его уме(р)щвляють, а о(н) прилетевши клює(т)ся в пе(р)си свои и кро(в)и спущає(т) на ни(х), и та(к) оживають. Аристоте(л) мови(т) в книга(х) где о живо(т)ны(х) пишет, трой ро(д) пелекан(ъ)ский, единъ высѣко, другии сере(д)не, третий ни(з)ко летають’*.

Hasła w najwcześniejszych słownikach nie zawierają zwykle dokumentacji materiałowej, jednak w części haseł *Leksykonu* Zizaniego, a zwłaszcza u Beryndy pojawiają się próby ilustrowania użycy wyrazu w kontekstach składniowych i leksykalno-semantycznych czerpanych z literatury, np.

таче ‘для то(г)о’, у Иоане Экса(р)се в Шестодне(в)ці, в пер(ъ)вой главе.

Таце рече: сътворє(н)но есть небо, дася явітъ, яко худа честь есть вѣтвари’ (LZiz),

lub języka potocznego, np.

принскрній ‘радный, пор(д)ны(й), слушный, правый, власный, рожоный, початокъ маючій правый, покровній: *яко, власнаа жона, власныи дѣти*’; растворяю ‘змѣшзю, злѣчаю, *растворзю вино з водою*’ (LBer).

2.2.4. Słownictwo. Polonizmy

W analizowanych źródłach, przeznaczonych zasadniczo do nauki języka liturgicznego i lektury ksiąg cerkiewnych, z oczywistych względów, dominuje leksyka religijna należąca do różnych zakresów tematycznych²⁸:

- a) nazwy osób, stanów i urzędów cerkiewnych, pr. *инокъ, инокина, клирикъ, папа, попъ, проигъменъ, проповѣдникъ, скитникъ*;
- b) określenia Boga, pr. *богъ, господъ, господинъ, міродержецъ, спасъ, творецъ*;
- c) nazwy sakramentów, pr. *бракъ, крещеніе, исповѣданіе, тайна, таинство, сакраментъ*;
- d) określenia form i elementów nabożeństw oraz świąt, pr. *литургіа, часъ, часецъ, просфомидіа, просфора, параклисъ, треба, пѣтдесатница*;
- e) nazwy świątyni i jej części, nazwy innych budowli sakralnych, pr. *церковъ, катапетазма, олтаръ, вчистилице, папертъ, свѣтына, жертвовникъ, капище; пастохорійа*;
- f) nazwy przedmiotów liturgicznych, pr. *икона, кализа, кувотъ, ладанъ, плащеница, потіръ, тревникъ*;
- g) nazwy szat liturgicznych, pr. *епендитъ, нарамница, подиръ, риза*;
- h) wyrazy określające stosunek do wiary i Boga, pr. *благодать, благостына, добродѣтель, ѡблажаю, величаю*, w tym nazwy osób określające postawy pozytywne z punktu widzenia wartości wiary, pr. *боговолазненный, благодатный, благообразный, нетлѣнный* oraz postawy negatywne, pr. *беззаконникъ, неистовъ*;
- i) nazwy miejsc transcendentnych, pr. *адъ, рай, царство*;
- j) nazwy określające władzę w Kościele, pr. *свнодъ, съборъ*.

²⁸ Cytowane w tym podrozdziale przykłady pochodzą z LZiz i LBer. Część materiału egzemplifikacyjnego jest wspólna dla obu źródeł, co wynika z faktu włączenia przez Beryndę do swego leksykonu słownictwa zawartego w pracy Zizaniego.

Pod względem etymologicznym sporą grupę w przywoływanej leksyce stanowią zapożyczenia z greki, zwykle mające swoje poświadczenie już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, jak *енѣдитѣ*, *катапетазма*, *кивотѣ*, *папертѣ*, *параклисѣ*. Odnotować należy również kalki – dosłowne tłumaczenia greczyzmów – często także występujące w scs. [Karpluk 2010: 231], np. *благодать*, *благобразный*, *благодѣтелство*. Mniej wyrazistą grupę stanowią stosunkowo różne cerkiewizmy, powstałe niejednokrotnie już na gruncie ruskim, jak: *везмолвникѣ* ‘rustelnik’, wobec scs. *отъходьникѣ*, *отъшьльць* ‘ts’ [Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: 438], *учнистлище* ‘ołtarz’, *жертовникѣ* ‘ołtarz’ wobec scs. *ольтарь* ‘ts’ [Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: 411].

Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że do przekładowej części słowników zarówno Zizani, jak i Berynda, wprowadzają słownictwo ruskie należące do różnych rejestrów stylistycznych. Swoją liczną reprezentację znalazła tu leksyka z kręgu terminologii:

- a) religijnej, np. *а(нѣ)ль* ‘*вестни(к)* albo *поведа(ч)*’, *фи(н)миа(н)* ‘*кадило*’, *трѣвни(к)* ‘*же(р)то(в)ни(к)*, *офѣро(в)никѣ*’; *офѣра* ‘*жертва, принось, приношеніе, закланіе, треба*’ (SynS);
- b) zawodowej (głównie nazwy funkcji, zawodów), np. *вра(ч)* ‘*лька(р)*, *докторѣ*’, *древодѣла* ‘*тесля*’, *домостроитель* ‘*шафарѣ*’, *скоудѣ(л)никѣ* ‘*го(н)ча(р)*’, *хранитѣ(л)* ‘*сторо(ж)*, *кустость*’;
- c) botanicznej, np. *востволнѣ* ‘*зелье есть*, *базановець*’, *смоква* ‘*фига*’, *смоковница* ‘*дерево фіговое*’, *троскость* ‘*посполите всякую траву мудръце называю(т), а иног(д)ы выкладае(т)ся подоро(ж)ни(к), язычо(к) ба(б)ка*’.

Nie stronili słownikarze od używania w części eksplikacyjnej leksykonów również słownictwa nacechowanego ekspresywnie. Występuje ono już u Zizaniego, por. *лааѣ(л)* ‘*брѣха(ч)*’, *лестецѣ* ‘*волоцюга...*’, *юро(д)* ‘*дуре(н) глупы(ѣ)*’. Berynda nie tylko je zachowuje, lecz niejednokrotnie uzupełnia o nowe elementy o charakterze kolokwialnym, np. *лааѣтель* ‘*брѣхачѣ*, *щѣкарѣ*’, a bywa, umieszczona w rejestrze słownika jako wyrazy hasłowe, np. leksem *тривѣхѣ* ‘*жолудокѣ*, *живот*, *брухѣ*’ (LBer) jest zachowany we współczesnym języku białoruskim i notowany z kwalifikatorem *potoczny* [por. *трыбух* ‘*żołądek*; *brzuch*’ TSBM 5: 529].

Szczególnie obficie leksyka potoczna bądź właściwa żywemu językowi białoruskiemu zaświadczona została w rejestrze hasłowym *Synonimów*. Reprezentuje

ona różne zakresy tematyczne, m.in. słownictwo religijne, abstrakcyjne, dotyczące realiów życia codziennego: por. **владзєнствo** ‘urodztwo’, **владзнованіє** ‘буєсловіє’, **влоўкаюся** ‘скітаюся’, **вапно** ‘мель’, **вандроўю** ‘шествую, странствую’, **вдзяч-ность** ‘благодарствіє, усердіє’, **волоцюга** ‘бегунь, лестець’, **ганбля** ‘злословлю, обличаю’, **господарь** ‘строитель домовы’, **гоўмно** ‘житница’, **дроўкарць** ‘типографь’, **доўрэю** ‘неистовлюся, юродствую’, **дякованіє** ‘благодареніє’, **жолнерь** ‘воинь’, **злoўчєніє** ‘сочетаніє, совокупленіє, союзь’, **казка** ‘баснь’, **кoўбы** ‘лядвы, бедра’, **криница** ‘источникь’, **коўтца** ‘коливо, колюва’, **окоўнь** ‘перць’, **офєра** ‘жертва, принось, приношеніє, закланіє, треба’, **переполохъ зри** ‘ужась, ужасновеніє, страхованіє’, **пoўгь** ‘рало, орало’, **повага** ‘поважность, достоинство, гордыня, честность, тяжесть’, **птахъ** ‘птица’, **слювь** ‘обеть, обещаніє’, **снєданьє** ‘заутрникь’, **схилиаю** ‘приклоняю’, **торба зри** ‘тайстра’, **чаровникъ** ‘балій, волхвъ волшебникъ, чародей, обаватель, обаянникъ’, **чаровница** ‘балія’, **чєрга** ‘чреда’, **шпиталь** ‘болница’, **ярго** ‘иго’.

W części słownictwa, występującego w *Synonimach*, cechy białoruskie udokumentowane zostały również na poziomie fonetycznym, por. zapisy poświadczające proces akania i jakania: **чaгo** ‘чєсoгo’, **цaкaвaвы** ‘вєлєрєчивь, любoпытный, буєсловь’, **цaкaвoствь** ‘oплатнствo’, **вєсєлa** ‘радoствь радoваніє, слaдoствь’, **втoргнєнa зри** ‘битвa’; dysymilację *ч > ш*: **штo** ‘чтo’.

Obraz słownictwa udokumentowanego w badanych źródłach byłby niepełny bez krótkiej wzmianki o obecności w ich części „cerkiewnosłowiańskiej” leksemów o genezie polskiej. Jak wynika z ustaleń badaczy historii białoruszczyzny [np. Булька 1972; 1980], skutkiem postępującej w XVI wieku infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego był wzrost pożyczek polskich, które stanowiły dominującą grupę wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego (przed latynizmami i germanizmami). Wzrost wpływów polskich obserwowany jest szczególnie po unii lubelskiej (1569), co skutkuje coraz silniejszym nasycaniem różnych gatunków tekstów polonizmami. Bez trudu przenikają one również do literatury religijnej, zwłaszcza unickiej²⁹, czerpiącej obficie z wzorów i źródeł polskich.

²⁹ Przykładem tego typu literatury może być wydany przez oficynę bazylikańską w Supraślu w 1722 roku słownik *Лєўкoнъ Сирьчъ Слoвєсникъ Слaвєнскіи имѣющъ в себѣ слoвєса первѣє Слaвєнскіа азєвѣчнaя посємжє Пoлскіа Блaгoпoтрєбннъ къ выразѣмѣннo Слoвєсь Слaвєнскихъ, Обєрѣтaющихсa въ Книгахъ Цєрковныхъ*, któremu poświęcono odrębne uwagi.

Występujące w charakterze wyrazów hasłowych słownika Beryndy zapożyczenia polskie typu: *катехуменъ, пекло, сакраментъ, сонимъ, велможа* zostały poświadczane już w starszych źródłach i odnotowane w pracach historyków języka białoruskiego [por. Bułyka 1972; Witkowski 2000].

Chociaż pożyczki polskie znalazły swoją dokumentację już w *Leksykonie* Beryndy, to ich frekwencja jest bezspornie wyższa w *Synonimach*. Pewna grupa leksemów tworzących rejestr hasłowy słownika to pożyczki z innych języków europejskich, zaadaptowane do norm fonetyczno-morfologicznych języka białoruskiego (często przez medium polskie), np. *контентація* ‘достотвореніе’, *контентоюю* ‘удовляю, довляю’, *сентенція* ‘судба’, *силлава* ‘слогъ’, *соўкцессія* ‘приемничесто’, *тэстаментъ* ‘заветъ’, *тиранъ* ‘мучитель, томитель’, *тривоўналь* ‘судище, судилище’, *фолварокъ* ‘село’, *фортоўна* ‘блажство, получение’.

O silnym nasyceniu słownictwa *Synonimów* elementami polskimi świadczą realizacja wielu zjawisk fonetycznych zgodnych z wymową właściwą polszczyźnie. Do najczęstszych polonizmów fonetycznych zaliczyć można:

- a) obecność grup przestawkowych *-ro-*, *-to-* w miejscu ruskich połączeń pełnogłosowych *-oro-*, *-oto-*: *кроль* ‘царъ, скиптрофоръ, монарха’, *крюлюю* ‘царствую’, *строжь* ‘стражь, кустодій’, *младшій* ‘юнейшій’, *острожны зри* ‘опатрныі’, *острожностъ* ‘бождрение’, *влочна* ‘луца, дреколь, ратище’ *злото* ‘выборное ‘искуса златая’;
- b) zachowanie prsł. grupy **dl*: *простирадло* ‘плащеница, понява’, *страшидло зри* ‘страховище’;
- c) substytucję charakterystycznych dla fonetyki polskiej samogłosek nosowych *e*, *q* odpowiednio przez połączenia *e + n*: *венкартъ* ‘прелюбодейчищъ, рабичищъ, бляд’, *дзвенкъ* ‘глась, брменіе’, *пендъ* ‘стремленіе’, *пендзель* ‘стручець’, *піенкностъ зри* ‘красота’, *o + m*, *o + n*: *кномбрныі* ‘самоугодныі, дерзыі, презоривъ, гордостень, сверепяйся, напраснивъ, стропотныі, яростень’, *невонтпливе* ‘яве’. Jak zauważa J. Janów [1939: 260], jest to różny typ substytucji nosówek, świadczący o dużym stopniu zbliżenia z polszczyzną, wcześniej bowiem ich odpowiednikami były zgodne z ruskim rozwojem prasłowiańskich **e*, **q* samogłoski ‘a, u. Tego typu realizacje również są udokumentowane w zabytku, np. *диакуюю* ‘благодару’, *вдиачностъ* ‘блгодарствіе, усердіе’, *постгагливостъ* ‘воздержаніе, ошаяніе’, *визень*

- ‘пленникъ, юзникъ або усвязень’, **звигцязство** ‘победа, одоленіе’, **звязокъ малженский** ‘брачный съюзъ’;
- d) typową dla polszczyzny, jednak poświadczoną niekonsekwentnie, wokalizację ь do e, pr. **креть** ‘кроторія’, **крєвный** ‘приискрный оужикъ’, **крєвность** ‘оужичество’, **посєль** ‘вестникъ, молитвенникъ, ходотай’, **тоутєшний** ‘здешный’, **вєдлоугъ** ‘по’;
- e) zgodny z polską normą, udokumentowany tylko w niektórych przykładach, rozwój sonantów, pr. **тлоустость** ‘толща, тукъ’, **тлоустый** ‘мождаанъ’, **тлоумачъ** ‘сказатель’;
- f) przypadki redukcji *l* wstawnego, pr. **корми** ‘брашно, паствина, пища, питаніе, паства’, **мовєніе** ‘вещаніе, глаголаніе’ (obok **мовлю** ‘глаголю, вещаю’), **обєславєньє** ‘охужденіе зри ганба’, **облапєніе** ‘лобзаніе, соплетаніе’, **обявєньє** ‘откровеніе’ (obok **обявляю** ‘являю, окрываю, обличаю’), **трапєньє** ‘бореніе, стуженіе’.

Odrębną grupę zapożyczeń stanowią kalki strukturalne – związki wyrazowe, których elementy składowe są białoruskie, natomiast cała struktura została przejęta z polszczyzny. Z formalnego punktu widzenia są to głównie zwroty, pr. **мероу до целю** ‘намераю, расмощряю’, **зазле маю** ‘недугую, стужаюся’, **замешанный єстємъ** ‘мятуся, смущаюся’ lub wyrażenia: **свєта панъ** ‘миродержца’, **звязокъ малженский** ‘брачный съюзъ’, **товаришь в дорозе** ‘сопутникъ, сопутешественникъ’, **вейка оу ока** ‘вежда, повека’, **зелєные свята** ‘пятьдесятница, пентикостія’. Należy też odnotować obecność w zabytku zapożyczonych s frazeologizowanych schematów składniowych, tj. konstrukcji mieszczących się na pograniczu frazeologii i składni typu **поводитъ ми ся добре** ‘спею’.

Uwagi końcowe

Omówione wyżej najwcześniejsze gramatyki i leksykony zachodnioruskie stanowią świadectwo podjętych w XVI wieku, a inspirowanych często przez szkoły brackie WKL, działań, które miały na celu stworzenie opracowań normatywno-leksykograficznych języka cerkiewnosłowiańskiego. Prezentowane słowniki, choć z założenia przekładowe, kontynuowały w pewnym stopniu średniowieczną tradycję thesaurusów – swoistych kompendiów, które poza informacjami czysto

językowymi zawierały również wiadomości encyklopedyczne o desygnatach nazw. Nie ulega jednak wątpliwości, że ich autorzy nie ograniczali się do kopiowania pierwowzorów, z których korzystali, a starali się pozyskać z nich materiał modyfikować, selekcjonować, wykazując się mniejszą bądź większą świadomością metodologiczną warsztatu. Widoczne jest to zarówno w zakresie niektórych elementów makro-, jak i mikrostruktury. Za najważniejsze uznać należy innowacje warsztatowe w zakresie budowy artykułu hasłowego, mianowicie próby wprowadzania informacji gramatycznej, charakteryzującej wyraz pod względem fleksyjnym i składniowym, kwalifikatorów (głównie etymologicznych, stylistycznych) oraz egzemplifikacji materiałowej czerpanej z literatury religijnej bądź języka potocznego.

XVI- i XVII-wieczne leksykony zachodnioruskie, których osobliwości leksykograficzne i językowe przedstawiono wyżej, to ważne źródła dokumentujące poszczególne etapy ewolucji słownictwa wschodniosłowiańskiego. Traktując jednak słowniki jako swoisty gatunek tekstu, można je uznać za źródło refleksji nad słownictwem dawnym i – szerzej – nad historią języków zachodnioruskich, w pewnym stopniu również polskiego. Chociaż bowiem zasadniczym przedmiotem uwagi autorów tych prac była cerkiewszczyzna, to rolę metajęzyka pełnił żywy język, *prosta mowa*, a jej konstytutywnym elementem była polszczyzna. Oznacza to, iż analogicznie do innych gatunków piśmiennictwa, leksykografia przechowała świadectwa kontaktów językowych na ziemiach WKL i narracji o minionym świecie.

2.3. *Leksykon supraski*

Swoistą kontynuację XVI- i XVII-wiecznych opracowań normatywno-leksykograficznych języka cerkiewnosłowiańskiego w WKL stanowi wydany przez oficynę bazylikańską w Supraślu w 1722 roku słownik cerkiewnosłowiańsko-polski, określane często mianem *Leksykonu supraskiego* [Citko 2012]³⁰. To niewielkie źródło leksykograficzne zawiera w rejestrze hasłowym około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich odbitych cyrylicą, które objaśniono za pomocą blisko

³⁰ Jego oryginalny tytuł brzmi: *Лє҃ѣиконѣ Сирѣчѣ Словесникѣ Главенскіи имѣющѣ в себѣ слова первѣе Главенскіа азѣбѣчныа посемже Полскіа Благотребный къ выразѣмѣнію Словесѣ Главенскихѣ, Обрѣтающихся въ Книгахѣ Церковныхѣ.*

pięciu tysięcy wyrazów polskich tłoczonych łacinką. Trzy kolejne wznowienia leksykonu pojawiły się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni bazylianów w Poczajowie³¹. Geneza słownika ma związek z upowszechniającą się w XVII–XVIII wieku tendencją do wykorzystywania w piśmiennictwie religijnym Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej języka ruskiego (*prostej mowy*) oraz polszczyzny.

Dwujęzyczne teksty wykorzystywane były w pracy duszpasterskiej duchownych unickich. Znacząca liczba wydawnictw oficyn bazyliańskich w języku cerkiewnosłowiańskim i ruskim przeznaczona była do sprawowania liturgii, katechezy wiernych i samych duchownych oraz elementarnego nauczania języka. Dla podkreślenia wagi Pisma Świętego drukowano je w języku cerkiewnosłowiańskim, natomiast literaturę nauczającą – m.in. katechizmy, żywoty świętych, kazania – wydawano w językach powszechnie zrozumiałych – białoruskim, ukraińskim, nawet polskim³².

Odrębny nurt w działalności wydawniczej typografii bazyliańskich stanowiła literatura o charakterze dydaktycznym, przeznaczona głównie do nauki języka: elementarze (*bukwary, azbuki*) oraz leksykony. Wydawano je wielokrotnie w drukarniach w Supraślu, Poczajowie, Wilnie. Unikatowym wśród tego typu wydawnictw był *Leksykon supraski* z 1722 roku – pierwszy drukowany słownik cerkiewnosłowiańsko-polski. W zamierzeniu wydawców, co podkreślają w przedmowie do czytelników, miał on stanowić pomoc dla kandydatów do stanu duchownego Cerkwi unickiej, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego: *яко сотный Іерей, єдва Главенскій разѹмѣеть языкъ, невѣдай что чтетъ, въ Божественной Слѹжебѣ, съ погибелією своєа, и порѹченнѹхъ Паствѣ его дѹшъ*.

2.3.1. Osobliwości leksykograficzne *Leksykonu supraskiego*

Wzorem dla słownika supraskiego posłużył wydany niemal sto lat wcześniej *Лєѹиконъ славенорѹсскій и именъ тлѹкованіе* Pamby Beryndy³³. Anonimowy redaktor z Supraśla wykorzystał w swoim źródle większość wyrazów hasłowych

³¹ Edycje poczajowskie z roku 1751 i 1756, zawierające nieco zmieniony rejestr wyrazów, pojawiły się w zestawie *Богословіи нравоучительной* [Лабынцев, Щавинская 1995: 29].

³² Omawia je w swojej monografii Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew [2003].

³³ Pierwsze wydanie słownika Beryndy ukazało się w roku 1627 w Kijowie, drugie ze znacznymi zmianami, już po śmierci autora, w Kuteinie w roku 1653.

z pierwowzoru, jednak zdecydowanie zmodyfikował część objaśniającą słownika, tłumacząc ją na język polski i znacznie upraszczając strukturę artykułów hasłowych. Wynikało to ze zmiany ogólnej koncepcji słownika. O ile bowiem *Leksykon Beryndy*, stanowiąc typ źródła formalnie przekładowego (cerkiewnosłowiańsko-ruskiego), zawiera elementy charakterystyczne dla słownika ogólnego, o tyle *Leksykon supraski* miał w zamierzeniu autora pełnić funkcję słownika wyłącznie tłumaczeniowego – cerkiewnosłowiańsko-polskiego. Różnice leżące u podstaw metodologicznych obydwu źródeł znalazły swój wyraz zarówno w zakresie niektórych elementów ich makro-, jak i mikrostruktury.

Analizując makrostrukturę *Leksykonu supraskiego*, należy zauważyć, że zgodnie z przyjętą już w XVI wieku praktyką leksykograficzną, zastosowano w nim alfabetyczny układ haseł. Odstępstwa od tej zasady w postaci łączenia w jednym artykule hasłowym synonimów wciąż jeszcze mają miejsce (por. *вѣннматель, вѣнншнтель* ‘słuchacz pilny’, *мимоходацій, мимотекущій* ‘przechodzący’), jednak redaktor z Supraśla zabieg ten stosuje rzadziej niż jego poprzednik. Derywaty, głównie rzeczowniki odczasownikowe, umieszczane są zwykle w obrębie jednego artykułu hasłowego, chociaż większą konsekwencją w tym względzie odznacza się słownik supraski, por. *врачба, врачеваніє, врачество* ‘lekarstwo’. Homonimom leksykalnym przypisane są u Beryndy odrębne hasła, por. *дѣхъ* ‘а(нге)ль называецѧ’, *дѣхъ* ‘вѣтръ’, *дѣхъ* ‘д(у)ша, животъ’, *дѣхъ* ‘дыханье, оддѣхъ, дышенье albo пара’, natomiast słownikarz supraski umieszcza je zwykle w jednym artykule hasłowym: *дѣхъ* ‘duch, anioł, wiatr, duża, żywot’.

Zwrócenia uwagi wymaga tak zasadnicza dla kształtu każdego słownika kwestia, jak dobór haseł, a ten w obrębie poszczególnych liter nie zawsze jest identyczny w obu źródłach. Słownikarz supraski nie zamieszcza części wyrazów hasłowych występujących u Beryndy. Rezygnacja dotyczy, w głównej mierze, tworzonych regularnie form gramatycznych, np. przysłówków odprzymiotnikowych, por. hasło *вѣднѣ* u Beryndy i jego brak w *Leksykonie supraskim*, przy ograniczeniu się do zamieszczenia jako wyrazu hasłowego jedynie przymiotnika *вѣденѣ*. Również związki frazeologiczne i kolokacje rzadziej niż w słowniku ukraińskim mają status odrębnych haseł. Por. *врюю брадѣ* ‘голю бородѣ’ u Beryndy, podczas gdy osobnym hasłem w *Leksykonie supraskim* jest jedynie *врюю* ‘gołę’.

Bardzo wyraźnie zaznaczają się różnice w zakresie mikrostruktury obydwu słowników. Stosunkowo prosta, zwykle mniej rozbudowana niż u Beryndy, struktura wewnętrzna artykułu hasłowego w *Leksykonie supraskim* jest konsekwencją przyjętej koncepcji słownika, stanowiącego opracowanie o charakterze użytkowym, dydaktycznym. Z tego względu najczęściej stosowanym przez redaktora z Supraśla sposobem objaśniania wyrazów są typowe dla słownika przekładowego definicje synonimiczne zawierające zwykle jeden bądź dwa ekwiwalenty, rzadziej trzy lub więcej leksemów, np.

алчъ ‘łaknę’, багоръ ‘purpura’, наблюдаю ‘názieram’, навадникъ ‘zwádca’, причастіе ‘ucześnictwo’, сковрада ‘skowroda’; крамола ‘rozruch, bunt’, рабъ ‘niewolnik, sługa’, радѣніе ‘czułość, dbałość’; порокъ ‘podeyrzenie, nágána, przymowka’, язваю ‘ráníę, łaię, fukam’, радникъ ‘spráwca, opráwca, siepacz, kát’, уснованіе ‘femelion, fundament, grunt, początek, założenie’.

Porównując sposób definiowania analogicznych wyrazów hasłowych w słowniku Beryndy i w *Leksykonie supraskim*, można odnieść wrażenie, że słownikarz z Supraśla traktował pierwowzór dość swobodnie, a wyboru jednego spośród kilku synonimów z oryginału dokonywał niejednokrotnie przypadkowo czy wręcz niezgodnie z ich semantyką. Zwraca na to uwagę analizująca polskie ekwiwalenty cerkiewnosłowiańskich nazw środków płatniczych w *Leksykonie supraskim* M. Bugajska [2017: 91–103]. Na podstawie analizy 16 wyrazów odnoszących się do środków płatniczych, poświadczonych w tym źródle, badaczka stwierdza:

leksykograf supraski „niejednokrotnie błędnie wybierał za ledwie jedno ze znaczeń lub wyrazów z obszerniejszego zestawu określeń synonimicznych lub bliskoznacznych zastosowanych przez Beryndę. Część definicyjna inwentarza leksykalnego Beryndy jest rozbudowana i ukierunkowana na wyjaśnienie zarówno kontekstu historycznego, jak i współczesnego autorowi. Dlatego w „Leksykonie supraskim” polskie odpowiedniki środków pieniężnych w sposób istotny odbiegają nie tylko od ich pierwotnej (źródłowej) nazwy, ale i wartości semantycznej pierwowzoru [Bugajska 2017: 94].

Niezbyt często słownikarz supraski sięgał również po, typowe dla Beryndy, rozbudowane definicje realnoznaczeniowe, stosowane w sytuacjach braku bądź nieznamości polskiego ekwiwalentu, zastępowanego w takich przypadkach

mniej lub bardziej szczegółowym opisem desygnatu, np. акриды ‘ziele, które z ziół różnych fmakei do siebie przyściąga’, пирителъ ‘ten, który sprząwuje bankiet’, пѣска ‘łubczyńka, z której wypadnie orzech’.

Dążąc do budowy maksymalnie prostych pod względem struktury artykułów hasłowych, autor omawianego źródła zrezygnował ze stosowania informacji gramatycznej i kwalifikatorów, pojawiających się sporadycznie w *Leksykonie* Beryndy. Z tych samych zapewne względów hasła w słowniku supraskim nie zawierają jakiegokolwiek dokumentacji materiałowej, podczas gdy Berynda podejmuje próby ilustrowania użycie wyrazu w kontekstach składniowych i leksykalno-semantycznych³⁴.

2.3.2. Grafia *Leksykonu supraskiego*

Cerkiewnosłowiańską ortografię zabytku cechuje właściwa piśmiennictwu ruskiemu tego okresu wariantywność zapisów w zakresie wielu głosek. Szczególnie często dublety graficzne stosuje się na oznaczanie samogłosek. Znamienne pod tym względem są przykłady użycia tzw. małej nosówki ѡ i ligatury ѡа na oznaczenie samogłoski [’a]. W zabytkach starobiałoruskich XVI i XVII wieku obie litery są w powszechnym użyciu, jednak stopniowo na przestrzeni XVII wieku obserwuje się tendencję do zamiany ѡ przez ѡа, szczególnie w tekstach rękopiśmiennych, tak o charakterze świeckim, jak i religijnym [Булыка 1970: 32].

Druk supraski dostarcza licznych przykładów zapisu ѡ po spółgłoskach zarówno w pozycji etymologicznej [e], por. агнѡ, багрѡница, времѡ, градѡ, имѡ, князь, jak i w miejscach nieetymologicznych, np. алѡбастрѡ, банѡ, блѡдѡ, постѡелѡ, прѡмо.

Ten sam znak graficzny używany jest również na oznaczenie [i + a] po samogłoskach, por. выѡ, лѡдіѡ, посмѡѡніѡ, стѡхѡ, стѡло. Ligaturę ѡа autor zabytku stosuje konsekwentnie jedynie dla oddania [a] po nagłosowym [i]: ѡзѡва, ѡко, ѡсностѡ, ѡтра ‘łędźwie’ i in. Wyjątek ѡзыкѡ / ѡзыкѡ nie narusza zasadniczo istoty przyjętego systemu znakowania [’a].

³⁴ Więcej na temat osobliwości leksykograficznych źródeł por. *Wstęp* w reedycji *Leksykonu supraskiego* [Citko 2012: 29–35].

Tekst nie poświadcza natomiast (poza jednym przypadkiem) zapisów z nosówką dużą, która bardzo wcześnie, bo począwszy od XII-wiecznych rękopisów, zaczyna wychodzić z użycia. Jej miejsce zajmują stopniowo już od XIV wieku litery **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ**, używane odpowiednio w nagłosie (**ѡ**), śródgłosie i wygłosie wyrazów (**Ѣ**, **ѣ**) [Булыка 1970: 28]. Tzw. drugi wpływ południowosłowiański przynosi sporadyczne przypadki użycia w tekstach zachodnioruskich jusu wielkiego. W słowniku supraskim stosowany jest niemal wyłącznie grafem **Ѣ**, z rzadka **ѣ**, por.: **Ѣдница**, **Ѣзы**; **ѡѡдѡ**, **ѡѡдникѡ**, **ѡѡдно**, **гѢба**, **гѢсли**, **сѢдѡ** / **разсоѡѡждаю**. Wyjątek stanowi zapis leksemu **ѡѡрѡва** z nagłosową nosówką dużą.

Z innych znaków graficznych wspomnieć należy o obecnych w zabytku literach: **ѡ**, **ѡ** oraz obu jerach: **ѡ**, **ѡ**.

Odnotowania wymagają również dość częste zapisy świadczące o mieszaninzie liter **ѡ** i **ѡ**. Obok realizacji graficznych zgodnych z etymologią (tj. **ѡ** na miejscu [ě]), np. **ѡѡгѡнѡ**, **ѡѡда**, **ѡѡдѡ**, **ѡѡнець**, **ѡѡра**, **дѡло**, **имѡніе**, **крѡпость**, **ѡѡто**, tekst zaświadcza też liczne przykłady zapisu **ѡ** w miejscu etymologicznego [i], por. **ѡѡстнѡкъ**, **гѡѡвѡтель**, **жегавѡца**, **защитнѡкъ**, **кнѡжникѡ**, **надпѡсаніе**. Należy podkreślić, że zjawisko oznaczania etymologicznego [i] za pomocą **ѡ** w słowniku Beryndy, stanowiącym podstawowe źródło *Leksykonu supraskiego*, ma charakter sporadyczny [Witkowski 1963: 103]. Analogiczne wyrazy zostały zapisane przez Beryndę z **ѡ**, por. **ѡѡстникѡ**, **гѡѡвитель**, **жегавица**, **защитникѡ**, **книжникѡ**, **надписаніе**. Na ile zapisy z **ѡ** w zabytku supraskim odzwierciedlają problem ortograficzny, na ile zaś fonetyczny, trudno rozstrzygnąć, zwłaszcza że zupełnie nie notuje się zapisów [ě] przez **ѡ**. Znaczna liczba przykładów z literą **ѡ** na miejscu *i* odnotowana została w innym druku oficyny supraskiej: **ѡѡбраніе припадковѡ Краткое, и Доѡховнымѡ ѡсобомѡ Потребное**³⁵, wydanym równocześnie z *Leksykonem* i zwykle razem z nim opracowanym [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 191]. W opinii analizującego zabytek A. Żurauskiego [Жураўскі 2006: 394], zjawisko to dokumentuje

³⁵ Omawiana publikacja **ѡѡбраніе припадковѡ Краткое, и Доѡховнымѡ ѡсобомѡ Потребное** składa się z trzech różnojęzycznych części: przedmowy metropolity kijowskiego Leona Kiszki w języku cerkiewnosłowiańskim, katechizmu mającego formę pytań i odpowiedzi w języku starobiałoruskim oraz białorusko-polskiego słownika zawierającego głównie leksykę sakralną.

specyfikę refleksacji [ě] w gwarach Podlasia. Interpretacja badacza nie jest pozbawiona podstaw, bowiem problem utożsamienia w artykulacji dawnego [ě] z [i] (cecha języka ukraińskiego), podobnie jak kontynuacji [ě] jako [e] (cecha języka białoruskiego), należy do osobliwości systemu fonetycznego ruskich gwar południowej Białostoczczyzny³⁶.

2.3.3. Język *Leksykonu supraskiego*

Analiza słownictwa występującego w rejestrze hasłowym *Leksykonu* wyraźnie wskazuje na jego południowo- bądź wschodniosłowiańską proveniencję. Liczne wyrazy zdradzają swoje cerkiewnosłowiańskie lub ruskie pochodzenie cechami formalnymi (fonetycznymi, morfologicznymi), na genezę części leksemów wskazuje ich semantyka.

Przy dyferencjacji słownictwa w oparciu o kryteria formalne uwzględnione zostały najbardziej typowe wyznaczniki fonetyczne i słowotwórcze cerkiew-szczyzny oraz ruszczyzny.

2.3.3.1. Osobliwości fonetyczne

Analiza fonetyczna części cerkiewnosłowiańskiej zabytku dowodzi, że jego język dość regularnie zaświadcza **południowosłowiańską realizację** wielu cech, takich jak:

- a) niepełnogłosowe połączenia przestawkowe jako kontynuanty grup **TorT*, **TolT*, **TerT*, **TelT*, por. *вразда*, *врагъ*, *крава*, *мразъ*, *нравъ*, *подградіє*, *прагъ*; *кладъзь*, *гласъ*, *млада*, *млаченіє*, *поглавіє*, *сладость*, *влага*; *врегъ*, *вредъ*, *время*, *древанъ*, *древодѣла*; w tym przyimki i prefiksy: *прегражденіє*, *преданіє*, *препона*, *престѣпаю*, *чрезъ*; *плевелъ*, *плѣнь*, *плѣнникъ*, *шлемъ* oraz nagłosowe *ra-*, *la-* w miejscu grup **orT-*, **olT-*, np. *рабъ*, *ражденіє*, *ладіа*; przedrostki: *различіє*, *разсоуджаю*, *расхищеніє*;

³⁶ Wymowę dawnego [ě] w gwarach Podlasia ilustrują mapy 26–28 *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław 1980.

- b) [št'] (w ruskim zapisie šč), [žd] stanowiące refleksację połączeń *tj, *dj, *kt', *gt', pr. завѣщаніе, запрѣщеніе, пища, расхищеніе, свѣща, свѣщникъ, смѣщеніе, съкращаю, ѿвращаю; вождъ, виждѣ, гажденіе, межда, наслажденіе, нѣждно, поврежденіе, ѡгожденіе, чѣждъ; дщерьъ, дщи, мощи, немощъ, немощенъ, нощеваю;
- c) inicjalne [j-] w nagłosowych grupach *je-, *ju-, pr. единъ, единомыслие, елей; юнецъ, юность, юноша, юный, югъ, юродъ, юродство.

W przypadku niektórych spośród analizowanych cerkiewizmów trudno się oprzeć wrażeniu, że powstały one w wyniku świadomej modyfikacji wyrazów ruskich przez nałożenie na nie charakterystycznych cech języka cerkiewno-słowiańskiego. Tak można by było tłumaczyć obecność w słowniku m.in. leksemu *ростъ* 'lichwa', występującego obocznie do wschodniosłowiańskiego *ростъ* 'ts' (zastąpienie inicjalnego *ro-* przez *ra-*) bądź przysłówka *съпреди* 'z przodu' (substytucja pełnogłosowego *-ere-* przez *-re-*).

Analogicznie do zabiegów stosowanych w odniesieniu do leksyki ruskiej, słownik dokumentuje przykłady formalnej modyfikacji polonizmów, mającej na celu ich cerkiewizację, pr. *твержа* 'wieża' (substytucja *dz* za pomocą *ž*, będącego ruskim refleksem **dj*). Należy podkreślić, że cerkiewizujące modyfikacje leksemów ruskich, jak też polskich pojawiają się już w słowniku Beryndy. Leksykograf supraski przeważnie je przejmuje, równocześnie jednak sam dokonuje takich zabiegów, o czym świadczy np. obecność w jego słowniku dwóch odrębnych haseł: *ростъ* 'lichwa' i *растъ* 'ts', podczas gdy u Beryndy notuje się jedynie *ростъ*.

Wzorzec ruski dominuje w realizacji kilku cech fonetycznych:

- a) właściwe tylko ruszczyźnie są refleksy płynnych zgłoskotwórczych *r, ř, l, ł* (*TṛT, *TṛT, *TṛT, *TṛT). Na miejscu etymologicznie twardej *r, l* pojawiają się połączenia *or, ol* ze zwokalizowanym do [o] jerem [ъ]. Stare miękkie *ř* sonantyczne oddawane jest przez połączenie *er*, natomiast miękkie *ł* przez *ol* w związku z przejściem w językach wschodniosłowiańskich *yl > yl* jeszcze w epoce przedpiśmiennej [Stieber 1979: 34]: *гордыня, гортань, скорбь, скорблю, торжище; жертва, держава, дерзость, исперва, мерзость, мертвый, перстъ, терзаю, терніе, церковъ; молніе, полкъ, столпъ, холмъ, долги, исполненіе, полза*. Marginalnie notowane są również zapisy z zachowaną

literą ь przed płynną [l], np. вълхвъ, вълчець, stanowiące graficzny wariant połączenia ol;

- b) zachodnioruski (białoruski) charakter nosi dyspalatalizacja spółgłosek dźwiękowych [č'], [š'], [ž'], [c'], por. жрецъ, изви́тіє притчъ, имѣніи любець, кличъ, ковачъ, лихоніецъ, матежъ, немоць oraz miękkiego [r'], np. Ўрыцаюса, Ўрыцаніе, нарыцаніе, пастыръ, ниваръ. Marginalnie pojawiają się również przykłady typowej dla języka ukraińskiego dyspalatalizacji zębowych przed dawnym [i], por. непостыжимый;
- c) liczne poświadczenia uzyskało zjawisko stwardnienia wygłosowych spółgłosek wargowych, obserwowane w językach zachodnioruskich od XV–XVI wieku, por. хлабъ, кровъ, любовъ, скорбъ, вервь, желвь.

2.3.3.2. Osobliwości morfologiczne

W zakresie struktury morfologicznej za formalne wykładniki leksemów cerkiewnosłowiańskiego pochodzenia, które znalazły odzwierciedlenie w *Leksykonie*, uznać można takie elementy morfemowe, jak³⁷:

- a) sufiks *-tel' / -itel' / -atel'* aktywny w derywacji nazw agensa, por. благодатель, баатель, виночерпатель, вредитель, вѣнниматель, вѣнѣшителъ, вѣполчителъ, гонителъ, здатель, искѣсителъ, казатель, казнителъ, лаателъ, ласкателъ, наказатель, народоводителъ, настоателъ, негодователь, непщеватель, нѣдѣтелъ, позорителъ, притворителъ, рачителъ, рѣгатель, рѣшителъ, сказатель, сътворителъ, ѣмопрещатель, цѣлителъ;
- b) formant *-ije / -nije* tworzący liczne abstracta o charakterze czynnościowo-rezultatywnym (z rygorystycznie przestrzeganą cerkiewnosłowiańską normą w zakresie graficznej realizacji formantu *-іе*; zupełnie nie notuje się wschodniosłowiańskiego wariantu *-je*), por. бденіе, блистаніе, величаніе, видѣніе, въздвѣженіе, възнесеніе, въскресеніе, дерзновеніе, злостраданіе, забвеніе, завѣщаніе, зиданіе, каленіе, лобзаніе, медленіе, плѣненіе;
- c) czasownikowy przedrostek *iz- / is-*, traktowany tradycyjnie jako morfem o charakterze cerkiewnosłowiańskim, znany (w ograniczonym zakresie)

³⁷ Wyróżnia je m.in. Tolstoj [Толстой 2002: 81–90].

również językom północnosłowiańskim³⁸, por. *избавляю* ‘wybawiam, odkupuję’, *избираю* ‘wybieram, zezwalam’, *изницаю* ‘wynikam’, *изскаю* ‘wyfycham, wymárzam’, *изавляю* ‘wyiáwiam, wystawiam’, *испираю* ‘wypieram’, *истребляю* ‘zgładzam, wymázuię, wykorzeniam’, *исчитаю* ‘wyliczam, zbieram w kupę³⁹’;

- d) prefiks czasownikowy *въз-* / *въс-*, konsekwentnie zachowujący w zapisach *ъ* (nie zaświadcza się mieszania litery *ъ* z *ь*, jej opuszczania czy oddawania w postaci zwokalizowanej *ъ > o*), por. *възвраняю*, *възвращаю*, *възвѣщаю*, *възрашаю*, *възмѣщаю*, *възрастаю*, *въскрешаю*, *въспомѣнаю*.

2.3.3.3. Osobliwości leksykalne

Wśród wyrazów cerkiewnosłowiańskiej proweniencji, nie posiadających szczególnego nacechowania fonetycznego bądź słowotwórczego, wyodrębniają się dość wyraźnie dwa pola semantyczne: 1) leksyka religijna oraz 2) słownictwo abstrakcyjne. Kilka grup kategoryalnych reprezentuje poświadczone w *Leksykonie* 3) słownictwo ruskie.

1. *Leksykon supraski*, stanowiąc źródło przeznaczone zasadniczo do nauki języka liturgicznego i lektury ksiąg cerkiewnych, gromadzi w głównej mierze leksykę sakralną. Reprezentuje ona kilka zróżnicowanych tematycznie grup.

³⁸ W polszczyźnie i białoruszczyźnie mający postać *z-/s-*, (zmieszany z prefiksem *z-/s < *sъ*), został zastąpiony przez przedrostek *wy-* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 251]. Różnica między cerkiewnosłowiańskim a staroruskim przedrostkiem *iz-* widoczna jest do dziś w jego funkcjach znaczeniowych. O ile w językach południowosłowiańskich derywuje on czasowniki ze znaczeniem ‘wydobywania się z wnętrza na powierzchnię, usuwania poza obręb czegoś’ lub ‘doprowadzania czegoś do postaci ostatecznej, doskonałej’, to w językach północnosłowiańskich wnosi do czasowników znaczenie ‘rozprzestrzeniania się czegoś po powierzchni’ bądź – nie dokonując modyfikacji semantycznych – jedynie je perfektywizuje. Zaświadczone w supraskim *Leksykonie* formacje wyraźnie nawiązują do znaczenia przedrostka *iz-/is-*, właściwego cerkiewszczyźnie.

³⁹ W przywoływanych przykładach zachowuje się pisownię oryginału. Dotyczy to również podawanych w transliteracji definicji znaczeń leksemów, zaświadczających wiele osobliwości ówczesnej grafii polskiej, np. wariantywne oznaczanie spółgłosek *s/*, *sz/β*, *j/y*, rozróżnianie *a/á*, dodatkowe kreskowanie miękkich *ć*, *ź*, *ś* przed *i*.

Ich zakres jest analogiczny do tego, który wyodrębnia się w innych słownikach, głównie *Leksykonie* Beryndy stanowiącym podstawę źródła supraskiego⁴⁰:

- a) nazwy Boga, pr. Богъ ‘Bog’, Господь, Господинъ ‘Pan’, Міродержецъ ‘Monarcha świata’, Спасъ ‘Zbawiciel’, Творецъ ‘Stworzyiciel’, Властелинъ ‘Władca, Pan’; Впостасъ ‘Osoba. PerŃona’;
- b) nazwy sakramentów, pr. бракъ ‘wesele’, брачъса ‘zenię się’, крещеніе ‘chrzest, omywanie’, исповѣданіе ‘spowiedź, wyznánie’, тайна, таинство ‘taiemnica, sákráment’, сакраментъ ‘świętości, sákráment’;
- c) określenia form i elementów nabożeństw oraz świąt, pr. лѣтѣрѣа ‘służba boża, mѣa’, часъ ‘godzina, czas’, часецъ ‘godzinka’, просфомидіа, просфора ‘przypoŃenie, dar’, параклисъ ‘moleben’, трева ‘ofiara’, жертва ‘ofiara’, пѣтдесѣтница ‘Pięćdziesiątnica, Zielone Świątki’;
- d) nazwy świątyni i jej części, pr. церковъ ‘cerkiew’, кѣтапетѣзма ‘zasłona’, оltаръ ‘ołtarz’, вчнстѣлицѣ ‘ołtarz’, папертъ ‘przytwor cerkiewny, babiniec’, свѣтъна ‘cerkiew, ołtarz’, жертвникъ ‘ołtarz’, капище ‘rogáńfka świątnica’;
- e) nazwy przedmiotów liturgicznych, pr. икона, кализа ‘kielich’, квотъ ‘puŃka do chowania Najsw. Sakrámentu’, ладанъ ‘kadzidło’, плащеница ‘prześcieradło’, потіръ ‘kielich’, скрижалъ ‘tablica’;
- f) nazwy szat liturgicznych, pr. епендитъ ‘fartuch’, нарамница ‘naplecznik’, подиръ ‘száta káplańfka’, риза ‘száta’;
- g) nazwy osób, stanów i urzędów cerkiewnych, pr. еѣарха ‘poseł, nuncyуѢ’, инокъ ‘mnich’, инокина ‘mniszka’, клирикъ ‘kleryk’, папа ‘papież, pop’, попъ ‘prezbiter’, проигъменъ ‘bywѢу igumen’, проповѣдникъ ‘kaznodzieia’, скитникъ ‘Bogomyślec’, съборник ‘kaznodzieia, zakryfтан’, стратигъ ‘hetman’, жрецъ ‘ofiáruiający, wieŃczek, káplań’, пришлецъ ‘pielgrzym’;
- h) wyrazy określające stosunek do wiary i Boga, pr. благодать ‘łafká’, благостына ‘dobrotliwość’, благодѣтелство ‘dobrodzieystwo’, добродѣтель ‘spota’, Ѣблажаю ‘dobrodzieystwo czynię’, величаю ‘wielbię’; Ѡрыцаюса ‘zápieram fię, wymáwiam fię’, Ѡвергаюса ‘zapieram ię’; w tym nazwy

⁴⁰ Wszystkie cytowane tu wyrazy zostały skonfrontowane z danymi poświadczonymi w słownikach języka cerkiewnosłowiańskiego: [Kurz 1958–1983] oraz [Цейтлин, Вечерка, Благова 1994].

osób określające postawy pozytywne z punktu widzenia wartości wiary, np. **Боговоленный** 'bogoboyny', **Благодатный** 'łaskawy', **Благодетеленъ** 'łaskawy', **Благовобразный** 'uczciwy', **Препдбный** 'świętobliwy, święty', **Нетлѣнный** 'niekázitelny', **Углашенный** 'początek Nauki przyjmujący, nie chrzczoney, ale do chrztu przytąpić mający' oraz postawy negatywne, np. **Ересь** 'herezya', **Хѣла** 'bluznierstwo, hanba', **Беззаконникъ** 'niecznota', **Не преподобный** 'nie pobożny', **Ненстовъ** 'szálony';

- i) nazwy miejsc transcendentnych, np. **Адъ** 'piekło', **Рай** 'sąd, raj', **Царство** 'krolewstwo', **Пропастъ** 'otchłań, ciemność, przepaść';
- j) nazwy określające władzę w Kościele: **Синодъ** 'synod, sobor, zgromadzenie', **Съборъ** 'zgromadzenie, zebranie';
- k) inne wyrazy o nacechowaniu religijnym, np. **Дѣбрь** 'pádoł zarosły, ruǳca', **Гробъ** 'grob, jama', **Мзда** 'zapłata'.

2. Odrębną grupę cerkiewizmów tworzą rzeczowniki oznaczające pojęcia abstrakcyjne: **Понырство** 'zdrada, złość', **Распрѣ** 'swar, rozruch', **Ропотъ** 'narzekanie, szemranie', **Скорбъ** 'frafunek, smutek', **Скверна** 'zmaza, nieczyistość', **Совѣсть** 'sumnienie, rozum', **Страсть** 'męka, cierpienie', **Съблазнь** 'zgorbienie', **Трепетъ** 'strach, boiaźń' i inne.

3. Analiza haseł słownika ujawniła również obecność słownictwa ruskiego, reprezentującego leksykę i terminologię z zakresu:

- a) nazw zawodów, funkcji, np. **Грамотникъ** 'bakałarz', **Иконникъ** 'malarz', **Ковачъ** 'kował, kotlarz', **Тисаръ** 'stolarz', **Звожчикъ** 'woźnica', **Возотай**, **Вознакъ** 'woznica, wozowik';
- b) nazw chorób: **Френчѣга** 'fráncufka choroba', **Огница** 'gorączka', **Жегавѣца** 'gorączka';
- c) nazw flory, fauny, np. **Пилюкъ** 'kania'; **Пиѣникъ** 'kot morski', **Рѣвка** 'járzábek, kuropátwa', **Ѕдодаъ** 'dudek';
- d) osobną grupę tworzą nazwy osobowych nosicieli cech, służące do bezpośredniej charakterystyki, połączonej nieraz z oceną emotywno-wartościującą, np. **Небрежникъ** 'niebáły, niechluiá', **Пѣдло** 'straǳydoł'. Podobnie jak Berynda, leksykograf supraski nie zrezygnował z umieszczenia w rejestrze hasłowym swego źródła słownictwa nacechowanego stylistycznie, potocznego, np. **Тривѣхъ** 'zołádek, brzuch', **Порекло** 'przezwiśko', **Высокогѣнциѣ** 'pantofle'.

Swoją dokumentację w rejestrze hasłowym supraskiego słownika znalazła także przejęta od Beryndy grupa polonizmów, znanych z wcześniejszych poświadczeń źródłowych, np. *катехъмень, пекло, сакраментъ, сонмъ, велможа* [Bułyka 1972; Witkowski 2000].

Odrębnym zagadnieniem, które zasługuje na szczegółową analizę, a w tym miejscu zostanie jedynie zasygnalizowane, jest objaśniająca – polskojęzyczna – część słownika. Może ona stanowić interesujące źródło badań nad polszczyzną regionalną XVII/XVIII wieku, na co zwrócił uwagę w swojej publikacji W. Witkowski [1992: 209–213]. Oprócz archaizmów i regionalizmów, utrwaliło ono sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny, nasyconej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi. Część pożyczek ruskich znana była badaczom polszczyzny jedynie z tekstów późniejszych, głównie XIX wieku, por. *bystrzynia wodna* ‘nurt’, *chmara* ‘półmrok’, *czەرha* ‘szereg, kolej’, *kor* ‘szkarlatyna’, *kowsz* ‘konew, czerpak’, *kruk* ‘hak’, *moszka* ‘muszka’, *muraszczka* ‘mrówka’, *otruta* ‘trucizna’, *radno* ‘gruba tkanina konopna lub lniana’, *skowroda* ‘patelnia’, *świściołka* ‘flet’, *tłokno* ‘owsianka’, *winnik* ‘winiarz’, *źniec* ‘źniwiarz’.

Znaczna grupa leksemów polskich zaświadcza wpływ fonetyki ruskiej, np. substytucja zwarteo [g] przez szczelinowe [h] (w tym w terminach): *hangrena*, *heometrya*, zamiana grupy spółgłoskowej *śl* przez *szl*: *myszłę*, *szlubuię*. W zakresie morfologii zwraca uwagę duża frekwencja form czasownikowych z końcówką *-am* w 1. os. liczby pojedynczej w miejscu literackiej końcówki *-ę*, np. *patrzam*, *szar-pam*, znacząca produktywność iteratiwów na *-iwam* zamiast dzisiejszego *-uję*, np. *oszukiwam*, *wypasywam*, *zanocowywam*, *zatrzymywam* itp. [Witkowski 1992: 212].

Uwagi końcowe

Inspirowany dziełem Beryndy, choć w dużym stopniu zmodyfikowany w efekcie przekształceń metodologicznych, *Leksykon supraski* stał się pierwszym cerkiewnosłowiańsko-polskim słownikiem przekładowym. Jego typowo funkcjonalno-użytkowy charakter, wynikający z przeznaczenia dla potrzeb unickich kandydatów do stanu duchownego, zaważył na kształcie leksykograficznym źródła, którego zarówno mikro- jak i makrostruktura została maksymalnie uproszczona. Nie stanowi on, bez wątpienia, wielkiego osiągnięcia w zakresie leksykografii,

nie przynosi nowatorskich rozwiązań pod względem koncepcji formalnej słowników przekładowych, w znaczącym stopniu jest też wtórny materiałowo. Cel przedsięwzięcia leksykograficznego był przede wszystkim edukacyjny, wynikał z potrzeby stworzenia podręcznego źródła, dostarczającego jego użytkownikowi ekwiwalentów leksykalnych niezrozumiałych wyrazów cerkiewnosłowiańskich, występujących w księgach liturgicznych. Inicjatywa edytorska bazylianów supraskich wpisała się w ten sposób w nurt zapoczątkowanej przez szkoły brackie WKL tradycji opracowań normatywno-leksykograficznych języka cerkiewnosłowiańskiego, m.in. fundamentalnych dla lingwistyki wschodniosłowiańskiej gramatyk (Zizaniego, Smotryckiego) oraz słowników (Zizaniego, Beryndy).

Jak dowodzi analiza językowa *Leksykonu supraskiego*, jego rejestr hasłowy oparty został w głównej mierze na słownictwie cerkiewnosłowiańskim, wykazującym typowe dla tego języka cechy fonetyczne i morfologiczne, pod względem semantycznym zaś tworzącym przede wszystkim rozbudowaną i zróżnicowaną kategoryalnie grupę terminów sakralnych. Obecne jest również słownictwo abstrakcyjne z charakterystycznymi dla cerkiewszczyzny wykładnikami formalnymi typu *-ije* oraz leksyka z zakresu życia codziennego. Należy jednak podkreślić, że słownikarz nie rezygnował również z zasobów leksykalnych żywej ruszczyzny, próbując niejednokrotnie dostosować ją poprzez modyfikacje formalne do wzorów cerkiewnosłowiańskich. Na marginesie trzeba dodać, że swoją reprezentację w rejestrze hasłowym słownika znalazła także leksyka zapożyczona z polszczyzny, która w okresie powstawania źródła, tj. w XVIII wieku, stanowiła bez wątpienia integralną część zasobu słownikowego języków zachodnioruskich. Występując w charakterze meta-języka, polszczyzna objaśniającej części słownika utrwaliła wiele interesujących cech regionalnych w zakresie fonetyki, słowotwórstwa oraz leksyki.

3. LATOPISARSTWO. KRONIKA BYCHOWCA

Pojawienie się latopisów starobiałoruskich w WKL datuje się na XIV/XV wiek. Mimo silnego zakorzenienia w tradycji latopisarskiej średniowiecznej Rusi, dość wcześnie zaczęły one ujawniać nowe cechy, odróżniające je od utworów średniowiecza, jak: rozszerzenie tematyki, wykorzystywanie nowych materiałów,

stopniowe odchodzenie od tradycyjnej formy zapisów dorocznych w kierunku narracji literacko-historycznej [Suszko 2003: 14]. Klasyfikacji latopisów białorusko-litewskich, ich usystematyzowania na podstawie zachowanych, często niepełnych kodeksów, dokonał historyk literatury W. Czamiarycki [Чамярыцкі 1969]⁴¹. Wydawane były one dwukrotnie w serii *Полное собрание русских летописей*: w roku 1907 przez S. Ptaszyckiego i A. Szachmatowa [PSRL 1907] oraz w 1980 przez N. Ułaszczika [PSRL 1980]. Zwykle dzieli się je na trzy grupy⁴².

Latopis wielkich ksiąg litewskich (Летописец Великих Князей Литовских) przedstawiający historię Litwy od śmierci Giedymina oraz podziału ziem litewskich pomiędzy jego synów. Najstarsza część latopisu, pochodząca z lat 1382–1392, opisuje szczegóły wojny domowej pomiędzy Kiejstutem i Jagiełłą. Część druga, napisana w latach 20. XV wieku, opowiada o małżeństwie Jagiełły z Jadwigą oraz jego koronacji w Krakowie, główną uwagę koncentrując jednak na postaci Witolda oraz jego działaniach prowadzących do umocnienia państwa litewskiego. Nieco później dołączona została do latopisu część trzecia – opowieść o Podolu, przedstawiająca dzieje tej ziemi w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku. Na podstawie istniejących źródeł około połowy XV wieku (1446 rok) powstała pierwsza redakcja latopisów białorusko-litewskich. Składała się ona z trzech części: ogólnoruskiej, smoleńskiej oraz *Latopisu wielkich ksiąg litewskich*. Pierwsza redakcja latopisów białorusko-litewskich (w historiografii rosyjskojęzycznej znana jako *краткии свод*) sporządzona została, w opinii badaczy, w ośrodku smoleńskim [Ochmański 1967: 155; Чамярыцкі 1997: 10]. Występuje ona w kilku odpisach, spośród których najbardziej znane są kodeksy: Nikiforowski (najstarszy, z końca XV wieku), Supraski, Akademicki, Wileński i Słucki (Uwarowa) [Чамярыцкі 1969: 25].

⁴¹ W ostatnim czasie badacz przygotował nową edycję krytyczną latopisów i kronik WKL, opatrując je wstępem, komentarzami naukowymi i dokonując filiacji źródeł [Чамярыцкі 2015].

⁴² Na temat systematyzacji latopisów WKL oraz dokładnej charakterystyki trzeciej redakcji por. też uwagi w monografii L. Citko [2006: 24–25, 34–39].

Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego (Летопи́сец Велико́го Кня́жества Литовско́го и Жомойдско́го) uważana jest za drugą redakcję latopisów (tzw. *пространный свод*), której powstanie datuje się na lata 20. XVI wieku [Чамярыцкі 1997: 15]. Autor kroniki, korzystając z wcześniejszych latopisów, starał się korygować dane z historii Litwy zawarte w pierwszym odpisie, uwzględniając jednocześnie nowe źródła. Były to głównie legendy dotyczące rzymskiego pochodzenia Litwinów, ale też *Latopis hipacki*, do którego kronikarz nawiązuje bezpośrednio w swoim tekście, określając go mianem „ruskiej krojniki”. Nowa redakcja powstała przypuszczalnie w Wilnie w kręgach bliskich Gasztoldom [Чамярыцкі 1997: 15]. Znana jest z odpisów m.in.: Krasieńskich, Patriarszego, Rumiancewa, Towarzystwa Archeologicznego, Poznańskiego (Raczyńskich) oraz polskojęzycznego Olszewskiego [Чамярыцкі 1969: 25].

Kronika Bychowca. Stanowi jedyny zachowany odpis trzeciej (ostatniej, znanej jako *полный свод*) redakcji latopisów białorusko-litewskich. Nazwę otrzymała od nazwiska posiadacza rękopisu, szlachcica z okolic Wołkowyska, Aleksandra Bychowca. Jak większość zabytków dziejopisarskich tego okresu *Kronika* jest utworem kompilowanym, wykorzystującym wcześniejsze redakcje litewsko-białoruskie oraz staroruskie, m.in. wspomniany *Latopis hipacki*. Znaczny fragment zabytku stanowi jednak część oryginalna, w której dzieje Litwy doprowadzone zostały do roku 1506 (zwycięska bitwa wojsk litewskich z Tatarami pod Kleckiem). Wiele kontrowersji wśród historyków budzi kwestia czasu oraz miejsca powstania zabytku. Za dominujący należy uznać pogląd, według którego *Kronika* powstała w otoczeniu książąt słuckich Olelkowiczów w latach 30. XVI wieku⁴³.

Latopis ten pod nazwą *Kronika Litewska* został opublikowany przez T. Narbutta w 1846 roku w serii *Pomniki do dziejów litewskich*. Wzmianka o rękopisie *Kroniki* znalazła się potem w sporządzonym w 1851 roku katalogu biblioteki Narbutta, po czym oryginał zaginął, a jego losy po dzień dzisiejszy nie są znane. Fakt zaginięcia latopisu wkrótce po jego wydaniu stał się przyczyną podejrzeń niektórych historyków, np. K. Chodynickiego, J. Tazbira, że Narbutt dokonał fałszerstwa historycznego. Autentyczność zabytku została jednak w ostatnim

⁴³ Пор. *Хроніка Быхаўца* [Пашкоў 2006 2: 720].

czasie zweryfikowana dzięki odkryciu przez litewskiego badacza K. Gudmantasa nieznanego dotychczas cyrylicznego kodeksu reprezentującego trzecią redakcję latopisów rusko-litewskich. Od miejsca przechowywania w krakowskim Archiwum Narodowym na Wawelu (Archiwum Sanguszków) nazwano go Kodeksem Wawelskim. Na podstawie paleografii i znaków wodnych badaczka białoruska H. Michalczuk [Міхальчук 2016: 190–225] datuje ten zabytek na lata 70–90. XVI wieku. W oparciu o analizę tekstologiczną i filiację z *Kroniką Bychowca* dowodzi, iż obydwa latopisy są odpisami jednego, wcześniejszego, cyrylicznego tekstu i odwzorowują ten sam jego archetyp. Z ustaleń Michalczuk wynika również, iż mimo zgodności kodeksu w zakresie treści i chronologii opisywanych wydarzeń z *Kroniką Bychowca*, odnaleziony dokument nie jest jej protografem.

Charakterystyczną cechą redakcyjną latopisów jest ich kompilacyjny charakter, którego ślady w postaci wykorzystywania źródeł staroruskich odnaleźć można w najstarszych kodeksach pierwszej redakcji. Nie brakuje odniesień do zabytków staroruskich również w ostatniej redakcji – *Kronice Bychowca*, w której nieznaną z wcześniejszych odpisów opowieść o Mendogu została interpolowana z *Kroniki halicko-wołyńskiej* zamieszczonej w XIII-wiecznym *Latopisie Hipackim*. Powszechne są także nawiązania zabytku do protografów znanych z pierwszej i drugiej redakcji [Ochmański 1967].

3.1. Język *Kroniki Bychowca*

Kronika Bychowca powstała jako zabytek cyryliccki, w drugiej połowie XVI lub na początku XVII wieku, według T. Narbutta [1846: II], na początku XVIII wieku, według innych historyków [np. Ючас 1974: 221], została przetransliterowana na alfabet łaciński z wykorzystaniem norm ortograficznych języka polskiego. Świadczy o tym napis zamieszczony na końcu latopisu: *Kronika litewska z języka ruskiego na polski przetłumaczona*. Ze względu na pisownię – łacińską, a nie skonwencjonalizowaną cyryliczną – *Kronikę* należy zaliczyć do najcenniejszych zabytków języka starobiałoruskiego, bowiem jej postać graficzna pozwala ustalić chronologię i geografie wielu cech fonetycznych właściwych temu językowi w XVI–XVIII wieku. Ich frekwencja w tekście kształtuje się na zróżnicowanym poziomie: od kilku lub kilkunastu poświadczeń danej cechy do ustabilizowanych

bezwariantowych zapisów, zyskujących rangę normy pisownianej, jak w przypadku graficznego oznaczania zdyspalatalizowanych spółgłosek dźwiękowych [č'], [š'], [ž']. Tak konsekwentnie udokumentowanych w pisowni faktów fonetycznych jest jednak w zabytku niewiele, większość wykazuje realizację wariantywną. Czynnikiem ograniczającym wprowadzanie do latopisu cech żywej wymowy była mimo wszystko norma ortograficzna, opierająca się na zasadzie etymologiczno-morfologicznej, nieuwzględniającej zjawisk żywej wymowy [Булыка 1970: 56–58].

3.1.1. Fonetyka

Łacińska pisownia zabytku, mimo tych ograniczeń, oddaje w większym stopniu cechy ówczesnego systemu fonetycznego niż ujęta w sztywne ramy tradycji ortografia cyrylicka. Znamienne w tym względzie są zapisy *ży, szy, czy, cy, ry*, jednoznacznie wskazujące na białoruską twardą wymowę spółgłosek funkcjonalnie miękkich oraz [r]: *horszy, muzyki, oczyma, sercy; howoryty, krywoy, kryża, przyczyny* / marginalnie: *otmiritsia, priniał*. Normą pisownianą są również zapisy z *h* oddające zachodnioruską spirantyczną zmianę [g] > [h] typu *behał, doroha, Hleb, pohanstwo*, wobec nielicznych poświadczeń *g* w nazwach własnych, np. *Gasztolt, Gidymin*.

Część zjawisk fonetycznych wykazuje wahania między realizacją (zachodnio)ruską a cerkiewnosłowiańską. Poświadczają te wahania m.in.: 1) formy z regularnie rozwiniętym ruskim pełnogłosem oboczne do cerkiewnosłowiańskich form niepełnogłosowych, np. *horod* (2), *Horodeń* (4), *horodyszczu* (2), *horożane* (15) / *hrad* (8), *z hrada* (51), *hradom* (32), *hradom-że* (29), *ko hradu* (73), *hrady* (7); 2) formy z nagłosowym połączeniem [ro-] obocznym do [ra-], np. *rozumu* (45) / *rozumna* (12); 3) formy z nagłosowym [o-] (< *ie-), wyjątkowo [ie-], które można też tłumaczyć wpływem polszczyzny, por. *odna* (19), *odnako-ż* (42), *odno* (76), *odnoho* (11), *odnoie* (26), *odyn* (8), *odynoctwo* (23), *odnomyślnie* (16), *sodynoczylisia* (43), *ozere* (75), w *Ozerech* (47), *ozero* (2), *ozerom* (2) / *ni-jedyna* (34); *Jezerem* (13); 4) kontynuanty połączeń *gt', *tj, *dj, *zdzj w postaci (biało)ruskiego [č], [ž] obocznego do właściwego cerkiewszczyźnie [šč], [žd], por. *pomocz* (6), *pomoczy* (48) / *pomoszczyiu* (73); *chożywało* (6),

perechożywali (77), *prychożenie* (69) / *prychożdenije* (73), *prychożdeniju* (73). Należy jednak podkreślić, że w obrębie każdej z wymienionych grup zjawisk formy realizujące wzorzec wschodniosłowiański odznaczają się znaczną przewagą nad formami cerkiewnosłowiańskimi.

W zakresie zjawisk znajdujących uzasadnienie w fonetyce zachodnioruskiej wyróżnić należy kilka procesów, których duża liczba poświadczeń w tekście dowodzić może zaawansowanego stopnia ich rozwoju oraz silnego osadzenia w ówczesnej wymowie. Wymienić tu trzeba:

- 1) przegłos [e] > [o] po dawnych spółgłoskach miękkich [šʹ], [žʹ], [čʹ], [cʹ], jak też po [j], [rʹ] przed spółgłoską twardą, ujawniający się w licznych przykładach (obok znacznie rzadszych form z [e]), por. *czołom* (54), *czornuiu* (13), *czornych* (53), *czotyry* (19), *czotyrech* (4), *czotyrynadcaty* (60), *czotyrysta* (44), *kożomiaki* (53), *naperod* (12), *poszodszy* (4), *poszoł* (4), *proszodszy* (12), *wyszozł* (26), *pożoh* (37), *puszok* (32), *szostoie* (35), *wojowodoiu* (19), *wojowaty* (35), *zożoh* (4), *zżon* (4), *żona* (36), *żonoiu* (42), *żonu* (12), *żony* (36), *żonami* (28), *żonce* (26), *żonki* (26) / *czerncy* (19), *Czernec* (34), *czetyrynadcaty* (73), *czetyrysta* (39), *żeny* (73), *szedyszy* (19), *wojewaty* (55), *wojewodu* (67); podobnie w onomastyce: *Nemcom* (7), *Parcowa* (64), *Żomoyt* (41), *Żomoyty* (3), *Żomoytski* (58), obok *Nemcem-że* (7), *Żemoyt* (14), *Żemoyty* (8);
- 2) repartycję [u] / [ɯ] / [ɨ], w której [ɯ] < [u] na początku morfemu i wyrazu oznaczane jest przez *w*, np. *po-w-tekało* (75), *ne-w-terpeli* (32) i wyrazu, np. *ieho w-hodył* (8), *y w-baczył* (14), *y w-boiawsia* (8), *y w-breł* (38), *y w-czastnost* (28), *y w-kazał* (55), *y w-tecze* (27), *y w-topili* (53), *kotory w-tek* (49), *na w-delech* (17), *nahle w-mer* (28), *y w-czastnost* (28), *mało ne u-weś deń* (35), *ne u-wes* (70), *samoho w-bił* (15), podobnie jak [ɯ] < [ɨ] w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie, np. *napiwsia* (10), *oczutywsia* (17), *skonczawsia* (14), *ubojawsia* (56), *zabyw* (25) / *zabył* (24);
- 3) kontrakcję wygłosowej grupy *-yj* > *-y* poświadczoną głównie w mianowniku liczby pojedynczej przymiotników rodzaju męskiego, np. *czudny* (34), *hodny* (13), *weliki* (3), *horszy* (12), *menszy* (13), *mołodszy* (45), liczebników: *perwy* (22), *druhi* (2), *trety* (11), *czetwerty* (11), *szosty* (22), zaimków: *kotory* (1), *nikotory* (77), *kożdy* (27);

4) dyspalatalizację spółgłosek dźwiękowych [r] realizowaną graficznie w postaci bezwariantowych zapisów typu *baczyli* (60), *bezczylennoje* (6), *bojaczysia* (4), *bolszyie* (68), *derżysz* (45), *dworyszczy* (20), *horszy* (12), *inszyie* (26), *kniażyty* (4), *muży* (5), *mużyki* (37), *newchożywał* (8), *oczyma* (76), *opołczywszysia* (32), *otczycze* (19), *otczyn* (7), *otczynity* (49), *perszym* (8), *plączuczy* (45), *pobeżył* (15), *pomoszczyiu* (73), *poruczyli* (52), *słyszaczy* (44), *szyjeju* (37), *uszy* (6), *wczynił* (2), *wzłożył* (59), *żywszy* (4); *czużoziemcy* (70), *na drewcy* (77), *hranicy* (6), *kuznecy* (53), *mestcy* (22), *łożnicy* (49), *Nemcy* (23), *Nowhorodcy* (31), *owcy* (56), *połcy* (30), *w sercy* (60), *stolcy* (14), *swiaszczennicy* (34), *Wilnewcy* (31); *chrystianom* (7), *howoryty* (36), *hryhorja* (73), *Jury* (36), *krywoy* (17), *kryża* (28), *nepriatelem* (60), *pere-miryłsia* (21), *pokoryłsia* (33), *postryłtia* (5), *postryhsia* (10), *pryczyny* (1), *pryhorodki* (56), *pryiasza* (8), *pryiażń* (19), *pryiechał* (24), *pryleżaczoie* (4), *pryniał* (17), *prysiahnuli* (68), *prysiahu* (15), *ryzu* (13), *spriaty* (44), *szuryna* (39), *try* (37), *trydcat* (14), *wdaryli* (51), *ne werył* (24). W kilku zaledwie przypadkach pisownia może wskazywać na zachowanie [r']: *Cezarinus* (1), *Jurij* (5), *otmiritsia* (30), *Prihorodki* (16), *priniał* (29), *prisiahu* (16), *kotorij-sia* (17);

5) spirantyczną zmianę [g] > [h] udokumentowaną z dużą konsekwencją w całym tekście zabytku, np. *Anheła* (28), *behał* (61), *Boha* (56), *dołhi* (56), *doroħa* (66), *druħoho* (2), *haty* (77), *hde* (1), *Hleb* (5), *Hliński* (75), *hnew* (21), *hod* (5), *hołowach* (34), *horbaty* (22), *horod* (2), *hory* (2), *hospodara* (4), *hraziu* (69), *hrebli* (77), *Hryhorey* (69), *huby* (6), *kniahinia* (45), *mnoħich* (66), *mnoħo* (2), *noha* (56), *pohanstwo* (76), *prysiahi* (45), *roħom* (44), *ruħaiuczysia* (77), *Sapieħa* (72), *słuham* (57), *toħo* (43), *Uhry* (37) i inne; nieliczne zapisy z g dotyczą głównie nazw własnych – litewskich i polskich: *Gasztolt* (4), *Gdanski* (58), *Gidymin* (14), *Giedroytia* (12), *Giedrus* (11), *Giligin* (11), *Ginwił* (5), *Głogowa* (60), *Grawża* (4), *Growżyszki* (4), *Grumpia* (4), *Zygimont* (49), rzadziej apelatywów: *glejtech* (19), *gleytownyie* (19), *gwałtom* (12).

Grupę zjawisk właściwych fonetyce zachodnioruskiej (głównie starobiałoruskiej), odznaczających się jednak niższą frekwencją poświadczeń tekstowych, reprezentują:

- 1) akanie udokumentowane kilkoma zapisami z *a* w miejscu etymologicznego [o] w sylabach bezprzyciskowych, np. *kali*-by (17, 18, 9), *Maskwicz* (73), *łamaty*⁴⁴ (75), *pahubu* (55), *pomahaty* (8), *Akijan* (1);
- 2) geminacja spółgłosek przed dawnym połączeniem [ɣj], utrwalona w piśmowni nazwy rzeki *Willii* (25), wielokrotnie też w starobiałoruskiej postaci **Velbja* > [Vel'ɫ'a]: *Welli* (25), *Wellu* (3), *Welleju* (3) oraz w wyrażeniu *zelle* otrawnoie (34);
- 3) ciekanie i dziekanie, jednoznacznie poświadczone przez dwa przykłady: *Dziawiltowski* (2) (od *Deltuwa*, nazwa plemienia litewskiego zeslawizowana w postaci *Dziawołtwa*), *widziaczy* (60), pośrednio zaś, jak można przypuszczać, przez zapisy z apostrofem typu: *byt'*, *chowat'*, *czest'*, *czystost'*, *lud'mi*⁴⁵;
- 4) proteza w postaci [v-] przed samogłoską tylną ujawniająca się w połączeniach: *u w-objezd* (64) / *u objezde* (67), *naradyłsia u w odnoie* (26), *mne u w-opeku-sia* (45), *y u-w-oseni* (8) / *leto y oseń* (67), *ia u wo-sne* (28), *u w-oružen* (58) oraz prejotacja w nagłosie zapożyczonego antroponuimu *Jerdywił* (4), *Jerdywił* (4) / *Erdywił* (4), jak też w śródgłosie: *Akijan* (1), *Akijanom* (1);
- 5) przekształcenia w obrębie grup spółgłoskowych noszące charakter przewokalizacji: *k Orszy* (30), *ko Orszy* (33, 71), *na Orszy* (48), *Orszane-że* (33), różnorodnych uproszczeń, np. *namesnik* (58), *pozno* (16), *serce* (9), *sercem* (67), w *sercy* (60), upodobnień, np. *lesty* (11), *proźbu* (38), *zwazniwszysia* (58), odpodobnień, np. *szt*o (3, 4, 10, 30, 40), *szt*o-by (6, 8), *szt*o-ż (12), *neszt*o (33) / *cz*to (7); *ch*to (75), *ch*to-by (13), *ne-ch*to (23, 34), *ni-ch*to (59) i inne.

3.1.2. Fleksja

W zakresie fleksji tak imiennej, jak i werbalnej *Kronika Bychowca* reprezentuje stan porównywalny do tego, jaki obserwuje się w większości zabytków starobiałoruskich XVI–XVII wieku.

⁴⁴ W zapisach niektórych leksemów nie można wykluczyć wpływów polszczyzny: *łamaty*, *pomahaty*.

⁴⁵ Szerszy kontekst zgadnienia por. Citko [2006: 70–71].

W odmianie **rzeczownika** udokumentowane zostały z jednej strony liczne wahania w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych, z drugiej, silne tendencje wyrównawcze prowadzące w efekcie do uformowania się typów deklinacyjnych opartych na kategorii rodzaju. Duży stopień zaawansowania procesów wyrównawczych cechuje szczególnie deklinację rzeczowników męskich o temacie na **-u-**, **-i-** (utożsamianych coraz częściej z typem na **-o-**, **-jo-**) oraz nijakich na spółgłoskę **-s-**, **-n-** i żeńskich na **-v-**. W typie spółgłoskowym zmiany objęły nie tylko końcówki uogólnione z bardziej produktywnych odmian na **-o-**, **-jo-**, **-i-**, ale również tematy fleksyjne, które ulegały wyrównaniom do biernika, jak np. tematy na **-v-**: *krow* lub do mianownika, np. tematy na **-s-**: *słowo*. Innym aspektem działania tej tendencji jest dążenie do usuwania w tematach zalternowanych spółgłosek tylnojęzykowych poprzez zamianę końcówek palatalizujących niepalatalizującymi, por. miejscownik liczby pojedynczej rzeczowników męskich z wygłosowym [k], gdzie zamiast **-'e** pojawia się końcówka **-u**: *zamku* (44, 52), ale *berezie* (76), *Nowehorodce* (76). Oboczności morfonologiczne tematów fleksyjnych zachowały jednak do dziś feminina dawnej deklinacji **a**-tematowej w celowniku-miejscowniku liczby pojedynczej, por. w zabytku: *prysiazi* (53), *reczce* (69), *kronice* (12), *łuce* (16), *ruce* (77). O wpływie kryteriów semantycznych na rozwój białoruskiej fleksji świadczy uzależniona od kategorii żywotności-nieżywotności repartycja końcówek w bierniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego: żywotne z końcówką **-a**: *brata* (9), *biskupa* (20), *pana* (2), nieżywotne (przedmioty, procesy) **-u** / **-a**: *hnewu* (45), *hrobu* (34), *lesu* (69), *rodu* (14), *zakonu* (18); *sna* (17), *żywota* (5). W liczbie mnogiej biernik wykazuje tendencję do zrównania z dopełniaczem u rzeczowników żywotnych: *mużykow* (13), *namestnikow* (15), *panow* (4), *wojewod* (54), *zakonnikow* (22), z mianownikiem u nieżywotnych: *lesy* (39), *nosy* (6), *horody* (4), *sejmy* (23).

Zmiany dokonujące się w systemie fleksyjnym **zaimka** starobiałoruskiego objęły zarówno tematy, jak i końcówki. Przekształcenia w obrębie tematów dobrze udokumentowane zostały w kontynuantach prasłowiańskiego zaimka wskazującego **tь*, który w *Kronice* obok tradycyjnej staroruskiej postaci *tot* przybiera innowacyjną zachodnioruską formę *toy* (2, 24) (rodzaj męski), *taia* (5, 28) (rodzaj żeński), *toie* (1) / *toje* (3) (rodzaj nijaki), *tyie* (3) / *tyi* (22)

(liczba mnoga). Tendencję do oparcia deklinacji zaimka 2. os. i zwrotnego na północnośląskich rdzeniach *tob-*, *sob-* ujawniają licznie zaświadczone w zabytku formy *tobe* (8) / *tobie* (42), *tobi* (18), *sobe* (23) / *sobie* (7), *sobi* (5). Marginalnie została poświadczona w latopisie cecha, stanowiąca normę współczesnej białoruszczyzny, a polegająca na usuwaniu [n-] z nagłosu form przypadkowych dawnego zaimka **jb* w pozycji poprzyimkowej, por. *protywku ieho* (24). Zmiany w zakresie końcówek fleksyjnych zaimka są efektem bądź wyrównań międzydeklinacyjnych, jak np. innowacyjne zachodnioruskie uogólnienie przez paradygmat twar-dotematowy końcówek miękkotematowych, por. formy narzędnika-miejscownika liczby pojedynczej *tym* (ros. narzędnik *t'em*, miejscownik *tom*), dopełniacz liczby mnogiej *tych* (ros. *t'ech*), celownik liczby mnogiej *tym* (ros. *t'em*), bądź wyrównań wewnątrzparadygmatycznych, których konsekwencją stał się białoruski synkretyzm form narzędnika i miejscownika liczby pojedynczej, np. *tym* (2), *za-tym* (4), *pry swoim* (11). W niektórych przypadkach przekształcenia końcówek mogą mieć podłoże fonetyczne, jak np. wariantywna forma dopełniacza liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego *toy* (33), funkcjonująca w *Kronice* paralelnie ze starszą *toie* (1).

W utrwalonym przez *Kronikę Bychowca* systemie fleksyjnym **przymiotnika** zwraca uwagę zaawansowany proces wycofywania form odmiany prostej (rzeczownikowej). Wśród zachowanych form znajdują się głównie przymiotniki dzierżawcze z formantami *-ow/-ew*, np. *Jagoyłow* (40), *Kunosow* (2), *korolewo* (62), *Witoldowo* (32), rzadziej jakościowe, np. *łaskaw* (5), *welik* (9), *weset* (9). Pod względem syntaktycznym częściej notowane są one w funkcji predykatywnej (orzecznika), np. *miateż byst welik* (9) niż przydawkowej, por. *widiaczy ieho muża czestna y rozumna* (12).

Typowe dla białoruszczyzny innowacje fleksyjne zaznaczyły się w odmianie złożonej (zaimkowej) przymiotników. Do najważniejszych zaliczyć należy: uogólnianie genetycznie żeńskiej końcówki *-yje/-ije* w formach mianownika-biernika liczby mnogiej wszystkich rodzajów; tendencja do utożsamiania się w rodzaju męskim końcówek miejscownika z narzędnikiem: z *welikim* (6) i *na Wołyńskim* (51), *na Ruskim* (14); wyrównywanie systemu końcówek przymiotników miękkotematowych do paradygmatu twar-dotematowego, na co wpływ miał

proces wczesnej dyspalatalizacji spółgłosek funkcjonalnie miękkich [č], [ž], [š], np. mianownik liczby mnogiej rodzaju męskiego *bolszyie* (68).

Regularny charakter noszą formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników, por. comparativus z przyrostkiem *-sz-*, np. *horszy* (12), *mołodszy* (45), *starszy* (2), *menszy* (13), rzadziej *-ejsz-*, np. *cudneyszaia* (37) oraz superlativus typu opisowego, np. *welmi lub* (49), *welmi łaskaw* (2), *welmi złaia* (66) i syntetycznego z prefiksem *naj-*, np. *naywyższy* (40), *naywyższym* (65), *naystarszoho* (14), *naylepszych* (77).

Liczebniki (główne) funkcjonują w *Kronice Bychowca* jako w pełni ukształtowana klasa wyrazów, charakteryzująca się własnymi cechami morfologicznymi oraz typem odmiany. Uproszczenie deklinacji liczebników nastąpiło dzięki oparciu jej na dwóch typach paradygmatów: paradygmacie liczebników ‘2’, ‘3’, ‘4’, z których dominującymi okazały się dwa ostatnie oraz paradygmacie liczebników ‘5–10’, nie bez wpływu jednak liczebników ‘2–4’, czego wyrazem może być znacząca aktywność genetycznie dualnej końcówki *-ma* w narzędniku, por. z *dwema* syny (50), z *dwoma* syny (56), so *szestma* tysiaszczma (73) i inne. Ze względu na niewielką liczbę poświadczeń przypadków zależnych liczebników grupy ‘20–90’ można jedynie stwierdzić, że w ich deklinowaniu brał udział tylko pierwszy człon, np. *dewiatydesiat* piatoho (64), bądź tylko drugi, np. z *dwadcatma* tysiaczma (75). Postać rzeczownika *sorok* (47), w *soroku* tysiaczach (46) otrzymał liczebnik ‘40’. Liczebniki porządkowe w latopisie odmieniają się według paradygmatu przymiotników twar-dotematowych. Ich formy złożone deklinowane są częściej według starszego modelu, tj. z zachowaniem odmiany kilku członów zestawienia, np. w leto *szesť tysiacznoie dewiatsothnoie szesťdesiat szostoie* (61), równolegle pojawiają się jednak również zapisy zbieżne ze stanem współczesnym, tj. z podlegającym odmianie jedynie ostatnim członem zestawienia, np. *tysiacza czotyrysta dewiatdesiat szosto* (64).

Klasa **przysłówek** reprezentowana jest w *Kronice* przez dwa typy struktur słowotwórczych: w pełni zadwerbializowane, ukształtowane już w prasłowiańszczyźnie formy przypadkowe przymiotników, zaimków, rzeczowników, wyrażań przyimkowych, np. *czestno* (6), *rozno* (38), *pokul* (53), *kudy* (65), *nelzia* (53),

procz (25), *pohotowe* (39), *teper* (8), *wskore* (67) oraz formacje, które nie uległy jeszcze ostatecznemu zleksykalizowaniu, chociaż syntaktycznie, podobnie jak przysłówki, pełniły funkcję okoliczników, np. *nakonec* (57), *nazad* (6), *uwerch* (1), *wniz* (22), *w tayne* (8) i inne. Na dyferencjację stylistyczną przysłówków wskazuje obecność w języku latopisu z jednej strony izolowanych archaizmów typu *do dnes* (49), *nenadobe* (27), *pak* (12), *paki* (20), *horazd* (23), *wborze* (50), z drugiej – form należących do żywego języka białoruskiego, np. *pokul* (53), *ni odkul* (41), *užo* (68) / *wžo* (1), wobec cerkiewnosłowiańskich *koli* (8), *ni odkole* (66), *odtole* (12).

Wyraźnie zaznaczone w latopisie tendencje do uproszczenia **systemu werbalnego** znalazły swój wyraz przede wszystkim w wycofywaniu czasów przeszłych prostych (aorystu i imperfectum) oraz plusquamperfectum, o czym świadczy stosunkowo niewielka frekwencja tych form w zabytku i przejmowanie ich funkcji przez zuniwersalizowane praeteritum. Samo praeteritum dzięki elipsie słowa posiłkowego ewoluowało w kierunku struktury syntetycznej, por. *ja wczynił* (45), *ja poszłubiła* (17). Złożone konstrukcje zachowały się w niewielkim stopniu jedynie w 1. os. liczby pojedynczej, np. *meł ieśmy* (36), *iesmy peremiryłsia* (21), 2. os. liczby mnogiej, np. *ieste kazili* (22), *ieste prysiahnuli* (45), *ieste pryszli* (22), wyjątkowo w 3. os. liczby pojedynczej: *stąsia iest* (75) i liczby mnogiej: *woszli sut* (1). Efektem modyfikacji trybu rozkazującego była uzależniona od akcentu repartycja form z zachowanym *-i* wygłosowym w czasownikach o temacie zakończonym na spółgłoskę (grupę spółgłoskową) i akcentowanej końcówce, np. *woźmi* (33), *wczyni* (52), *weli* 'każ' (53) oraz *-i* zredukowanym w przypadku akcentowanego tematu, np. *newer* (23), *zwyteż* (66). Wyjątek stanowi forma *pryiedy* (9), reprezentująca stary typ rozkaznika z *-i* (> *-y* po zdyspalatalizowanym [d]). Innowacją jest partykuła *niechaj* w opisowej konstrukcji trybu rozkazującego 3. os. liczby pojedynczej, np. *nechay budet* (38). O ewolucji trybu warunkowego świadczy przekształcenie aorystycznej postaci słowa posiłkowego 2. i 3. os. liczby pojedynczej w nieodmienną partykułę *by*, por. 2. os. liczby mnogiej: *sztoby wy ubratylisia* (43), 3. os. liczby mnogiej: *by nestoiali* (52), *by-sia zapryiaźnili* (43) i inne. Regularna postać trybu warunkowego ze słowem posiłkowym *bych* zachowuje się jedynie w 1. os. liczby pojedynczej, np. *ja bych dał* (20), *bych meł* (42) i mnogiej:

dali-bych-mo (26). Spośród kilku typów czasu przyszłego niedokonanego wyrażoną przewagą uzyskiwały w latopisie konstrukcje ze słowem posiłkowym *budu*, np. *budu met'* (41), *budet słynuty* (17), *budem pisaty* (70), które jako nienacechowane modalnie (w przeciwieństwie do *choczu*, *maju*, *nacznu*, wciąż jeszcze w *Kronice* żywotnych) stało się podstawowym wykładnikiem formalnym tego czasu.

Analiza użyć składniowych formacji imiesłowowych w latopisie wskazuje na zaawansowane procesy ich adverbizacji i powstanie białoruskich imiesłowów przysłówkowych na *-uczy /-aczy*, np. *behuczy* (59), *beruczy* (59), *placzuczy* (23), *miłujuczy* (2), *panuiuczy* (5), *derżaczy* (31), *słyszaczy* (24) i *-wszy /-szy*, np. *kniażywszy* (10), *pobrawszy* (21), *stawszy* (30); *posekszy* (19), *wbehszy* (56), *zżohszy* (27) oraz adiektywizacji, por. *budowany* (19), *chwalena* (17), *murowany* (46), *położeno* (63), *uworužen* (58), *pobito* (16).

3.1.3. Słowotwórstwo

Poświadczony w *Kronice* materiał z tego zakresu nie odbiega od schematu słowotwórczego języka XVI–XVIII wieku, a w znacznej mierze i tendencji we współczesnej białoruszczyźnie, zarówno pod względem doboru formantów, jak i ich łączliwości z podstawami słowotwórczymi oraz ogólnych tendencji w derywowaniu poszczególnych klas wyrazów.

W obrębie rzeczowników dużą żywotnością odznacza się kategoria nazw wykonawców czynności, a wśród reprezentujących je typów szczególną aktywność wykazują derywaty odczasownikowe i odrzeczownikowe z formantem *-nik*, por. *miasnik-i* (53), *namestnik* (74), *osocznic-i* (55), *walecznik* (21). W kategorii nazw czynności i wytworów czynności bogato reprezentowany jest dewerbalny typ na *-enije /-anije*, np. *kniażenije* (14), *kreszczenije* (8), *nauczenij-u* (10), *zapisanii* (66); *-ø*, np. *hnew* (21), *umysł* (48), *-a*, np. *wola* (13), *zhoda* (58), zaś w kategorii grupującej abstracta wyróżnia się pod względem frekwencji typ formacji desubstantywnych na *-stwo/-ctwo*, por. *bohatstwo* (7), *hetmanstwo* (65), *pohanstwo* (8), *bractwo* (43), *namestnictwo* (34) oraz deadiektywnych na *-ost'*, np. *czystost'* (17), *mołodost'* (37), *żałost* (12).

W derywacji przymiotników największą aktywnością odznacza się formant *-ny*, żywotny w derywowaniu zarówno klasy przymiotników własnościowych

od podstaw substantywnych: *czudny kniaź* (34), *dewka mocnaia* (37), jak też przymiotników materiałowych: *cerkow kamennuiu* (5), *wołk żelazny* (17) czy dewerbalnych przymiotników czynnościowych i stanowych: *otrawnoie zelle* (34), *sestru rodnuiu* (23). Znaczna produktywność cechuje również przyrostek *-ski*, tworzący głównie desubstantiwa przynależnościowe od nazw własnych, np. *Ladski* (57), *Litowski* (6), *Wilenski* (27), *Żomoyski* (6), apelatywów, np. czyn *czerneczski* (10), *hnew hospodarski* (75) oraz formacje toponomastyczne typu *Bielsko* (55), *Bransk* (67) / *Branesk* (56), *Mensk* (47). Dość licznie reprezentowany jest w latopisie typ przymiotników dzierżawczych z formantem *-ow*, stanowiącym wykładnik dzierżawczości głównie w klasie nazw własnych osobowych, por. *Jagoyłow* (40), *Kazimirow* (56), *Mindogow* (13), *Narymontowo* (12).

W derywacji czasowników zwraca uwagę znaczna żywotność formantu *-iwa (-ywa)* w tworzeniu wtórnych iteratiwów typu *chożywali* (26), *czyniwał* (8), *ieżdżywał* (20), *kreszczywał* (54) i inne. We współczesnej białoruszczyźnie formant *-iwa (-ywa)* jest aktywny w tworzeniu derywatów wchodzących w opozycję aspektową z czasownikami dokonanymi. Częściej jednak niż sufiksacja wykorzystywana jest w derywacji czasowników białoruskich prefiksacja. W tym zakresie o bogactwie derywatów decyduje liczba wykorzystanych prefiksów. W *Kronice Bychowca* wystąpiło 16 formantów przedrostkowych o zróżnicowanej produktywności. Najwyższą aktywność wykazują przedrostki *po-*, *s-/z-*, *u-/w-*, najniższą *is-/iz-*, *pod-*.

3.1.4. Onomastyka

System nazewniczy *Kroniki* szczególnie wyraziście utrwalił wzajemne wpływy języków funkcjonujących na terytorium WKL.

W zbiorze imion poświadczonych w zabytku znalazły się słowiańskie imiona dwuczłonowe typu *Bohdan* (59), *Mstisław* (5), *Nemir* (38), *Swiatosław* (7), *Władysław* (22), *Wołodymir* (22) oraz imiona chrześcijańskie w formach podstawowych oraz derywowanych. Powstałe głównie w wyniku derywacji sufiksальной formy zdrobniałe tworzone były za pomocą formantów prostych: *-ko*, *-ok*, *-ik /-yk*, *-asz*, *-sza* oraz poszerzonych o intermorfy *-sz-*, *-ch-* przyrostków komponowanych: *-szko*, *-uszko*, *-chno*, por. *Fedko* (63), *Olelko* (50), *Senko* (44),

Ostyk (51), *Iwaszko* (58), *Michajłuszko* (50), *Ławrasz* (12), *Pietrasz* (58), *Olechno* (59) i inne. Należą one do typowego dla antroponimii białoruskiej i żywego do dziś inwentarza środków formalnych derywujących formacje deminutywno-hipokorystyczne imion.

Wśród udokumentowanych w latopisie kilku semantyczno-słowotwórczych typów antroponimów (typ patronimiczny, odmiejscowy, odapelatywny, od- etniczny) najwyższą frekwencją odznaczają się struktury patronimiczne na *-icz*, *-owicz* / *-ewicz*, tworzone od różnych podstaw: odimiennych, odprzezwiskowych, słowiańskich i bałtyckich, np. *Alexandrowicz* (42), *Borysowicz* (36), *Hlebowicz* (69), *Michajłowicz* (73), *Chodkiewicz* (60), *Chreptowicz* (69), *Nemirowicz-y* (38); *Gidyminowicz* (20), *Kestutewicz* (36), *Korjatowicz* (19), *Narymontowicz* (33), *Olgirdowicz* (33). Powszechność patronimików na *-icz*, *-ewicz* / *-owicz* w dokumentach WKL świadczyć może o randze, jaką uzyskał ten typ nazwiska w nominacji szlachty litewsko-ruskiej, stanowiąc swoistą przeciwagę dla polskiego modelu szlacheckiego nazwiska odmiejscowego na *-ski*.

Wyrazem zróżnicowania formalnego toponimów są użyte do ich derywacji przyrostki, głównie przymiotnikowe. Spośród kilku typów słowotwórczych nazw szczególną wyrazistością i żywotnością odznaczały się formacje z sufiksem *-Ńsk-*, derywowane głównie od hydronimów, por. *Bransk* (67), *Druck* (33), *Mensk* (74) / *Minsk* (70), *PoŃtesk* (5) / *PoŃtock* (9), *Šlućzesk* (73) / *Šlućk* (73), *Witebsk* (22). Znaczną frekwencję wykazuje również typ słowotwórczy na *-jb*, zawierający w podstawie słowiańskie imiona dwuczłonowe, np. *Luboml* (22), *Łukoml* (47), *Putywl* (37), *Roślawl* (34), *Żytomir* (15). Struktury chronologicznie późniejsze, uformowane za pomocą przyrostków *-ow-*, *-in-*, *-ec-* są mniej liczne, rzadkie poświadczenia uzyskały toponimy z formantami *-Ńn-*, *-Ńje*. Pod względem semantycznym wśród omawianych nazw dominują topographika i possessiva. Na marginesie warto wspomnieć o odniesieniach pozajęzykowych poświadczonych w *Kronice* nazw miejscowych. Zarówno semantyka podstaw, jak i sama struktura analizowanych toponimów niosą określoną informację o charakterze osadnictwa w WKL: jego chronologii (np. wskazujący na stare osadnictwo posesywny typ na *-jb*, żywotny w toponomastyce słowiańskiej do XIII wieku); zdeterminowaniu osadnictwa przez czynniki fizjograficzno-środowiskowe (wysoka frekwencja struktur topograficznych na *-Ńsk-*, typowych dla nazw

starych grodów lokalizowanych zwykle nad rzekami); uwarunkowaniach kulturowych procesów osadniczych, jak np. związana z wczesną organizacją grodowo-obronną i wielokrotnie zaświadczona w latopisie nazwa *Horodno* (6, 24, 25, 31, 62, 63).

Genetycznie bałtyckie antroponimy oraz toponimy *Kronika* dokumentuje w postaci adaptowanej do struktury morfonologicznej języków słowiańskich. Oprócz powszechnie stosowanych transpozycji fonetycznych adaptowane nazwy osobowe zaświadczały substytucję formantu *-owicz / -ewicz* w miejsce litewskich przyrostków patronimicznych *-aitis, -onis, -unas, -enas*, np. *Gidyminowicz* (20), *Olgirdowicz* (33) oraz redukcję końcówek *-is, -ys, -as*, np. *Dowgierd* (48) / *Dowgird* (49), *Gasztolt* (4), *Gidymin* (14) i inne, w niektórych przypadkach zastąpionych przez sufiks słowiański *-ij / -ej*, por. *Jewnutey* (18), *Kestutey* (18) / *Kestutij* (23), *Lyngweney* (22). Charakterystyczne do dziś substytucje fonetyczne ujawniają się również w różnego typu formantach: patronimiczne litewskie *-aitis* oddawane jest przez *-ojt'*, por. *Giedroyti-a* (12), przezwiskowe *-eika* > *-ejko*, np. *Lezdeyko* (17), *-aila* > *-ojło / -ajło / -ejło / -eło*, np. *Jagoyło* (58) / *Jagayło* (58) / *Jagiejło* (22) / *Jagieło* (23), *Skirgayło* (22), *Szwidryhayło* (46), *-ila(s)* > *-i/ył(o)*, por. *Ginwił* (5), *Montwił* (4), *Woydyło* (23).

Przy transponowaniu nazw miejscowych do struktury fleksyjnej języków słowiańskich zachodzi zwykle substytuowanie zredukowanych morfemów litewskich przez odpowiednie końcówki białoruskie, dzięki czemu adaptowane nazwy są włączane do funkcjonujących w toponomastyce słowiańskiej typów semantyczno-strukturalnych, por. np. zachowanie paradygmatu nazw pluralnych w litewskich formacjach na *-iškės* > *-iszki*: *Eykszyszki* (4) lub wyrównanie do typu posesywnego litewskich nazw na *-vė* > *-ow(o)*: *Kiernow* (11).

3.2. Próba lokalizacji *Kroniki Bychowca* w oparciu o kryteria językowe

Język *Kroniki Bychowca* wskazuje na obecność cech regionalnych, ujawniających się w tekście z niewielkim, z reguły, natężeniem. Ich identyfikacja i lokalizacja geograficzna ma szczególne znaczenie dla ustalenia genezy zabytku, jego przynależności terytorialnej. Analizy takiej można dokonać jedynie retrospektywnie, tzn. wychodząc od stanu, jaki obserwuje się we współczesnych dialektach

białoruskich, gdyż zjawiska dialektalne okresu starobiałoruskiego nie zostały kompleksowo opracowane.

3.2.1. Ugrupowanie współczesnych gwar białoruskich

W opisie dialektów języka białoruskiego wyodrębnia się zwykle dwa zespoły – południowo-zachodni i północno-wschodni⁴⁶ – wyznaczone przez pęki izoglos różnych zjawisk fonetyczno-morfologicznych [Barszczewska, Jankowiak 2012: 122]. Północna granica dialektu południowo-zachodniego przebiega poniżej linii Lida–Mińsk–Bobrujsk–Rzeczyca–Łojew [Блінава, Мяцельская 1980: 201]. Do charakterystycznych cech fonetycznych tego dialektu, odznaczających się zróżnicowaną dystrybucją, zaliczyć należy: 1) obecność dyftongów [iɛ], [ɯo] lub labializowanych samogłosek zamkniętych [ê], [ô] w sylabach akcentowanych; 2) niedysymilatywne akanie i jakanie typu *vadá*, *p'atá* oraz w części gwar jekanie: *p'etá*; c) zdyspalatalizowane [r]; 3) protezy, głównie w postaci [h-] w nagłosie przed [a], [o], [u], [i]; 4) połączenie spółgłoski miękkiej lub stwardniałej z [j] w pozycji interwokalicznej, np. *z'el'je*, *życ'jo* lub wymowa na miejscu tego połączenia spółgłoski miękkiej niezgeminowanej, np. *nas'en'a*, *życ'o*; 5) wyodrębnienie elementu palatalnego w postaci [j] po zdyspalatalizowanych spółgłoskach wargowych przed [a], [o], np. *mjasa*, *pjac'* i in.

O specyfice systemu morfologicznego południowo-zachodniego zespołu dialektalnego decydują następujące cechy: 1) końcówka *-oju* /*-'eju* w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich; 2) zachowanie form dualu przez feminina i neutra; 3) synkretyzm biernika z dopełniaczem w odniesieniu do

⁴⁶ Jest to podział tradycyjny, uwzględniający kryteria fonetyczno-morfologiczne (jako najbardziej regularne i stabilne), uzupełniane o pewne cechy leksykalne, różnicujące poszczególne gwary. Podział drugi – na strefy dialektalne – akcentuje ściśle, przede wszystkim na poziomie leksykalnym, związki gwar białoruskich z gwarami języków sąsiednich. Strefy dialektalne, łącząc poszczególne białoruskie grupy gwar i masywy dialektalne, wskazują na wspólnotę dialektu północno-wschodniego z południowo-zachodnim, co jest mniej czytelne przy tradycyjnym podziale na masywy dialektalne [Barszczewska, Jankowiak 2012: 125]. Ze względu na lepiej zaświadczoną w badanym zabytku dokumentację różnic fonetyczno-morfologicznych w niniejszym opisie zastosowano tradycyjną klasyfikację gwar białoruskich.

rzeczowników żywotnych; 4) końcówka *-a* w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników nijakich; 5) akcentowana końcówka *-om* w celowniku liczby mnogiej oraz *-och* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników męskich; 6) formy przymiotników żeńskich na *-oje* / *-oji* w dopełniaczu liczby pojedynczej; 7) końcówka *-om* (*-um*) w miejscowniku liczby pojedynczej przymiotników męskich; 8) obecność końcówki *-c'* w 3. os. liczby pojedynczej czasu teraźniejszego czasowników II koniugacji oraz jej brak w analogicznej formie I koniugacji; 9) wariantywne końcówki *-em* / *-ma* (*-mo*) / *-ema* (*-imo*) w 1. os. liczby mnogiej trybu rozkazującego i in.

Uwzględniając gęste pęki izoglos, przecinających w różnych kierunkach terytorium omawianego dialektu, można dokonać bardziej szczegółowego podziału, wyodrębniającego kilka grup gwarowych: zachodnia (grodzieńsko-baranowicka), wschodnia (ślucko-mozyrska) i południowa, poleska (brzesko-pińska). Każdej z grup właściwe są określone cechy językowe. Najbardziej wyraziście przedstawiają się one w gwarach Polesia brzesko-pińskiego, nawiązując pod wieloma względami do gwar północnoukraińskich [Клімчук 1983]. O osobliwościach tej grupy gwarowej decydują następujące cechy: 1) okanie, 2) refleksacja [ě] w sylabach pod przyciskiem w postaci [i], 3) twardość wargowych i przedniojęzykowych przed etymologicznym [e], [i], 4) zachowywanie palatalności spółgłosek dziąsłowych i [r'], 5) brak ciakania i dziakania, 6) nieskontrahowana końcówka *-yj* u przymiotników rodzaju męskiego, 7) bezokolicznik z sufiksem *-ty* i in.

Południową granicę dialektu północno-wschodniego wyznacza linia Świr-Biahoml–Mohylew–Suraż [Блінава, Мяцельская 1980: 205]. Do typowych cech fonetycznych tego dialektu zaliczyć należy: 1) dysymilatywne akanie i jakanie typu *vdá / vydá, vadý*; 2) palatalne [r'] na wschodniej peryferii dialektu (gwary witebskie i mohylewskie); 3) protetyczne [v-] w nagłosie przed [o], [u]; 4) geminacja spółgłosek na miejscu dawnych połączeń przedniojęzykowych z [ɣ] przed samogłoską; 5) asymilacja spółgłosek w grupie [dn] > [nn]; 6) zachowane przypadki cokania.

W zakresie struktury morfologicznej dialekt charakteryzują takie cechy, jak: 1) zredukowana końcówka *-oj* (*-aj*) w narzędniku liczby pojedynczej femininów; 2) formy rzeczowników nijakich z końcówką *-y* (*-i*) w mianowniku

liczby mnogiej; 3) końcówka *-yj (-ij)* lub *-ej* w mianowniku liczby pojedynczej przymiotników rodzaju męskiego; 4) formy 3. os. liczby pojedynczej czasu teraźniejszego zakończone na *-c'* niezależnie od koniugacji; 5) końcówka *-om* w 1. os. liczby mnogiej rozkaźnika; 6) zredukowana postać sufiksu w bezokoliczniku, np. *n'es'c'*, *kłas'c'* i in.

Niejednorodna dystrybucja wymienionych cech na obszarze zajmowanym przez północno-wschodni zespół dialektalny dała podstawę do wyodrębnienia dwóch grup gwarowych: zachodniej (połockiej) oraz wschodniej (witebsko-mohylewskiej).

Między dwoma podstawowymi zespołami dialektalnymi języka białoruskiego usytuowany jest pas gwar przejściowych, środkowobiałoruskich [Блінава, Мядзельская 1980: 206]. Łącząc w sobie cechy obu dialektów, gwary te wykształciły również swoje osobliwe rysy językowe, jak np. 1) nieakcentowana końcówka *-a* w 3. os. liczby pojedynczej czasowników II koniugacji typu *havóra*, *prós'a*; 2) nieakcentowana końcówka *-ac'* w 3. os. liczby mnogiej czasowników I koniugacji typu *jany kážac'*; 3) przypadki użycia w narzędniku liczby mnogiej form rzeczowników, przymiotników, zaimków na *-my*: *svajimy rukámy* i in.

Porównanie cech z zakresu fonetyki i fleksji, kwalifikowanych w zabytku jako dialektalne, z osobliwościami wymienionymi w powyższym przeglądzie pokazuje w wielu punktach wyraźną ich zbieżność z dialektem południowo-zachodnio-białoruskim. W dziedzinie **fonetyki** latopis nawiązuje do tego podłoża dokumentacją takich cech, jak:

- 1) kontynuacja dawnego [ě] w postaci [e] / [i], po spółgłoskach zdyspalatalizowanych [y], co ma swoje źródło w zwężeniu artykulacji tej samogłoski w gwarach poleskich, por. *deti* (33) / *dity* (41), *hnew* (74) / *hniwu* (37), *krepko* (69) / *krypko* (7), *teło* (44) / *tiło* (10);
- 2) podwyższenie artykulacji [e] > [i], po zdyspalatalizowanych [y], poświadczone nielicznymi przykładami: *cyłowanije* (30), *nadyjuczysia* (66), *piczełowaszet* (9), *zawtryni* (21), również lokalizowane na Polesiu;
- 3) zwężenie artykulacji [ʼa] (< *ę) > [e], głównie w pozycji nieakcentowanej, rzadko pod akcentem: *dohledeli* (69), *Jatwezi* (8), *kniażety* (48), poświadczone oboczными zapisami typu *pamietayte* (45) / *pamiataiuczy* (23);

potehnuli (77), *tehnut* (bezokolicznik) (65) / *potiahnuty* (40), *tiahnuli* (39); *żedaiuczy* (43), *żedali* (62) / *żadaiuczy* (60); *zaiec* (8), *zaiecziemu* (8), nawiązujące terytorialnie do gwar słuckich;

- 4) kontynuacja dawnych połączeń: spółgłoska + [ɣ] jako miękkich, lecz nie mających charakteru geminaty, spółgłosek, udokumentowana licznymi zapisami typu *cełowanie* (63), *czestiu* (8), *imienie* (14), *poweleniem* (49), *rozhreszeniem* (46), *weselie* (64) (przy dwóch przykładach geminacji: *Wella*, *zelle*). Ostatnia cecha – o ile pisownia zaświadcza fakty fonetyczne a nie brak graficznego oznaczenia geminacji – wykazuje paralelizm z gwarami słuckimi i zachodniopoleskimi.

W systemie fleksyjnym nawiązania do południowo-zachodnio-białoruskiego zespołu dialektalnego w zakresie niektórych cech wykazuje:

- 1) **rzeczownik**: 1) występowanie w celowniku i miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego i nijakiego deklinacji na *-o-*, *-jo-* akcentowanych końcówek *-om*: *horodom* (6), *pośtom* (50), *-och*: *peskoch* (22), *pośtoch* (60), *kopaczoch* (46), *mestcoch* (23); 2) utrzymanie jako bezwariantowej normy dwusylabowej końcówki *-oju* / *-'eju* w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich i męskich deklinacji *-a*-tematowej: *sestroiu* (23), *wodoju* (75), *kniachineiu* (26), *szyeju* (37), *diadeiu* (52); 3) liczne przykłady zachowywania przez masculina wołacza jako żywej kategorii gramatycznej: *brate* (9), *kume* (10), *Witowte* (37), *cesaru* (43), *hospodare* (52) / *hospodaru* (17), *kniaże* (17), *korolu* (75); 4) kontynuacja starej końcówki *-a* w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego twar- i miękko-tematowych (wobec *-i* / *-y* północno-wschodnio-białoruskiego): *deła* (24), *woyska* (5), *imienia* (54), *poła* (39); 5) zachowywanie (w ograniczonym zakresie) form dualu, por. *dwe lete* (23), narzędnik w postaci *oczyma* (76);
- 2) **przymiotnik**: 1) żywotność końcówki miejscownika liczby pojedynczej rodzaju męskiego i nijakiego *-om*, por. *w dobrom* (41), *w korotkom* (60), *na kru-
tom* (76), *na krywom* (32), *w pohanom* (75), *u Trockom* (48), przy stanowiącej normę w gwarach północno-wschodnich i we współczesnej białoruszczyźnie końcówce *-ym*; 2) normatywność dwusylabowej końcówki narzędnika liczby pojedynczej femininów *-oju*, np. *Litowskoiu* (19), *łysoiu* (17), *małoiu* (24),

- złoiu* (69), przy jej zredukowanej postaci *-oj* jako normie w pozostałych gwara-
rach i języku literackim; 3) znacząca frekwencja końcówki *-yji / -iji* (obok
uogólnionej *-yje*) w mianowniku liczby mnogiej przymiotników męskich,
np. *czornyi* (53), *hornyi* (53), *silnyi* (19), *wiernyi* (48);
- 3) **zaimek**: końcówka *-oje* w dopełniaczu liczby pojedynczej zaimków wskazu-
jących rodzaju żeńskiego: *toje*, *onoie* i dzierżawczych: *moieje*, *naszoie*, *sw-
oieie*, *twoieie*;
- 4) **liczebnik**: obecność dualnej z pochodzenia końcówki *-ma*, stanowiącej
bezwariantową normę narzędnika wszystkich grup liczebników, por. *dwe-
ma* (50), *dwoma* (56), *szestma* (73), *dwanancatma* (1), *dwadcatma* (75), *ty-
siaczma* (75);
- 5) **czasownik**: 1) znacząca frekwencja końcówki *-mo* w 1. os. liczby mnogiej try-
bu rozkazującego, np. *napijmosia* (10), *poiedmo* (26), *ratuymo* (59), *zmowmo*
(41) oraz jej normatywny, bezwariantowy charakter w trybie przypusz-
czającym, w którym słowo posiłkowe *bychmo* jest skontaminowaną formą
aorystu i końcówki praesens *-mo*, np. *dalibychmo* (26), *abychmo derżali* (25),
sztobychmo pohoworyli (25) i inne; 2) brak wygłosowej spółgłoski w końców-
ce 3. os. liczby pojedynczej czasowników koniugacji *-o/-e*, *-jo/-je* w czasie
przyszłym prostym: *nazowe* (11), częściej w praesens historicum, np. *nayde*
(11), *oblaże* (15), *pomoże* (15), *prynese* (9), *zsiade* (27) i inne; 3) dominacja
bezokolicznika z sufiksem *-ty*, którego repartycja nie jest zależna od wygłosu
tematu, por. *otnesty* (75), *osesty* (14), *zasesty* (31); *bity* (32), *budowaty* (22),
kniażyty (4), *metry* (5), *potiahnuty* (40), *pustyty* (50), *rozlity* (48) i inne.

Słowotwórstwo latopisu w mniejszym stopniu niż inne płaszczyzny języka
dokumentuje rysy regionalne. W tym względzie paralelizm z zespołem gwar
południowo-zachodnio-białoruskich wyrażać może zwiększona aktywność nie-
których typów słowotwórczych, szczególnie reprezentatywnych dla tego podłoża
gwarowego, np. przewaga derywatów na *-nik* wśród formacji agentywnych.

Analiza zabytku dowodzi, że obok udokumentowanych w nim zjawisk języ-
kowych o zasięgu ogólnoruskim, poświadczona została także grupa pewnych oso-
bliwości graficzno-fonetycznych i morfologicznych, które mogą być rozpatrywane
jako cechy właściwe tylko określonym regionom obszaru zachodnioruskiego.

Ich identyfikacja i lokalizacja geograficzna są szczególnie istotne dla ustalenia genezy zabytku. Pewne, opisane wyżej cechy języka latopisu, ich charakter i zasięgi arealne wykazują częściowy paralelizm z zespołem gwar południowo-zachodnio-białoruskich, przemawiając tym samym za tezą tych historyków, w opinii których ojczyzną *Kroniki Bychowca* były ziemie południowo-zachodniej Białorusi (Księstwo Słuckie).

4. WPŁYWY POLSZCZYZNY W JĘZYKU LATOPISÓW

Problematykę polsko-zachodnioruskich kontaktów językowych należy rozpatrywać jako refleks wielowiekowych związków politycznych, gospodarczych i kulturalnych Rzeczypospolitej z WKL, zapoczątkowanych unią personalną w Krewie (1385), a utwierdzonych unią realną w Lublinie (1569). W efekcie tych związków uległy natężeniu także wzajemne oddziaływania obu języków, najdobitniej przejawiające się w sferze wpływów leksykalnych, ale obecne również na poziomie fonetyki i fleksji. Ich cechą wyróżniającą było to, że wpływ polszczyzny na języki zachodnioruskie okazał się zdecydowanie silniejszy niż oddziaływanie ruszczyzny na język polski⁴⁷. Tłumaczy się ten stan rzeczy przyczynami pozajęzykowymi – prestiżem polszczyzny jako języka wyższej kultury, za którą stała dominacja polityczna, ekonomiczna i militarna Rzeczypospolitej, co z kolei sprzyjało jej upowszechnianiu na terytorium WKL i stopniowemu polonizowaniu wyższych warstw społecznych [Lewaszkiewicz 2018: 166]. O statusie polszczyzny, zyskującej coraz wyższą rangę w życiu językowym Wielkiego Księstwa, świadczy nasycony polonizmami ruski język wielu gatunków rozwijającego się w nim piśmiennictwa.

Zagadnieniom pożyczek polskich w zabytkach piśmiennictwa WKL wiele uwagi poświęcili badacze historii języka białoruskiego⁴⁸. Określenie roli i miejsca

⁴⁷ Kwestiom najstarszych zapożyczeń ruskich w polszczyźnie poświęcili swoje prace m.in. S. Urbańczyk [1963: 437–444], T. Minikowska [1980], M. Karpluk [2010: 227–233] A. Pihan-Kijasowa [2002: 131–145], ostatnio zaś nawiązując do tekstu S. Urbańczyka, W. Witkowski [2013], A. Fałowski [2016].

⁴⁸ Podsumowania wyników badań nad polonizmami w językoznawstwie białoruskim dokonała ostatnio N. Pałaszczuk [Паляшчук 2009: 61–71]. Problematykę tę w ujęciu

polonizmów w rozwoju języka białoruskiego A. Żurauski [Жураўскі 1961: 106–116] odnosił do najważniejszych zagadnień stanowiących o jego specyfice. Omówienie zapożyczeń polskojęzycznych, jak też spostrzeżenia nad ich funkcjonowaniem w białoruszczyźnie zawierają monografie A. Bułyki [Булыка 1972, 1980] oraz praca zbiorowa z zakresu leksykologii historycznej [Баханькоў 1970]. W niewielkim stopniu omawiana problematyka była przedmiotem zainteresowań Ch. Stanga w jego studium o języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego [Stang 1935]. We wspomnianych pracach autorzy skoncentrowali uwagę na przedstawieniu możliwie pełnego rejestru pożyczek polskojęzycznych, wyekscerpowanych z bogatego i zróżnicowanego gatunkowo i stylistycznie piśmiennictwa XIV–XVIII wieku, określeniu formalnych wyznaczników leksemów o genezie polskiej, charakterystyce semantycznej i chronologicznej polonizmów, ich etymologii, aktywności derywacyjnej oraz sposobów adaptacji w języku białoruskim. Analizowane były również przyczyny postępującej infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego, w efekcie czego polonizmy utworzyły największą liczebnie grupę⁴⁹ (przed latynizmami i germanizmami) wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego [Булыка 1980: 256].

Zagadnienia wpływu polszczyzny na język latopisów białoruskich nie stanowiły dotychczas przedmiotu opisu odrębnych publikacji. Nieliczne uwagi na temat obecności elementów polskich w systemie fonetycznym, fleksyjnym lub leksykalnym znalazły się jedynie w pracach poświęconych analizie języka poszczególnych dokumentów, np. w monografii N. Wajtowicz dotyczącej *Latopisu Barkałabowskiego* [Вайтовіч 1977] oraz w opracowaniach W. Maroz o języku białoruskich kronik miejskich XVII–XIX wieku [Мароз 2008: 218–230], jak również w opisie tzw. zbioru barkałabowskiego XVI–XVII wieku

diachronicznych omawiają również inni młodzi badacze białoruscy, m.in. badająca wpływ polszczyzny na zabytki starobiałoruskiego piśmiennictwa religijnego (głównie literaturę polemiczną) M. Swistunowa [Свістунова 2014: 217–232, 2018: 251–275] oraz I. Klimań analizujący język przekładu *Ewangelii Ciapińskiego* [Клімаў 2012: 164–168].

⁴⁹ Według obliczeń niektórych badaczy we współczesnym języku białoruskim funkcjonuje około tysiąca polonizmów leksykalnych [Kühne 1960, cyt. za: Walczak 2018]. Podobną ich liczbę (1100) notuje się w dzisiejszym języku ukraińskim [Richhardt 1957, cyt. za: Zaręba 1961: 4]. W opinii T. Lewaszkiewicza, „ukraiński i białoruski poświadczają prawdopodobnie przynajmniej po 2 tysiące jednostek leksykalnych przejętych z polszczyzny” [Lewaszkiewicz 2018: 166].

[Мапоз 2015: 62]. Krótkie spostrzeżenia na temat oddziaływania polszczyzny na system leksykalny latopisów znaleźć można także w kompendium do historii języka białoruskiego L. Szakuna [Шакун 1960: 76–82].

Próba ustalenia zakresu wpływów polskich w warstwie fonetycznej, morfologicznej i leksykalnej języka latopisów – to podstawowy cel poniższych rozważań. Przedmiotem analizy są dwa zabytki latopisarstwa zachodnioruskiego: reprezentująca pierwszą redakcję *Kronika Supraska*⁵⁰ oraz będąca trzecim, najobszerniejszym odpisem, kumulującym cechy językowe wszystkich wcześniejszych redakcji, *Kronika Bychowca*⁵¹. Przestrzeń czasowa dzieląca obie redakcje to niemal całe stulecie. W praktyce jednak powstanie dokumentów może dzielić zaledwie kilkanaście, maksymalnie kilkadziesiąt lat, bowiem odpis supraski pochodzi z 1519 roku. Jak twierdzą historycy, jest to jedna z dokładniejszych kopii latopisu z 1446 roku, jakkolwiek językowo dość skażona, obfitująca w powtórzenia, opuszczone litery i wyrazy oraz błędy składniowe [Чамярыцкі 1969: 28–38].

Językiem latopisów WKL był starobiałoruski z wyraźnie zaznaczonymi wpływami polskimi. Obecność elementów polskich ujawnia się na wszystkich płaszczyznach języka dokumentów – fonetycznej, fleksyjnej, leksykalnej. Z badań nad językiem zabytków białoruskich A. Żurauskiego [Жураўскі 1981: 253–260] wynika, że najwcześniej i najsilniej wpływy polszczyzny zaznaczyły się w leksyce, później utrwaliły się również w morfologii i fonetyce.

4.1. Wpływy fonetyczne

Kontynuanty połączeń *TorT, *ToIT, *TerT, *TeIT. W realizacji tych grup zabytki wykazują zgodność z tendencjami rozwojowymi wschodniej Słowiańszczyzny. Regularnie rozwinięty pełnógłos poświadczony został w większości

⁵⁰ Latopis powstał z inspiracji rodu książąt Odinciewiczów, których genealogię kopista dokumentu, podpisany jako Grigorij Iwanowicz, zamieszcza na początku dokumentu. Zabytek został odnaleziony przez profesorów wileńskich M. Bobrowskiego i I. Daniłowicza w 1822 roku w bibliotece monasteru w Supraślu (stąd nazwa zabytku). W artykule wykorzystuje się wydanie: *Супрасльская летопись, [w:] Полное собрание русских летописей* (PSRL 1980), т. 35, Москва 1980.

⁵¹ Cytuje się wydanie: T. Narbutt, 1846, *Pomniki do dziejów litewskich: Kronika litewska* (Bychowca), Wilno.

form. Dość wyraźnie zaznaczają się jednak odstępstwa wywołane wpływem cerkiewnosłowiańskim, realizującym południowosłowiańską metatezę i wzdłużenie samogłoski. Leksemy o charakterystycznym dla polszczyzny typie przestawkowym są również obecne, jakkolwiek poświadczone najmniejszą liczbą przykładów, por. **trot**: *королевства* (79v), *королевну* (97), *королемь* (97v); *krolewstwom* (43), *krolewstwy* (43), *zwrotył* (60); **tret**: *во cpоды* (75v), **tłot**: *chłopski* (48), *chłopskiuu* (49), *człownik* (42)⁵².

Nagłosowe [je-]. Wpływem języka polskiego (choć nie należy wykluczać również genezy cerkiewnosłowiańskiej) tłumaczyć można dwa zapisy w *Kronice Bychowca* zachowujące nagłos w postaci [je-]: *ni-jedyna* (gen. sg. masculinum) (34); *Jezerem* (13). Większa liczba poświadczeń z nagłosowym [je-], notowanych we wcześniejszym latopisie supraskim, może dokumentować silniejszy związek zabytku z tradycją językową cerkiewszczyzny: *единовърень* (17), *едином* (4), *со единомысленики* (50v), *со единомысленными* (50), *едины* (29), *едины* (7v), *единым* (30), *во единь* (24).

Realizacja samogłosek jerowych. Istotny dla systemu fonetycznego i fleksyjnego języków ruskich proces wokalizacji jerów mocnych i zaniku słabych datuje się na wiek XII–XIII. Zarówno *Latopis supraski*, jak i *Kronika Bychowca* wykazują zgodność z regułą rozwojową właściwą ruszczyźnie w zakresie wokalizacji samogłosek jerowych: ѣ > [o], ь > [e].

Za fonetyczny wyróżnik leksemów polskiego pochodzenia należy uznać realizację ѣ jako [e] poświadczoną w formach: *poselstwe* (50), *poselstwom* (43).

Obecność kilku rzeczowników z końcówką *-em* (*gubernatoreм*, *hnewem*, *posłem*) tłumaczyć należy wpływem odpowiednich form języka polskiego, w którym jedyną końcówką tego przypadku było *-em*, kontynuujące prsł. końcówki *-emь* oraz *-ьmь*, *-ьmь* po wokalizacji mocnych jerów [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 272].

⁵² Przywołane w rozdziale przykłady źródłowe zapisane cyrylicą pochodzą z *Kroniki supraskiej*, natomiast zapis łacinką wskazuje jako źródło *Kronikę Bychowca*, która zachowała się w wersji transliterowanej na alfabet łaciński.

Przyimek i prefiks *въ jest kontynuowany najczęściej w postaci [u] / [ɯ]⁵³, por. у город (12), у городе (37v), у Литвы (45), у поли (48), у Можаяскъ (66v); и вдре (19v), просяци в них (22), невтолимо (25), кто в него (25v), просия в князя (63v), его втопиту (75v), а в князя (89), не вчинил (92); и избач (30), в horod (24); w-tiahnuli (14) lub w formie ze zwokalizowanym jerem, np. во области (67v), во дворе (67); wo-zwali (37).

W kilku jednak przypadkach *Kronika Bychowca* zaświadcza wokalizację jeru zgodną z normą polszczyzny: we Lwowe (44), we Włoszech (44), we zdrowiu (60).

Zalternowaną postać zachowuje przyimek k / ko / ku (< *къ). Najczęściej występuje on w formie dokumentującej zanik końcowego jeru, np. κ Москве (66), k Wilni (31). Sporą liczbę zaświadczeń uzyskała również postać ze zwokalizowanym jerem ko, np. ко Друцку (71), ko horodu (68), ko nemu (75).

Za przejaw wpływu polszczyzny uznać należy formę przyimka ku⁵⁴, utrwaloną w *Kronice Bychowca* w kilkunastu połączeniach, np. ku bitwi (39), ku Braślawlu (3), ku Mstysławlu (71), ku poymaniu (59).

Wahania samogłosek [o] / [u]. Wahania [o] / [u] względnie pojawienie się [u] w miejsce oczekiwanego [o] spowodowane były wpływem wymowy / piśmowni polskiej okresu, gdy następowało ujednoczenie wymowy [ó] < [ō] oraz [u] < [u]:⁵⁵ во зуры (88); w dopełniaczu liczby mnogiej zubr-ów (2), Wilneńc-ów (22), w liczebniku dw-óch (29); hiperyzmy ortograficzne: pultorasta (72), z hur (64).

Wahania samogłosek [y] / [i]. Po spółgłoskach tylnojęzykowych [k], [h] samogłoska [y] przechodzi w języku białoruskim w [i]. W analizowanych zabytkach zapisy z [i] stanowią normę, np. руки (81v), руських (3), Троки (74v); враги

⁵³ Po zaniku jerów prsł. sonant [ɯ], w zależności od pozycji w wyrazie, ulegał wokalizacji w [u] przed spółgłoską bądź zachowywał postać [ɯ] po samogłosce przed spółgłoską lub w wygłosie wyrazu. W pozycji interwokalicznej oraz w nagłosie wyrazu przed samogłoską miała miejsce spirantyzacja w [v]. Więcej o repartycji [u] / [ɯ] / [v] w językach i dialektach (zachodnio)ruskich por. L. Bednarczuk [2007: 86–88].

⁵⁴ Nieregularny rozwój przyimka ku w polszczyźnie objaśniany bywa fonetycznie, częściej jednak morfologicznie (wpływ końcówki celownika -u bądź kontaminacja z przyimkiem u). Por. na ten temat m.in. M. Kucala [2001: 136–141].

⁵⁵ O tym por. m.in. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk [1981: 101].

(50v), *дорогими* (104v), *друзи* (3v), *княгини* (24), *от многих* (30v), *могили* (11v), *ноги* (82v), *печениги* (10v); *верхи* (5), *волохи* (106v), *конюхи* (10), *Ляхи* (20v); *kinuśia* (45), *книги* (5). W formach: *великыи* (4), *во Кыев* (12v), *никыьмь* (20v), *печерскыи* (21v), *полоцькыьмь* (98), *рекы* (48), *рукы* (29), *рускых* (5v), *человеческыи* (81v), *ярлыкы* (44v), *с други* (40v); *sluhy* (57) przypuszczalnie utrzymał się tradycyjny zapis pierwotnej grupy *gy (*hy*). W wyrazach: *Ляхы* (19v), *Чехы* (20v), *верхы* (4v); z *lachy* (11), *Lachy* (28), *lichych* (37), *potechy* (42), *suchym* (75), *Wołochy* (20) zachowanie [y] tłumaczy się wpływem polszczyzny, która w zasadzie utrzymała (z pewnymi wyjątkami, jak np. formacje czasownikowe typu *wysłuchiwać* oraz zapożyczenia, np. *Chiny*) grupę *chy [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 142].

Epenteza [l]. Typowe dla języków ruskich kontynuanty prasłowiańskich grup: *wargowa* + [j] w postaci [pl’], [bl’], [vl’], [ml’] są w obu latopisach normą, por. *Brastawl* (20), *hrebli* (77).

Nieliczne przypadki form bez epentezy tłumaczą się wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego, w którym, jak zaświadczały cyryliczne zabytki kanonu, około X wieku pojawiła się tendencja do usuwania [l] epentetycznego. Obecnie nie występuje ono (poza nielicznymi formami w dialektach) na obszarze bułgarsko-macedońskim [Stieber 1979: 76]. W analizowanych dokumentach brak [l] wstawnego notuje się w wyrazach z zakresu leksyki sakralnej: *на благословение* (18v), *благословения* (39), *благословению* (65); *благословение* (9), *Воžым Ustupeniem* (63).

Nazwa własna *Brastaw*, raz oddana w postaci *Brastawia* (65), obok dominujących zapisów z [l]: *Brastawl*, *Brastawla*, podobnie jak czasownik *namawiał* (43), odzwierciedlają wpływ polszczyzny, w której [l] wstawne pojawia się niekonsekwentnie.

Refleksacja połączeń *gt’, *kt’. Realizacja połączeń *gt’, *kt’ przybiera zasadniczo postać bądź cerkiewnosłowiańskiego [šč], por. *помощи* (26v), *свещи* (42), *свещи* (12), *священа* (21), *хоцю* (13v); *ротосzczуи* (73), bądź (biało-)ruskiego [č], por. *дочка* (97), *ловячи* (105v), *ночи* (69), *осечи* (63), *помочи* (22v), *с помощью* (96v), *не просячи* (22v); *w-пoczы* (20), *ротocz* (6).

Polski kontynuuant w postaci [c] poświadczony został w leksemach: *моци* (90), *моцию* (91v); *moc* (6), *mocami* (39), *mocnaia* (37), *mociu* (22), *mocy* (4), *mocne* (18), *nemoc* (75), *nemocen* (65) / *nemocon* (12), *potocy* (40, 65, 72), *potocyiu* (27).

Wahania [g] / [h]. Spirantyczna zmiana [g] > [h] dokonała się, jak podkreśla Z. Stieber [1979: 89], na dużych obszarach Słowiańszczyzny, objęła m.in. cały obszar języka białoruskiego i ukraińskiego oraz dialekty południowo- i niektóre północnorosyjskie. Łacińska ortografia *Kroniki Bychowca* dokumentuje to zjawisko fonetyczne jako bezwariantową normę.

Rzadkie zapisy z g można interpretować jako rezultat wpływu języka polskiego (i ewentualnie litewskiego). Przeważają one w nazwach własnych: *Gasztolt* (4), *Gdanski* (58), *Gidymin* (14), *Giedroytia* (12), *Giedrus* (11), *Giligin* (11), *Ginwił* (5), *Głogowa* (60), *Growżyszki* (4), *Zygimont* (49). Sporadycznie notowane są również w zapożyczonych apelatywach: *glejtech* (19), *gleytownyie* (19), *gwałtom* (12).

Kronika Supraska oddaje [g] zgodnie z wzorem cyrylicy, za pomocą *кз, к*, czasem *г*: *кзлеитовныи* (105v), *кзегшитовных* (105v), *Дидикгошлду* (108), *Долькзирда* (108), *Долькзирду* (108), *Долькзирд* (108), *Жикзимонт* (77v), *Жикзимонта* (77) / *Жизимонт* (74), *Жизимонта* (73v), *Кедмина* (87), *Лыкзвеневиць* (74) / *Лызвена* (59), *Лызвену* (65v), *Лынгвенемь* (99) / *Лыквеня* (63v), *Монкирдовича* (75), *Монтикирдовичь* (108), *Олзирд* (88), *Ользирдовичь* (58v), *Скиригашу* (91).

4.2. Wpływy morfologiczne

4.2.1. Rzeczownik

Masculina. W celowniku liczby pojedynczej formy rzeczowników męskich **-o**-tematowych zachowują w analizowanych tekstach swą pierwotną końcówkę **-u**. Występowanie form obocznych dopuszcza się jedynie w nazwach osobowych. Dotyczy to w głównej mierze *Kroniki Bychowca*, w której znaczna liczba imion uzyskała końcówkę **-owi** z deklinacji **-u**-tematowej: *Daniłowi* (9), *Kazimirowi* (17),

Koryatowi (17), *Mindohowi* (9), *Wasilkowi* (7, 9). *Latopis supraski* zaświadcza jedną formę na *-owi*: *Ольгови* (7). Równolegle jednak szereg imion zachowało swą regularną końcówkę *-и*: *Борисы* (19v), *Володимеру* (14v), *Гльбу* (28v), *Долъгирды* (108), *Жикгимонту* (74); *Gidymini* (14), *Lubortu* (17), *Wasilku* (7), *Witowtu* (24, 25). Wśród rzeczowników *-jo*-tematowych za normę należy uznać końcówkę *-’и*, np. *князю* (59), *мужю* (11v), *осподару* (82), *отцю* (38v), *царю* (3), *ко Алексью* (42), *Василию* (17); *boju* (77), *kniaziu* (2, 13 i in.), *korolu* (19, 29 i in.), wyjątek stanowi *-owi/-’ewi* w zapożyczeniu z języka polskiego *stryiewi* (45) oraz w imionach osobowych *Ejkszewi* (4), *Hryhoriewi* (9), *Kazimirowi* (17); *Igoriewi* (8v) / *Igorowi* (7v). W obu zatem dokumentach, w większym lub mniejszym stopniu, znalazła odbicie szerząca się w języku XVI-wiecznych tekstów białoruskich tendencja do użycia w charakterze normy wariantywnej końcówki *-owi/-ewi*. Znaczna frekwencja form celownika na *-owi/-ewi* cechowała zazwyczaj teksty religijne, pozostające pod silnym wpływem wzorów cerkiewno-słowiańskich, oraz literaturę przekładową z języka polskiego [Булыка i in. 1988: 22], w którym końcówka ta odznaczała się już od XVI wieku wyjątkową ekspansywnością [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981: 270]. Żywotność końcówki *-owi*, wynikająca z jej wyrazistości morfologicznej, stwierdzono już w zabytkach kanonu scs. [Bartula 1981: 43]. W językach ruskich zachowała się tylko częściowo; zanikła w języku rosyjskim, zna ją natomiast język ukraiński, w którym objęła nie tylko masculina żywotne, ale fakultatywnie również nieżywotne oraz neutra [Ломтев 1961: 69]. Notowana jest także w gwarach południowo-zachodniej Białorusi, w których mogła przetrwać dzięki wsparciu polszczyzny i ukraińszczyzny [Карский 1956: 125].

We współczesnym języku białoruskim wołacz jako odrębna kategoria gramatyczna jest bardzo ograniczony. Jego funkcję w procesie rozwoju historycznego przejął mianownik. Jednak tradycyjne formy wołacza zachowały się w niektórych gwarach południowo-zachodniej Białorusi [Жыдовіч 1969: 119].

W obu zabytkach formy wołacza uzyskały sporą liczbę poświadczeń, por. *brate* (29), *господине* (34v), *княже* (15); *Boże* (75), *brate* (9, 26), *hospodyne* (37), *kume* (10), *Witowte* (37), co pozwala je traktować jako rezultat oddziaływania ówczesnego języka mówionego. Dodatkowe wsparcie mógł tu okazać również język polski, zachowujący regularnie formy tego przypadku.

Na repartycję końcówek rzeczownika w mianowniku liczby mnogiej decydujący wpływ wywarły wyrównania wewnątrzparadygmatyczne, a ściślej, przejście przez mianownik rzeczowników zarówno osobowych, jak i nieosobowych końcówki biernika *-y /-i*. W obu latopisach wyodrębnia się jednak grupa rzeczowników z końcówką mianownika *-owie*: *послове* (39v), *татарове* (21v), *ляхове* (97), *волохове* (106); *арчыбискупове* (29), *hetmanowe* (40), *Lachowe* (28, 35 i in.), *Tatarowe* (35 i in.), *Wołochowe* (19, 35), w czym widzieć należy wpływ polszczyzny⁵⁶, w której końcówka ta, genetycznie związana z deklinacją *-u*-tematową, stała się formalnym wyróżnikiem kształtującej się kategorii męskoosobowości [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 275].

Neutra. W miejscowniku liczby pojedynczej dawnych rzeczowników miękko-tematowych na *-jo-* obok regularnego *-i* (np. *по крещени* (18), *во мору* (21), *на поли* (35v), *солници* (43v), *в срѣци* (14), *царьствии* (50v); *на княженіи*, *на поли*, *в здорові*), po stwardniałych *-y* (por. *на древцу*, *на местцу*, *в серцу*), *Kronika Bychowca* dokumentuje przeniesioną z odmiany *-u*-tematowej końcówkę *-u*. Dodawana jest głównie do rzeczowników z tematem na [c], [šč], wyjątkowo z dawnym **-bj-*, por. *на местцу* (68), *по побоишчу* (60), *серцу* (48); *по полоненіу* (28), w czym widzieć należy analogię do polszczyzny.

4.2.2. Zaimek

Badane latopisy marginalnie zachowały dawne formy enklityczne: *Kronika Bychowca* w postaci kilkakrotnie poświadczonego celownika zaimka 1. os. *mi*, por. *жа́лост' ми [...] wczynił* (23), natomiast *Latopis supraski* utrwalił zarówno 1., jak i 2. os. zaimka: *ми* (11v), *ти* (9), np. *учини ми тую честь, даи ми Подольскую землю* (107); *от того ти есть смерть* (10), *не достоитъ ти царьствовати* (41). Niewykluczone, że wzorem mógł tu być język polski.

⁵⁶ Końcówka *-owie* w mianowniku liczby pojedynczej maskulinów jako rezultat wpływu konkurującej końcówki deklinacji *-u*-tematowej notowana była już w zabytkach kanonu scs. [Lehr-Spławiński, Bartula 1973: 46]. Odznaczała się również znaczną aktywnością w staroruskich tekstach religijnych, jednak jej produktywność w literaturze kronikarskiej wiązać się może z oddziaływaniem polszczyzny.

4.2.3. Przysłówek

W grupie przysłówek odprzymiotnikowych najwyższą frekwencją odznaczają się w badanych latopisach formy na *-o*, w *Kronice Bychowca* oboczne do *-e*. Stanowią one zadwerbializowane przymiotniki starej odmiany niezłożonej, powszechnie dokumentowane również w innych zabytkach starobiałoruskich. Dokładnie przeprowadzona statystyka tych form w źródłach XVI–XVII wieku wykazała zdecydowaną dominację typu na *-e*, co zdaniem badaczy [np. Булыка i in. 1988: 293], jest przejawem wpływu polszczyzny na kształtujący się język białoruski. W tekście latopisu Bychowca przewaga należy do typu na *-o*, część form natomiast uzyskuje końcówki fakultatywne: *mocno* (52) / *mocne* (18), *pilno* (54) / *pilne* (5), *poczestno* (29) / *poczestne* (17), *pokorno* (62) / *pokorne* (62), *silno* (40) / *silnie* (70), *speszno* (69) / *speszne* (66). Wcześniejszy chronologicznie *Latopis supraski* zaświadcza jedynie formy przysłówek na *-o*.

4.2.4. Czasownik

Czas przeszły. W zakresie form czasu przeszłego szczególną uwagę zwracają specyficzne formacje praeterytalne w 2. os. liczby pojedynczej, gdzie zredukowane słowo posiłkowe pełni funkcję ruchomych końcówek występujących w proklizie po spójniku: *ize-ś meł* (45), *a le-ś uczynił* (45). Badania E. Karskiego [Карский 1956: 285] potwierdziły obecność tego typu form w innych tekstach zachodnioruskich XVI–XVII wieku. W opinii badacza, brak śladów takich konstrukcji w gwarach białoruskich pozwala sądzić, że ich źródłem mógł być język polski. Jednakże obecność podobnych form ze zredukowanym słowem posiłkowym, dołączonym do wyrazów poprzedzających stare participium, np. *ščoś te kazały*, *kołys'mo zrobili*, stwierdzono we współczesnych gwarach zachodnio-ukraińskich i karpaccyckich [Kuraszkiewicz 1963: 74]. Fakt ów może przemawiać za tezą o niezależnym rozwoju tego zjawiska w polszczyźnie i niektórych dialektach zachodnioruskich.

1. os. liczby mnogiej poświadczona została w *Kronice Bychowca* w osobliwej postaci, będącej wynikiem kontaminacji praeteritum i conditionalu, w którym *-ch-* łączy się genetycznie z aorystem. Jako uproszczona enklityka

prepartycypialna *-ch-* dołączone zostało do spójnika: *ale-ch-my boronili* (75). Pojedyncze przykłady podobnych form pojawiły się w piśmiennictwie starobiałoruskim na początku XVI wieku, zaś zaktywizowały u schyłku stulecia. Znają je także zabytki staroukraińskie, w których skontaminowana forma słowa posiłkowego *jechmo* mogła zachowywać niezredukowaną postać samodzielnego członu praeteritum, np. *дошли ехмо, працювали ехмо* [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979: 235]. W porównywalnym chronologicznie okresie (koniec XV / początek XVI wieku) końcówki czasu przeszłego złożonego z aorystycznym *-ch-* pojawiają się również w polszczyźnie, nosząc wyraźnie południowopolski charakter. Do dziś jako końcówki regionalne utrzymały się w południowo-zachodniej Małopolsce i na Śląsku, np. *robilichmy* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 373].

Tryb przypuszczający. W zabytkach starobiałoruskich XV wieku upowszechnia się innowacyjny trójczłonowy typ konstrukcji kondycjonalnych o swobodnym szyku, złożonych z morfemu *by*, osobowej formy czasownika posiłkowego w czasie teraźniejszym i imiesłowu na *-l-* [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979: 285]. Dokumentuje je także *Kronika Bychowca*, por. *sztoby iesi moh* (42), *sztoby iesi ujednał* (25, 26). W okresie późniejszym, na przełomie XVI/XVII wieku, pojawiają się sporadycznie formy trybu warunkowego upodobnione do zaglutynizowanych formacji praeterytalnych z uproszczonym słowem posiłkowym dodanym do partykuły *by*. Z badanych latopisów przykład taki notuje *Kronika Bychowca*, por. *a-by-ś słał* (42). Omawiane konstrukcje dominowały w literaturze przekładowej, a ich źródłem była niewątpliwie polszczyzna, w której od XVI wieku stały się one formami panującymi [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 379].

Formacje modalne. Wpływem polszczyzny tłumaczyć należy obecność w języku *Kroniki Bychowca* osobliwych konstrukcji z czasownikiem *powinien*: *powinen budet spryiaty* (44), *powinenom sterczy* (75).

Konstrukcje imiesłowowe. Na uwagę zasługuje fakt zachowania w analizowanych latopisach znacznej liczby rzeczownikowych form imiesłowu biernego czasu przeszłego neutrum. Funkcjonują one w bezosobowych konstrukcjach

pasynnych jako orzeczenia złożone z zachowanym słowem posiłkowym *быць/ było*, np. *повелено быць Алексью владыце во Царьгород ити на митрополию* (41), *избито быць вои много множество, князеи и бояр* (100), *побежени быша литовьски вои (...)* i *побито быць много их* (101); *y było tam wczyniepo welikoie weselie* (64). W niektórych konstrukcjach, głównie poświadczonych w latopisie Bychowca, czasownik posiłkowy ulega elizji, por. *y opustywszy swit postryhsia w Czerncy, y nazwano imia iemu Ławrasz* (12); *y pobito ich welikoie mnożestwo* (31); *A Michajłuszko Zygmontowicz usłyszal to szto kniazey Wołožynskich [...], poymano y postynano* (55).

Tego typu zdania bezpodmiotowe z imiesłowem biernym, przekształconym w bezosobowe czynne formy verbum (funkcjonalnie tożsame z formami 3. os. liczby mnogiej: *nazwano = nazwali, pobito = pobili*), upowszechniły się w XVII-wiecznej polszczyźnie [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981: 434]. Rejestrują je również zabytki piśmiennictwa starobiałoruskiego, zarówno literatura przekładowa z języka polskiego, jak też teksty oryginalne, głównie urzędowe. Badacze historii języka białoruskiego skłonni są widzieć w nich efekt wpływu polszczyzny, jednak wobec faktu występowania podobnych konstrukcji (np. *дом замкнёна*) w niektórych gwarach północnej Białorusi oraz ich obecności w języku ukraińskim nie wykluczają także możliwości autonomicznego rozwoju tych konstrukcji na gruncie zachodnioruskim [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979: 307].

4.3. Wpływy słownikowe

Za polonizmy słownikowe uznaje się tu wszelkie jednostki leksykalne, wyrazy i wyrażenia przejęte z polszczyzny wprost lub za pośrednictwem innych języków. Język polski mógł więc być bezpośrednim dawcą leksemów bądź pośrednim, jeśli stanowił medium, przez które przenikały wyrazy pochodzące z innych języków. Kwestia opisu takich pożyczek łączy się z dyskutowaną od lat w badaniach etymologicznych problematyką stopnia „głębokości” analizy genetycznej zapożyczeń⁵⁷, której wyrazem jest ścieranie się dwóch stanowisk

⁵⁷ Por. m.in. opinię B. Walczaka [1997].

badawczych – morfosemantycznego i leksykalistycznego. Przyjęcie perspektywy leksykalistycznej w określaniu etymologii zapożyczeń, dominującej w polskich badaniach historycznojęzykowych [Walczak 1999: 80], implikuje zasadę uznawania języka polskiego za dawcę pożyczek, mimo że część z nich miała genetycznie inne źródło (niemieckie, łacińskie, czeskie i in.). Oddziaływanie polszczyzny na język zabytku przejawia się zarówno w procesie przejmowania polskich wyrazów i związków wyrazowych (z towarzyszącą adaptacją fonetyczną i gramatyczną), jak i w procesie kalkowania struktury semantycznej lub morfologicznej jednostek leksykalnych. Szerokie rozumienie terminu sprawia, że w obrębie zainteresowania znalazły się trzy typy zapożyczeń: 1) zapożyczenia formalnosemantyczne (właściwe) – jednostki słownikowe przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej, zaadaptowane fonetycznie i/lub morfologicznie, zachowujące swoje znaczenie; 2) kalki strukturalne (słowotwórcze) – wyrazy / związki frazeologiczne powstałe w wyniku kopiowania ich struktury, tj. zastępowania polskich morfemów / wyrazów elementami białoruskimi; 3) kalki semantyczne – leksemy z zachowaną rodzimą strukturą morfologiczną, wzbogacone o znaczenie polskiego ekwiwalentu [Karaś 1996: 54; Walczak 1999: 72].

Kwalifikowanie poszczególnych leksemów i ich znaczeń w tekstach latopisów jako pożyczek polskich nie jest sprawą łatwą ani bezdyskusyjną. Problemy metodologiczne, o czym piszą liczni badacze [np. Булыка 1972: 6; Karaś 1996: 60; Walczak 1999: 73], wynikają głównie z pokrewieństwa obu języków i związanego z tym podobieństwa strukturalnego. Może to utrudniać odróżnianie polonizmów od elementów rodzimych, np. archaizmów (zwłaszcza zaktualizowanych) lub innowacji leksykalnych, będących wynikiem rodzimych procesów ewolucyjnych, paralelnych do zjawisk słownikowych polszczyzny [Dulewiczowa 1989].

4.3.1. Zapóżyżenia formalnosemantyczne

Są najliczniej udokumentowaną w zabytkach latopisarstwa grupą polonizmów słownikowych. Wśród nich znajduje się część wyrazów o innej niż polska genezie, noszących jednak znamiona polskiego pośrednictwa w procesie ich zapożyczenia

[Жураўскі 1967: 97–101; Булыка 1972: 8]. Przy ich wyodrębnieniu uwzględnia się kryteria formalne, semantyczne, chronologiczno-historyczne⁵⁸.

Przytoczony niżej, w miarę pełny, rejestr leksemów o proveniencji polskiej (lub przejętych za pośrednictwem polszczyzny), uzupełniony został o dane dotyczące najstarszych ich poświadczeń w źródłach zachodnioruskich. Jako podstawa do określenia chronologii tych jednostek posłużyły prace Bułyki poświęcone najstarszym zapożyczeniom w języku białoruskim [Булыка 1972, 1980] oraz materiał zawarty w HSBM [1982–2017]. Grupę tę tworzą wyrazy:

aczkolwiek (1499)

Ja bych za tebe rad dał doczku swoju, lecz misia nehodyt doczki swojeja chrystianki za tebe pohanina daty, aczkolwiek jesi pan welikij (20);

arcybiskup, арцибискупъ (koniec XV wieku)

присла арцибискупа к Вилни в Литовскую землю (97v); *y z inszymi mnohimi kniazi y rany Litowskimi, y iechał na koronacyiu do Krakowa, y arcybiskupowe y biskupy wsi, y wsia rada Ladckaia stretyli z processyami welikoho kniazia Jagoyła, pered mestom Krakowskim* (29);

biskup, бискупъ, biskupstwo (1423–1438)

y wczynił perwym biskupom Wileńskim mnicha zakonu swiatoho Franciszka imenem Mateja, z klasztoru Wileńskoho matki bożskoie (29); *Y tohoż hodu Witolt fundował Biskupstwo Żmoyckoie, y kościel swiatoho Petra postawił w Mednikoch szto teper Żomoyt' zowut Worniany* (41);

budowati, будованыи (koniec XV wieku)

Y potom Petr Gasztolt pryweł inszych mnichów Franciszkan, y nesmeł wżo na tom mestcy klasztoru im budowaty hde perwych pokażeno, y wczynił im klasztor na tom mestcy, hde był sobi dom zbudował na peskoch nad wĩnkrom (22); *в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменем будованого* (105);

całost' (1517)

A Witolt po małom czasie poczał penezi zbiraty, y sobrawszy społna zołotyie, y otosłał im w całosty (41);

⁵⁸ Kryteria te są omówione w pracach B. Walczaka [por. 1999, 2006].

cnota (koniec XV wieku)

A on baczeczy cnotu i dorodnoie zachowanie ieho, wczynił ieho w sebe y marszałkom (14);

cudnie (koniec XVI wieku)

y był w neho komornikom, y buduczy w komory koźduiu recz cudne, a radne pańskuju chował, a sprawował (14);

deło ‘działo, armata’ (1517)

y poczali z woyska Litowskoho strelaty na nich z deł z rucznic, z łukow (77);

dufanie (1583)

a gdy wasza miłost gospodar nasz we zdrowiu do nas sia zwrotył, tedy dufane Bohu pokładaiem, iż wasza miłost w korotkom času zasia zwyteżstwo nad tym nepryiatelem wozmiesz (60);

fortunliwie (I połowa XVI wieku)

Y kniażył kniaź weliki Gidymin, mnoho let na kniastwe Litowskom, Ruskom y Żomojtskom, y był kniaź sprawedliwy, y mnoho walki miewał, a zawždy zyskiwał y panował fortunliwie aż do welikoie starosty swojej (17);

fryz ‘ciężki zimnokrwisty koń’ (koniec XVI wieku)

Y dawali Nowhorodcy, wychodu kniazium welikomu Witoltu na każdy hod desiat tysiacz zołoty, y sorok hynsztow, kotoryi nyni zowut fryzy (39)

fundowati (1500)

Y k tomu fundował biskupstwo Łuckoie y Kijowskoie, y poczał rozmnożat wiru Rymskuiu w Litowskom państwie (29);

glejt, клеитовный (листь) (1498) ‘list żelazny’

y Kniaź Konstantyn ko Korolu Polskomu iezdył, y nechoteł do ieho wiry prystupity, y opiat na tychże glejtech odiechał z Polskoie zemli do swoieho gospodarstwa, y tam na Podolu umer (19); u он прислал к князю Костентину клеитовный листы, со великою твердостью и прося его, штобы к нему припхаль (105v);

gołd, gołdownik, hołdownik (1395)

y podalsia so wseiu zemleiu korolu w ruki y gołd weczny wczynił, y wsi Wołochowe podali choruhwi swoi w ruki korolu (62); y żedaiuczy u korola, aby iemu w tom pomocen był, y ieho y zemlu ieho ratował, a chotiaczy iemu

so wseiu zemleiu wecznym gołdownikom byty (62); wychody dajete ziatiu moiemu Wasiliju Moskowskomu, kotory iest hołdownik mne (38);

hołdowati (1395)

y wziął ot neho mir, y izwolił z zemleiu swojeiu hołdowaty iemu (66);

gubernator (1497)

Y potom iechał do koruny, a gubernatorem zostawił, brata swoiego Skirgayła na Wilni, y na wielikom kniastwe Litowskom (29);

gwałt (1423–1438)

kniaź wieliki Narymont widiaczy żalost swoju wielikiu iż brat ieho żonu ieho za sebe gwałtom wziął, y obostał bratiu swoju (12);

hańba (1507)

so skorbiju y so slezami, y z wielikim nasmewaniem, pod horodom pobieżajemy bywachu, y z hańboiu y bezczestijem odhonimy bywachu (71);

hetman, hetmanstwo (1507)

a był w tot czas pan Petr wojewodoiu Trockim y hetmanom, naywyższym Litowskim, y kniaź wieliki Alexandro widiaczy ieho nemocnoho, y radyłsia w neho komuby meł po ieho żywote hetmanstwo daty (65); przyzwał k sobi panow rad swoich, y hetmana swoiego pana Stanisława Petrowicza Kiszku (75); y poruczyli na ony czas hetmanstwo kniaziiu Michayłu Lwowiczu Hlinskomu (77);

huf (koniec XV wieku)

y kazali woysko szychowaty, i hufy ku bitwe stanowity (40); wostawsze rano, y zradywsze hufy, iako na bitwu zależył y poszli prosto ko Klecku (77);

hynszt, гиншьтъ ‘ogier’, ‘wałach’ (koniec XV wieku)

Y dawali Nowhorodcy, wychodu kniaziiu wielikomu Witoltu na każdy hod desiat tysiacz złotych, y sorok hynsztow, kotoryi nuni zowut fryzy (39); учти и удари разьличьными дарми: (...) и гиншьты во седлех золотых снастех (104v);

kanonik (1500)

y założył kosteł w Wilni swiatoho Stanisława, y nadał jeho dorohimi reczmi cerkownymi, y biskupstwo Wileńskoie fundował, y kanoniki nadał do toho kosteła (29);

kaplica (koniec XV wieku)

Pered semoiu subotoiu wzemszy teło ieho otprowadyli do koruny Polskoie, k horodu Krakowu, y położeno iest w cerkwi Swiatoho Stanisława na zamku w kaplicy, ktoruiuz był sam zbudował (63);

kapłan (1423–1438)

y tot Skobeyko uchopił wiły w komine szto ohoń poprawuiut, y tymi wiłami wdarył ieho w tot czas kak Bożyie Teło podnosił kapłan (49);

kardynał (1496)

Tohoż leta pryiezdyli do Alexandra kniazia welikoho do Wilni matka ieho, korolewaia Alżbieta, y z synom swoim bratom ieho korolewiczom Fredrykom, kardynałom y arcybiskupom koruny Polskoie, y biskupom Krakowskim (64);

kilka (1566)

y kniaź Alexandro odprawuiet ku pomocy bratu, marszałka swojego namestnika Lidskoho, pana Stanisława Petrowicza a kniazia Semena Iwanowicza Możayskoho, a kniazia Wasilia Iwanowicza Szemiaczycza, a s nimi kilka tysiacz kniażat y paniat (65);

klasztor (koniec XV wieku)

na tom mestcy Witolt y kosteł założył u zwestowania Matki Bożoy, y mnichi ustanowił zakonu swiatoho Awhustyna, tohoż zakonu szto w Krakowe iest klasztor swiatoho Awhustyna na Tyńcu (18); y sobrawszysia meszczanie Wileńskij pohanie, y przszli mociu welikoiu u klasztor nechotiaczy chrystyanstwa zakonu Rymskoho mety, y klasztor sożhli (22); y od tych czasow stał perszy klasztor Chrystyanski Rymskoho zakonu u Wilni mniszy matki Bozskoy (22);

kmotr, кмотръ ‘chrzestny ojciec’ SXVI/10 426 (koniec XV wieku)

тот был кмотр великому князю Кестутию (90v); Nechto był pan Ostrodski kuntor, zwali ieho Liebestyn, tot był kmotr wielikomu kniaziiu Kestutiiu, krestył kniahiniu Januszowuiiu doczku ieho (23);

kochatisia ‘mieć upodobanie do kogoś/czegoś’ (połowa XVII wieku⁵⁹)

a był u kniazia Zygimonta medwed, w ktorom welmisia kochał, y zawždy koli prychożywał do łóżnicy, y kak łapoiu demuł, tohdy ieho zawždy puszczano (49);

⁵⁹ Takie datowanie leksemu podaje Bułyka [1972: 173], natomiast HSBM [16 67] ustala jego chronologię na koniec XV wieku.

koruna, коруна (1389⁶⁰)

князь велики Витовѣтъ хотель на себе положити коруну (73); его не приняли поляне, не пропустиша коруны, и за тымъ не положи на себе каруны (73); y do otca Światoho Papeża szto by posłał, aby poświętywszy korunu kniazii wielikomu Witoltu dał, y Cesar k tomu przyzwolił (43); A pan Senko z panom Szedyborom, z bratom pana Skezgałowym, jechali z korunoiu z Ryma, od papeża (44); y wymyslili na tom seymie Parcowskom, panow Litowskich porezat, a kniastwo Litowskoie do Koruny przywłaszczyt (57); Lachowe wziali sobe korolem na korunu Polskuiiu syna ieho korolewiczca Olbrachta (63);

koronacyia (1507)

Y buduczy iemu na korune, y na wielikom kniastwe y uczynit' seym w Petrykowe, w hod po koronacyiey walny Ladski, dla spraw zemskich (57);

koronowati, korunowati, korunowan (1507)

коруновань бысть того королевства коруною (97v); y tam Jagoyło wszedszy wo cerkow, y pryniał wiru Rymskuiiu y ochrestyłsia, y dali iemu imia Władysław, y potom ieho koronowali, y korolewnu Jedwihu iemu za małżonku dali (29); y hospodara swoieho wielikoho kniazia Kazimira z wielikoiiu czestyiu y weseliem prowodyli do Krakowa, na korunu, y tamże ieho korunowali (57); y toie zimy pojechał do Krakowa, y tam byst korunowan (72);

kosteł, костель (1423–1438)

оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру (...) и тогда начаша костелы ставити по всеи Литовьскои земли (97v); y kosteł nadał, y wsiu Żomoit' kazał chrystyty z wery Pohańskoie u weru chrystyiańskuiiu, y wsiu zemlu Zawelskuiiu ochrestył, y kostełow mnoho postawił, y dla toho nazwan iest Witolt wtory apostoł Bożyi (41);

kuntor 'w zakonie przełożony konwentu i zarządca okręgu administracyjnego' SXVI/10 584 (1405)

y biisha mistra i marшалка, i kundury pobisha, i всю siltu ix немецкую pobisha (64v); y Nemeц nahołowu poraził, y samoho Mistra, y wsich

⁶⁰ Według ustaleń A. Zoltana wyraz poświęcony został już w Latopisie halicko-wołyńskim pod rokiem 1225 [Золтан 2014: 95].

kuntorow jeho do smerty pobili (40); naperwey ubili mistra Lifiantskoho y marszałka, y mnohich kuntorow jeho (47);

list ‘pismo urzędowe, dokument mający moc prawną’ SXVI/12 271 (1493)
Y kniaź weliki Wilolt prytom pośle Cesarskom otprawił swojego posta do Ryta, do otca Papieža, z poselstwom swoim y też z listy korolow Chrystyiańskich (43); wedże koli korunu prynesut, y wy im zasia możete listy ich nazad odosłaty, a herby ich pokinuty, a swoi staryi zasia wziaty (44);

małżonok, małżonka (1423–1438)

y prosila ieho aby sneju do otca iechał, y tam u otca buduczy, aby iey małżonkom został (28); Y pryiechał kniaź Keystutey sam, i spodobałasia wielikomu kniaziiu dewka, iż była welmi krasna y rozumna, y prosit jeie, aby iemu była małżonkoiu (17); y starosta kamenecki Gasztolt, prosit pana Buczackoho, aby tuii doczku swoiu za neho dał w małżonku (20);

marszałok, маршалокъ, маршалко (1438)

изымаше смолянне Петрыку, маршалка смоленского (84); a немци пакъ прускии услышавши тая дѣла, и маршалко прускыи поидеть ратию (93); posyłauiu w borzde do pana Wilenskoho starosty Żomoyskaho Kezgayła, y do Mikołaiia Nemirowicza, y do Radywiła marszałka zemskoho (50); panoweże rada y hetman y marszałok kniaź Michayło Hliński so wsimi ludmi ostali w Lide (75);

mesticz, местичь, stp. ‘mieścic’ (1432)

того жь льта бысть побоище на Вилькомири, множество побииша князеи и бояр и местичев (82v), (...) и местичи, и черныя люди целовали пана Андрѣя на всемь томь Вилни не отступати (83); To tak weliki kniaź Jagoyło prawdu swoju zabył, na borzde tam neszol, a natowił mestyczy Wilenskiy, Haniulewu czad, y zaseli Wilno (24);

meszkati, mieszkanie (1388)

y kazał sebe prowadyt do Horodna, bo w Horodne welmi lubił meszkaty, dla roskosznych łowow, y wsiakich pożytkow (62); y ide so wsimi ludmi swoimi, y stał u Obolcoch, y tam meszkał ne mało wremia (69); Onoie mieszkanie ich nad tymi rekami wielmisia im spodobało i nazwali tuii zemlu Żomoydzkaja zemla (2);

mistr, мистръ (koniec XV wieku)

князь велики Витовть Кестутевичь созваша к собе (...) мистра немецкого и пруского, мистра лифанского (64v); ти же велици князи немецки, по немецкому языку зовемому мистрове (80); Князиу великому Witoltu buduczy w Nemcoch w Mistra w Maryine horode, wczynit zmwou z Nemcy z Liflanty y z Prusy (32); y korol dobywał ieho nemało wremia, y nemože iemu niczoho wczynity, bo żołnierow na onom zamku było welmi mnoho, kotorymže żołnierom mistr Pruski na rok pinezey im neprystał (58);

mnich (1375)

i napred prywede on z Lachow 14 Mnichow Franciszkan y założy klasztor Matki Bożoy (20); y klasztor sożhli, y mnichow sem stiali, a druhuiu sem mnichow rozwiazawszy na kryż y pustyli po welli wniz (22);

mnimati (1518)

y dernuł rukoiu po dwerem, y kniaź Zygyment mnimał medwed, y kazał, dwery otczynity (49); Oniże nechotiaczy weryty iemu, a mnimaiuczy toż a neprawdu powedaiuczoho kazali ieho obesit (68);

moc (1423–1438)

A kniaź weliki Kijewski Dmitrey bojaczysia welikoie siły y mocy ieho zbieh z Kijewa w horod Czernihow (4); z welikim hnewom, y z newymownoiu mociu korol Olbracht, przyszot w zemlu ieho (65);

morderstwo (1514)

newinne ich karał y morderstwa nad nimi czynił iakiie wymyslyty moht (48);

msza (koniec XV wieku)

Y kniaź weliki Witolt prybeh do brata swoiego korola Jagoyła, a on mszy słuchaiet (40); a sam kniaź Zygyment słuchał mszy w zamku w łóżnicy (49);

myśliwstwo (1514)

y Korolewicz Kazimir welmi polubi łowy, ponieże bo welmi myśliwstwo lublasze (51);

nachoditi, pol. *nachodzić* ‘napadać zbrojnie’ SXVI/15 402 (1388)

nadobnyj (początek XVII wieku)

y wbaczył onoiie ditia obliczem welmi choroszo, y wzrostu nadobnoho (14);

nahłyj, nahle (koniec XV wieku)

kniaź Semen Michayłowicz, z tymi kotoryie s nim byli wo horody podywili-sia takowomu nahłomu newiedomomu prychożdeniju ich (73); Y nekotory

kolwek dotknusia buduczny pohanin tych toboł, hde było drewo swiatoho kryża, tot nahle wmer (28);

namawiati (1507)

y Jagoyło prosit Cesara, aby tymiż słowy namawiał Witolta (43);

natychmest (koniec XV wieku)

y skoro to biskup wymowił, natychmest korola zabiła nemoc paralitykowa (75);

nemoc ‘choroba, niemoc’, **nemocen** / **nemocon** (1423–1438)

Tohoż hodu był hołod velikij w zemli Litowskoy y nemocy francuskije na ludy poczalisia mnożyty (67); y skoro to biskup wymowił, natychmest korola zabiła nemoc paralitykowa (75); y pryiechał korol y wielki kniaź Alexandro do Wilni z Lachow nemocon welmi nemocoju paralitykowiui (75);

nepospolityj (1423–1438)

naszli hory wysokija (...) y tu też w rekach velikuju ożytość ryb nepospolitych (2);

obecati(sia) (1489)

y kniaź Kazimir łasku swoiu iemu obecał wczynity, y pry otczyznye ieho zostawity (51); y panowe Ladckii obecalisia, za to wsich prełatow y panow Polskich prosity (63);

obfitost’ (I połowa XVI wieku)

y nayde horu krasnu, y rowninami velikimi oblehłuii, y obfitostiami napołnennuii (11);

oboz (1429)

a kniaź wielki Witolt z siłami Nemeckimi, obozom y z deły z hory przyszoł na Skirgayła (32); y udarył u onych lesech y bukowinach na korola Olbrachta, y na woysko ieho, y mnohich ot woyska ieho pobił, a innych żywych poymał, y mnohije obozy z velikimi skarby, y neskolko znamenitych puszkow pobrał (66);

odpowed’ (1423–1438)

y przysłał do velikoho kniazia Olgierda posta swoieho so odpowedyiu (20);

ofira ‘ofiara’ (koniec XV wieku)

A po tym onyi ludij meszkaiuczy koło neho, y poczali jemu ofiry czynitij, y za boha jeho mitij (2);

okrutenstwo, okrutny (koniec XV wieku)

Y kniaź weliki Olgierd, sam żałował toho welmi, iż tak okrutne tych mnichów chrystyan pokazili, y welmi iemu było hnewno, sztosia tak nad chrystyany stało, takie okrutenstwo (22); Widiaczy to panowe Litowskije oczyma swoimi, iż pohanstwo, z takowym welikim okrutenstwom przysli na nich, y wzemszy Boha wsederżytela na pomocz zjechalisia wsi na odno mesto (71);

ostatoczny (1492)

y rozkazał, aby ony żedali imenem korolewskim panow swoich Ladckich, aby panowe rada koruny Polskoie, y prośby ostatocznoie hospodara swoieho neotrustyli (63);

пан, пань (1340)

во двадцати тысячах пану Спытъку заставил (107), умыслив тое собъ и своими паны (83); Y tot pan z Dowoynow, s toiu pannoiu iechał do otca ieię, y toie derewo swiatoho kryża, poczestne otnesli, y postavili w kostele swiatoho kryża (28); a był w tot czas pan Petr wojewodoiu Trockim y hetmanom, nauwyższym Litowskim (65); a w tot czas w Smolensku był wojewodoiu pan Stanisław Petrowicz zowemy Kiszka (68);

panna (1566)

y wczynił welikoie wesele z Bratyieiu swoieiu y poniał tuiiu pannu Birutu sobi za żonu (18); y połonił też tam dewku, pannu znakomituiiu, rodu wysokoho, katoraia była herbu Habdanku (27);

panowati (koniec XV wieku)

A brat ieho Kunos, ozmet y tuiiu czast brata swojeho Borka, y horod Jurborg, y toy czasty jeho budet panowaty (2); A Kniaź weliki Kiernus panował na Litwe, a Kniaź Ginbut na Żomoytij, y nemały czas panowali y żyli, meży soboiu w pokoi (3);

panstwo (1388)

brat jeho młodszy korolewicz Kazimir wziat na panstwo, y panstwom radyt' y sprawujet' (55); Y był weliki kniaź Kazimir sem hod, kniazem Litowskim, y panstwa wsi, szto k welikomu kniastwu przysłuchaiut w celosty oderżał, y w pokoi (57);

пenez, пѣнезь (1423–1438)

отдаи двадцать тысячеи пьнезеи, а городы опять поберу за себе (107v); A Witolt po małom času poczał penezi zbiraty, y sobrawszy społna zołotyie, y otosłał im w całosty (41); żołnierom mistr Pruski na rok pinezey im neprysłał, iako z nimi był zmówił (58);

pilnyj, pilnie (koniec XV wieku)

A potom zobrałasia do Ryma, y w Ryme meszkaiuczy Bohu służyła pilne, y meszkała kolkoś hod, y oswiatyłasia, ktoruiiu zowut swiataja Praxedis, a po rusku Paraskowia (5); y tyie dwa pany (...) baczuczy tekowuiiu recz hospodarskuiiu pilnuiiu, odprawili podskarbeho zemskoho Litowskoho pana Alexandra Jurjewicza (60);

poczt ‘poczet’ (1506)

y koroli oba Iryk Czeskij y korol Kazimir podłuh namowy panow swoich, zjedutsia do Głogowa w rownych pocztech, y tamsia zjednaiut’, y mir weczysty wczyniat’ (61);

podbity ‘podbić, podporządkować’ (1595)

Nemcy Prusowe y Liflanty stali z woyski na nich zbiraty, na Połondze, chotiaczy ich opiat pod swoiu moc podbity (41); y kniaź weliki Kazimir ich pryniał, y im prysiahu dał, zachowaty ich w łasce swoiey zo wsimi ich imenij, y utwerdywszy ich prysiahami, y pod sebe podbiwszy, y mowił Kezgayle (53);

podle ‘obok’ (1489)

y prosit ieho, aby dał iemu w Nowhorodskom powite, mestce na puszczy podle reki Nemna, y hdeby sobi monastyr zbudował (12); y położen byst’ dobryj a czudny kniaź Skirgayło, podle hrobu Swiatoho Fteodosia Peczerskoho (34);

podłuh ‘według’ (1423–1438)

Y Wilnecy podłuh obyczaiu staroho pohańskoho, podkaiut kniazia welikoho Jagoyła z żonami y z detmi pered mestom peśni poiuczy, y w dołoni biiuczy (27); Y korol podłuh rady ich seym położył w Parcowie, Lachom y Litowskim panom (57);

poki (1484)

y korol Kazimir w tosia pilno włożył, y mnoho sam hospodar o tom myślił poki ich zweł u zħodu (58);

pokusitisia (1489)

sam to ia znaiu iż sestra starszaia iest cudneyszaia, nizli maiet us, a to znamenuiet iż dewka iest mocnaia, a ja człewik stary, nesmeiu onioie pokusitysia (37);

polecatisia, полецатися (1489)

пришлешся к нему велици ординьскыи князи, полецаяся ему под великую службу (81); *jest bratanka nasza otczyczka toiey zemli Podolskie kniahinia Zoffija Żedywidowna kniazia Mitka Zubrewickoho žena, kotoraiaż mne u wopokusia polecała iako stryiewi swojemu* (45);

pomocen (1486)

y żedaiuczy u korola, aby iemu w tom pomocen był, y ieho y zemlu ieho ratował (62);

ponechati, нехати ‘zostawiać’ (koniec XV wieku)

y korol Kazimir nechoteczy woli a wmysłu otca swoieho ponechat, ale umysłit ieiie popołnity (58);

porażka (1501)

derżaty ich na kniazia Szwidrygayła, kotory wtek do wołoch, po porażce poboyskoy ot Michajłuszka Zygmontowicza (49); *y tyie lude Lackije y Litowskije za łaskoiu Bożyieiu w czotyrynadcatty nedelach po perszoy porażce, korola Irykowo woysko wsi na hołowu porazili* (60);

posiesti, pol. posiąść (1508)

y on sobrawszysia z ludmi y poszoł ko Drucku, y zemlu Druckuiiu poseł y horod Druczysk zarubił y nazwałsia welikim kniazem Druckim (4); *car Turecki przszoł z welikimi siłami w ieho zemlu, chotiaczy ieho z panstwa wyhnaty y zemlu posesty* (61);

pospoł(u) (1438)

Starszy iż syn Bork wczynił horod na rece Jure, y złożono imia toho kniażaty pospoł z rekoiu, iż imia rece Jura, a kniażaty Bork, y nazwał toy horod Jurbork (2); *zjechalisia na seym do Parcowa, y byli wsi pospołu w Parcowie dwie nedeli* (64);

pożyczyti (1539)

y posyłaiet’ wo skore do panow Litowskich, żadaiuczy aby iemu pożyczili kniazey ku toy potrzebie ieho (60); *odprawili podskarbeho zemskoho*

Litowskoho pana Alexandra Jurjewicza, y czerez neho posłali na pomocz pożyczaiuczy, wzemszy z skarbu zemskoho Litowskoho osmdesiat tysiacz złotych czerlenych (60);

pożytek (1529)

koli ty gospodar nasz, z woyskom swoim na nich poydesz, tohdy zemlu ich wsiu skazisz, y ich samych wyplenisz, a potom tobi gospodaru naszemu, nikotoroho pożytku z nich nebudet (52); Potomże Szyhachmet car bezwestno z Kijewa pobeh do Bełhoroda y bywszy w Bełhorode y nekatoryie pomocy, ani żadnoho pożytku tam nenaszodszy zase wernuśia do Kijewa (72);

praca (koniec XV wieku)

y nemały trud pracu, y welikuiu swoiu szkodę prymuuczy, y ludey swoich pohublaiuczy, so skorbiju y so slezami, y z welikim nas mewaniem, pod horodom pobieżajemy bywachu, y z hańboiu y bezczestijem odhonimy bywachu (71);

prełat (1423)

wziali po ieho żywote hospodarem sobi na korunu Polskuii syna ieho starszoho korolewicz a Olbrachta, y panowe Ladckii obecalisia, za to wsich prełatow y panow Polskich prosity (63);

prełożony ‘prełożony, zwierzchnik’ (1489)

Potom kniaź weliki Witolt posłał postów swoich do welikoho Nowohoroda y Pskowa, aby ieho hospodarem sobi mili, y wychody iemu dawali, y mowiaczy im iż wychody dajete ziatiu moiemu Wasiliju Moskowskomu, kotory iest hołdownik mne, a mne panu prełożonemu nechoczete dawaty (38);

preto ‘przeto’ (XVI/XVII wieku)

y nato wsi przyzwolili wy, iak rada moja tak y wy rada brata moiego, na tom ieste mne prysiahnuli, a moja rada bratu mojemu y wam, a preto pamietayte na to, bo ja was z toie prysiahi ieszcze newypustył (45);

processya (XVI/XVII wieku)

*y iechał na koronacyiu do Krakowa, y arcybiskupowe y biskupy wsi, y wsia rada Ladckaia stretyli z processyami welikoho kniazia Jagoyła, pered mes-
tom Krakowskim (29);*

przyprawa ‘broń, zbroja, to, co służy do walki i obrony’ SXVI/33 625 (koniec XV wieku)

Y sobrawszy woysko Ladckoie y Litowskoie y potiahnuł na Prusy, y naperwey obohnał Stolec Pruski horod Malbork, kotory welmi uworużen y wmocnen wsiakimi pryprawami y mocami, y korol dobywał ieho nemało wremia (58); kniaź weliki Moskowski, odprawił syna swojego kniazia Dmitryia Zyłku z welikim woyskom s puszkami, y so wsimi pryprawami na dobywanie zamkow (70);

prysłuchati ‘należec’ (1423)

Y był weliki kniaź Kazimir sem hod, kniazem Litowskim, y panstwa wsi, szto k welikomu kniastwu prysłuchaiut w celosty oderżał, y w pokoi (57);

prywłaszczyti, pol. przywłaszczyć ‘przyswoić’ (1498)

y wmyslili na tom seymie Parcowskom, panow Litowskich porezat, a kniastwo Litowskoie do Koruny prywłaszczyt (57); y korol Kazimir insia obicał panom byty, y radu swoiu z pany koruny Polskoie w tom zamykalet, chotia ich k sobi prywłaszczyty (59);

рада, rada – **pany**, pol. panowie rada ‘wyższy organ władzy w WKL, początkowo jako organ doradczy przy wielkim księciu litewskim’

рада же литовьская великого княжения, князи и панове и вся земля, пана Долъкгирда из города ис Каменца созвали на раду к собь и до рады не допустивши самого иняли и огърабили (108); y buduczy iemu w Horodne, y porazumeł szto uże s toie choroby wyity nemoł, y on uzwał k sobi panow rad swoich, Welikoho Kniastwa Litowsko (62); korolže Olbracht z bratom ich korolewiczom Zygimontom do Lublina, a potom so wsimi pany radami swoimi obopolnymi, zjechalisia na seym do Parcowa (64);

raditi(sia) (1423–1438)

A potom widiaczy ony, takoe okruleństwo, y skażenie zemli swoiey ot welikoho kniazia Jagoyła, y radyli otom kakby mohli zemlu swoiu ot Litwy wpokoity (29); Andrey poczałsia radyty z Bojary Smolenskimi (51); y kniaź weliki Alexandro widiaczy ieho nemocnoho, y radyłsia w neho komuby meł po ieho żywote hetmanstwo daty (65);

resza (Nemeckaja) (1598)

y sobrali meży soboiu woyska welikii z obustoron, Korol Jagoyło sowsimi mocami koruny Polskoie, a kniaź weliki Witolt, sowsimi siłami Litowskimi y Ruskimi, y z mnohimi Tatory Ordyńskimi; a Mistr Pruski także zmocami swoimi, y so wseiu Reszoiu Nemeckoiu (39);

rożaj, rodzaj ‘pokolenie, generacja’ (1457)

y tak dla toie pryczyny, toho pana Andreja prozwali Nemirom, y z toho pokolenia nazwan jest rożay ieho panowe Nemirowiczy (38); Panuiuczy velikomu kniaziiu Zygmontu na Wilni y na Trocech, y na wsich Ruskich y Litowskich y Żomoyckich zemlach, y silnyie okrutenstwa czynił poddanym swoim, a zwłaszcza nad rożajem szlacheckim (48); widiaczy muża mudroho, a hodnoho Witena, kotoryże był z rodzaui y z pokolenia Kolumnow z imena derżaczoho w Żomoyty reczennoho Ayragoŷta, wziali ieho sobe velikim kniażem (13);

rycer (1423–1438)

bratia miłaiia, ratuymo toho rycera; y żołniery Irykowy usłyszali to, y korola opustyli za rycera (59)

sejm / seym, соимъ (1423–1438)

почаль со немьци собе соимы чинити (90); Potomże seyme minuwszu wremia nemało, y uwoseni ubit byst weliki kniaż Litowski Mindowh (8); y wczynili seym w Petrykowe, y z toho seymu umyslili sobie, velikoho kniazia Jagoŷta hospodarem na korolewstwo wziaty (29); y pryiechał korol y weliki kniaż Alexandro do Wilni z Lachow nemocon welmi, nemocoju paralitykowiui, y wczynił sejm w horode Lide (75);

skarb, скарбъ (1423–1438)

князь великыи Кестути отпусти ego со матирую и со братию, и со скарбы (92v); ja kniaziiu velikomu Jagoŷtu niczoho newczynił, neruszył jesmy ni skarbu jeho ani stad (24); y mnohich ot woyska ieho pobił, a innych żywych poymał, y mnohije obozy z velikimi skarby, y neskolko znamenitych puszok pobrał (66);

sławetny (1535)

było tobe nehodyłosia czynity nadomnoju nad starszym bratom a jeszcze nad pomazannikom Bożym, takim hospodarem Chrystyanskim, Sławetnym korolem (45);

sprawca ‘rządzący, zarządzający’ (1517–1519)

A on baczczechy cnotu i dorodnoie zachowanie ieho, wczynił ieho w sebe y marszałkom, y był w neho miłostnikom, y wsiakim sprawam hospodarskim, hodnym sprawcoiu był (14);

sprawowaty ‘rządzić (się)’ (1511)

kniaź weliki Mingayło sobrawszy woyska swoi, y poyde na horod Połtesk, y na muży Połoczane, kotoryie weczomsia sprawowali (5); on Kniastwo Litowskoie dobre radył y sprawował (62); kniaź Michayłoże Hlinski naczał sprawowaty woyskom (77);

starosta (1423–1438)

Y starosta kamenecki Gasztolt ochrystyłsia, y tuiu doczku pana Buczac-koho sobi za małżonku wziął (20); a k Wilni przysłał korol Jagoyło starostu swoieho Ladckoho (31); weliki kniaź Alexandro, posyłaet protywku neho pana Trockoho, starostu Żomojtskoho, pana Stanisława Janowskoho (70);

stolec ‘tron; władza królewska lub książęca’ (koniec XV wieku)

y sediaczy na stolcy otca swoieho w Kiernowie, y panuiuczy iemu ne mnoho let po smerty otca swoieho, powstali protyw neho Nemcy, Prussy y Liflanty (14); y horod założył, y narecze imia jemu nowyie Troki, y pereneset stolec swoy na nowyie Troki, z starych Trok (18); A kniaź Jagoyło zemlu Lackuii spustoszył, y połonu mnoho zabrał, y zołota y srebra, y kamienia dorohoho y newymow-noho skarbu nabrawszy, y w całosty pryide do stolca swojeho do Wilni (27);

szlachta, szlachectwo (1423–1438)

Lachowe ne była szlachta, ale byli ludy prostyi, ani meli herbow swoich, y welikimi dary toho dochodyli w Czechow (43); y poczał kniaź Czartoryski wymowiaty iemu wsi ieho złyie uczynki, szto on czynił nad wseju szlachtoiu welikaho kniastwa (49); wy iest staraia szlachta Rymskaia, ale nedlatoho szto by ieste, herby prymowali w Lachow żeby dla szlachectwa, bo wy star-szaia szlachta y predniaia niż Lachowe (44);

szturm (1567)

A w tot czas kniaź welikij Witolt szturm prypustył, i ostatok horoda wziął, y kniazia Skirgayła poymał, y wo wenzeniie wziął, y horod Krywy sożoh (32);

szychowati, szykowati, szyk (1529)

y kak poczali onyie wyszey pisanyie hetmanowe ludy szychowaty, a o tych jamach niczoho newedali, szto na nich Nemcy pokopali, a tak szykuiuczy woysko naywyższyie hetmanowe, kniaź Iwan Żedywid, a pan Sokoł w iamy powpadali (40); Azatym tyie hetmanowe woysko zszychowawszy potiahnuli ku bitwe (40);

tajstra ‘torba’ (1556)

nekolko żywych poymali, a || innych hołowy otsekaiuczy w Taystra kłali (76); Oniże wiaznew żywych do panow pryweli, a hołowy otseczennych w Taystrach prynesli (76);

też (koniec XV wieku)

A Khrawżu dał ostrow, kotory też imenem jeho nazwany iest Growżyszki (4); y połonił też tam dewku, pannu znakomituiu, rodu wysokocho, kotoraia była herbu Habdanku (27);

tiżba, pol. *ciżba* (około 1580)

Y Wilnewcy podłuh obyczaiu staroho pohańskoho, podkaiut kniazia welikoho Jagoyła z żonami y z detmi pered mestom peśni poiuczy, y w dołoni biuuczy, chwału daiuczy welikomu kniazii, iż takoię zwyteżstwo zyskał y welikaia tiżba budet w ulicach ludey w meste Wileńskom (28);

trafiti (1516)

y korol Kazimir nazad pobeżył, y nichto za nim netrafit, tolko tyi piat panow Litowskich (59); y behuczy im y trafiat na hufu peszych ludey (59);

walka (1423–1438)

y wczyniat znowu meży sebe kniazi Ruskiie, poczaty walku, protyw welikoho kniazia Ryngolta, a chotiaczy ieho sohnaty s otczyn swoich horodow Ruskich (7); Y kniażył kniaź weliki Gidymin, mnoho let na kniastwe Litowskom, Ruskom y Żomoytskom, y był kniaź sprawedliwy, y mnoho walki miewał, a zawždy zyskiwał (17); Tohoż hodu na zimu poczał walku na welikoie kniażenije Litowskoje weliki kniaź Moskowski Iwan Wasiljewicz (63);

walczyti (1486)

podniał na neho takowuiu walku bez odpowiednuiu, y nemało horodow y wołostey pobrał; a iemu w nowe na gospodarstwe wsedszy y na tot czas walczyty, było iemu s nim trudno (63);

walecznik (połowa XVI wieku)

A ja dast’ Boh w neho budu na welikdeń, a pocałuiiu jeho krasnym jajcom, czerez szczyt sulicoiu, a z Bożyiu pomoczyiu k horodu ieho Moskwe kopie swoje prysłoniui; bo nięto walecznik szto czasu podobnoho walczył, ale to

walecznik koli nepohoda walki, tohdy nad nepryiatelem swoim nepryiaźni dowodyt (17);

wałach (1498)

a korol w tot czas czerez bołoto peredobyłsia, y Woł jemu Wałacha poddał, y sam na koni usedszy y pryiechał z korolom do Choynic (60);

warowati ‘strzec’ (1514)

y kazali woysko szychowaty, i hufy ku bitwe stanowity, a onych iam zdradliwych warowaty (40);

wasn’ (1511)

A z onoie wyż pisanoie wasni kniaź weliki Dowmont, naprawił szesty mužykow na brata swoieho Troydena zabity (13);

wiazeń (1504)

y tamsia zjednaiut’, y mir weczysty wczyniat’, y wiaznew na obedwe storony popuszczaiut (61); *Oniže wiaznew żywych do panow pryweli* (76);

wenzenie (1511)

A w tot czas kniaź welikij Witolt szturm prypustył, i ostatok horoda wziął, y kniazia Skirgayła poymał, y wo wenzeniie wziął (32); *y k borode moiey kinułsia, czoho było tobe nehodyłosia czynity nadomnoju nad starszym bratom a jeszcze nad pomazannikom Bożym, takim hospodarem Chrystyanskim, Sławetnym korolem, y smeł u wenzenie wsadyt* (45);

wespołok (1522)

y prosił kniaź Witolt, po tych łowech korola Jagoyła, aby snimi iechał do Wilni, y wsiu zimu aby snim wespołok zimowali u Wilni, y potechy i weselija meży soboiu welikije czynili (42);

zakazati ‘zabronić’ (1507)

y on w tot les newchożywał y ludem zakazał, ani rozgi szto by newyłomali (8);

zakrysteynyj (HSBM notuje tylko jedno poświadczenie, pochodzące z Kroniki Bychowca)

y położysza ieho teło w zamku u Wilni w kostele światoho Stanisława w chore na lewoy storone, podle dwerey zakrysteynych (44);

zastawa, pol. *zastawa, zastaw* ‘rzecz zabezpieczająca spłatę długu’

Czechaże Jana Hirnina, zo wsimi czużozemcy odprawili do Połocka w zastawu (71);

zastawiti, заставити, pol. *zastawić* ‘dać w zastaw’

a korol w tye gorođy wo dwadcaty tysjach panu Spnytyku zastawil (107); y zastawit im zemlu Źomojckuiiu, u trech sot tysiacz zołoty ch (32);

zastawna, pol. *zastawny* ‘dany w zastaw’

potom Nemcy prysłali posłow swoich do welikoho kniazia Witolta, napominaiuczy ieho, y tuiu trysta zołoty ch, w kotorych była zastawna Źomojt, aby oddał (41);

zawsze (1507)

Mindowkże posłał k Pape, pryiat kreszczeniye, y kreszczenieże ieho lstywo byst, zawsze ofiry czynił bohom swoim w tajne (8);

zbroja, зброя (koniec XVI wieku)

вели, пане, дворяномъ своимъ убиратися у зброю, а мы и с тобою (83v); y dali iemu trysta woz siena, a na koždy woz po piaty czełowiekow, u zbroiach pod sieno uzłożyli (49); y k woysku wozwratylisia ko Klecku, weduczcy so soboiu mnohije plenniki |y napołniwszy ruki zołota y srebra, y zbroy y odežd y koney mnohocenny ch (78);

zrada ‘zdrada’, **zdradne** (1509)

a w tuiu nocz zradoiu Brancow sożżon horod Bransk (67); on zoł bezpecznie z łażni y tyje ieho muzyki zdradne zabili (13);

zrajca ‘zdrajca’ (1556)

weday pewno, iako my gospodaru naszemu, y horodu ieho zrajcami byty ne możem (65);

zmertwychwstanie (połowa XVII wieku)

y wiryli w zmertwych wstanie, y odnoho Boha, kotory sudył żywych y mertwych (11);

znakomityj (koniec XV wieku)

y połonił też tam dewku, pannu znakomituiiu, rodu wysokoho, kojaia była herbu Habdanku, kotoruiuz pannu u welikoy pocztywosty chował (27); A potom kniaz weliki Witolt Cesarey i wsich tych hostey, kotory na tom zjezde byli, darowaszcy znakomitymi, y mnohocenny mi dary y odpustył (44);

zwłaszcza (1443)

A potom namowit plemennika swoieho, ktoroho byli Zomoyt obrali starostoiu w sebe, aby na to ne stoiął, ku walce protyw tak wielikoho hospodara, a zwłaszcza pryżonoho otczyzcha Litowskoho (53);

zwrotitisia (I połowa XVI wieku)

gdy wasza miłost hospodar nasz we zdorowiu do nas sia zwrotył, tedy dufane Bohu pokładaiem, iż wasza miłost w korotkom času zasia zwyteżstwo nad tym nepryiatelem wozmesz (60);

zwytestwo / zwyteżstwo / zwytiażstwo (koniec XV wieku)

korola Irykowo woysko wsi na hołowu porazili, a sami fortunliwe z małoiu szkodoiu zwyteżstwo oderżawszy, wozwratylisia do korola Kazimira (60); Y widziaczy korol Kazimir swoich wo zdorowi przyszodszych, a zwytestwo nad nepryiatelem oderżawszy z toho Chwału Bohu wozdał (60); y z wielikoiu czestiu y z newymownym zwytiażstwom, y na weś swet znamenituii sławu osiahnuwszy, zasia do swoich zeml dojechali (40);

zyskati, zyskiwati, zysk (koniec XV wieku)

Y buduczy iemu tam natom kniażenii wielikii walki czynił, z lachy, z rusiu, y z mazowszany, y zawždy zyskiwał (11); podkaiut kniazia wielikoho Jagoyła z żonami y z detmi pered mestom peśni poiuczy, y w dołoni biuczy, chwału daiuczy wielikomu kniazii, iż takoiu zwyteżstwo zyskał (28);

żaden (1443)

y wydał Wilneńców na smert piaty sot hołowami za to, aby ich skarano tym że szto by wże czerez to nemeł żaden protyw chrystyanstwa nikotoroy przykrosty czynity (22); miły brate żadnym obyczaiem inaczey wczynity nemohu, tolko muszu dosłuchaty mszy (40); y pomocziu Preczystyia Bohorodycy nemohli żadnoie szkody horodu wczynity (71);

żołnier (koniec XV wieku)

y nemoże iemu niczoho wczynity, bo żołnierow na onom zamku było welmi mnoho (58); a na tom zamku meży tymi żołnierzami Pruskimi, była czast żołnierow Polakow na penezjach pruskich (58);

życzyti (1526)

Y panowe słyszaczy tyi słowa od hospodara swojeho, a życzczy jemu koruny y nato przyzwolili (44); ale toho wam neżyczu, iżby miał tak mołod u was panom byty (45).

Weryfikacja pożyczek leksykalnych udokumentowanych w latopisach z poświęceniami chronologicznymi zawartymi we wspomnianych wyżej źródłach dowodzi, że znakomita ich większość funkcjonowała już we wcześniejszych tekstach piśmiennictwa zachodnioruskiego. Blisko połowa z nich datowana jest przez autorów opracowań leksykograficznych na XIV–XV wiek. Pożyczką polską, której nie odnotowano w starszych zabytkach, jest udokumentowany jedynie w latopisie Bychowca leksem *zakrysteynyj*. Stanowiący podstawę derywacyjną tego przymiotnika rzeczownik *zakrystyja* posiada „metrykę” późniejszą – rok 1680 [HSBM 11 62].

Przytoczone wyżej zapożyczenia miały swoje bezpośrednie źródło, jak już podkreślano, bądź w polszczyźnie, bądź w innych językach europejskich, z których wcześniej do niej przeniknęły. Analiza etymologiczna⁶¹ tych jednostek, mimo pewnych kwestii spornych towarzyszących zwykle ustalaniu genezy pożyczek, daje podstawy do wskazania ich źródeł w kilku językach. Wśród zapożyczeń, które za pośrednictwem polszczyzny trafiły do języka latopisów zachodnioruskich, najliczniejszą grupę stanowią germanizmy: *бискупъ / biskup, глѣйт, гоѣд, гвѣт, hetman, huf, hynsz, kuntor, маршалокъ / marszałok, мистръ / mist(e)r, mnich, ofira*⁶², *пльнезь, penez, Resza (Nemeckaja), rycer, szurm, szychowati / szykowati, trafiti, wałach, warowati*. Znacząca liczebnie jest również grupa latynizmów: *fundowati, gubernator, kanonik, kmotr, korona / koruna, koronacyia, koronowati, prełat, processya, tajstra, zakrysteynyj* (od *zakrystia*). Część zapożyczeń łacińskich dotarła do polszczyzny, następnie zaś białoruszczyzny, przez medium niemieckie, np. *kardynał, kościel/костель* lub czeskie, np. *kaplica, kapłan, msza*⁶³. Pośrednictwo polskie uznaje się w zapożyczeniu do starobiałoruskiego bohemizmu *walecznik* ‘wojownik, żołnierz’ [Булыка 1980: 62].

Analiza zakresów tematycznych przytoczonych zapożyczeń pozwala wyodrębnić te sfery leksyki, do których polonizmy przenikały najczęściej. Można

⁶¹ Przy ustalaniu źródłosłowa zapożyczeń posłużono się pracami A. Bułyki [Булыка 1972, 1980] oraz słownikami: SWO [1996], BorSEJP [2005].

⁶² Za pośrednictwem czeskim [BorSEJP 2005: 382].

⁶³ Wyraz *msza* traktowany jest jako zapożyczenie czeskie (może za pośrednictwem niemieckim) z łac. *missa* [BorSEJP 2005: 341].

tu wskazać kilka grup semantycznych. Najliczniej reprezentowane jest słownictwo dotyczące funkcjonowania państwa, jego instytucji, urzędów, stanowisk: *gubernator, hetman, kuntor, marszałok, pan, państwo, pany-rada, penez, prełożony, resza, sejm (walny), stolec, szlachta, wenzenie*. Nie mniej liczna jest terminologia religijna, odnosząca się do realiów kościoła katolickiego, jego hierarchii, administracji, osób duchownych, obrządku, świąt: *arcybiskup, biskup, biskupstwo, kanonik, kaplica, kapłan, kardynał, klasztor, msza, prełat, processya, zakon, zakonnik, zakrystia, zapusty, zmertwychwstanie*. Znaczącą grupę stanowi również leksyka wojskowa, związana z działaniami wojennymi, uzbrojeniem, formacjami wojskowymi: *deło, glejt, gołdownik / hołdownik, huf, oboz, pryprawa, rycer, szturm, sychowati, tajstra, walka, зброя, звытэзство, żołnier*. Wśród pożyczek znalazły się również określenia pojęć abstrakcyjnych typu: *dufanie, gwałt, hanba, moc, morderstwo, niemoc, okrutenstwo, wasn', zrada*.

Udział poszczególnych części mowy wśród pożyczek właściwych jest zróżnicowany. Grupę, odznaczającą się wyraźną dominacją, stanowią rzeczowniki (95), co potwierdza obserwacje badaczy dotyczące wysokiej frekwencji tej części mowy wśród zapożyczeń [np. Karaś 1996: 330; Nowowiejski 2010: 323]. Jednakże w stopniu znaczącym poświadczono zostały w badanym materiale również czasowniki (30), mniej licznie reprezentowane są natomiast przymiotniki (19) oraz inne części mowy (16).

O stopniu trwałości i zintegrowania cytowanej leksyki z systemem słownikowym języka białoruskiego sądzić można na podstawie zaświadczeń jej funkcjonowania we współczesnej białoruszczyźnie. Spośród analizowanych polonizmów tylko niewielka ich część znalazła udokumentowanie w słowniku języka białoruskiego [TSBM]. Znaczącą grupę aktualnie funkcjonujących pożyczek stanowią terminy kościelne: *біскуп* (I 376), *біскупства* (I 376), *канонік* (II 616), *капліца* (II 631), *кардынал* (II 641), *касцёл* (II 659), *кляштар* (II 704), *мніх* (III 168), *працэсія* (IV 388) oraz słownictwo związane ze sferą wojskową i administracyjno-urzędową: *абоз* (I 68), *губернатар* (II 91), *гетман* (II 47), *маршалак* (III 113), *пан* (III 658), *сэйм* (V 196), *жаўнер* (II 254). Dość wyraźnie zaznaczona jest w analizowanym materiale również leksyka abstrakcyjna: *гвалт* (II 41), *ганьба* (II 26), *моц* (III 175), *пажытак* (III 585), *праца* (IV 384), *зrada* (II 464), *штурм* (V/2 404), jak też różne

grupy czasowników: *абяцаць* (I 96), *будаваць* (I 413), *кахацца* (II 667), *панаваць* (III 659), *шыкаваць* (V/2 427), *заказаць* (II 319), *зычыць* (II 520) i przymiotników (stanowiących nieraz derywaty od poświadczonych podstaw rzeczownikowych): *наглы* (III 227), *акрутны* (I 214), *пільны* (IV 256), *здрадлівы* (II 464), *здрядны* (II 465), *знакаміты* (II 499). Pozostałe leksemy: *панна* (III 669), *скарб* (V 158).

Pod względem właściwości semantyczno-stylistycznych analizowany materiał w większości nie wykazuje jakiegokolwiek nacechowania, został zarejestrowany w słowniku jako używana współcześnie leksyka neutralna. Tylko niewielką jego część opatrzone kwalifikatorem chronologicznym. Za wyrazy przestarzałe TSBM uznaje: *мніх*, *жаўнер*.

Fakt, iż z licznie udokumentowanych w latopisie pożyczek polskich zaledwie część znalazła poświadczenia w słowniku współczesnego języka białoruskiego, dowodzić może raczej doraźnego wpływu polszczyzny na język latopisarstwa starobiałoruskiego. Analizowane polonizmy w większości nie zajęły trwałego miejsca w systemie leksykalnym białoruszczyzny, gdyż mogły posiadać konkurujące z nimi rodzime synonimy bądź z czasem zostać wyparte przez nowsze zapożyczenia.

4.3.2. Kalki semantyczne

Mniej liczna jest grupa pożyczek znaczeniowych, tj. wyrazów białoruskich, którym przypisana została treść właściwa leksemom polskim, będącym ich ekwiwalentami w innym znaczeniu. Na podkreślenie zasługuje fakt, że kalkowaniu semantyki sprzyja bliskość systemowa obu języków, istnienie wspólnego zasobu słownictwa prasłowiańskiego, często jednak zróżnicowanego znaczeniowo⁶⁴.

łamати, pol. *łamać* ‘naruszać, nie dotrzymywać, nie dochowywać’

listy swoi nam oderżał, a iešliby choteł chto ich łamaty (75);

⁶⁴ Kalkowanie semantyki, jak podkreśla badająca leksykę starobiałoruską S. Strukawa [Струкавы 2008: 46], może prowadzić z jednej strony do rozwoju nowych znaczeń leksykalnych słowa, z drugiej zaś, do usunięcia ze struktury semantycznej leksemu jego znaczenia podstawowego.

mesto, мѣсто ‘miasto’

князь Андрей полоцькый приде с немьци лифянты и со всею латыною на Литовску землю и повоевал, пожьже много мьсть и сел (98); takie zwyteżstwo zyskał y welikaia tiżba budet w ulicach ludey w meste Wileńskom (28); kniaź Andrey Połocki pryide z Nemcy z Liflant, y zo wseiu Łatyhołoiu na Litowskuiu zemlu, y powoiewali y pozhli mnoho mest y seł (29);

nadati, pol. *nadać* ‘dać, ofiarować, przekazać, obdarzyć’

nadał jeho dorohimi rzeczmi cerkownymi (29);

podniati, pol. *podjąć* ‘przyjąć jako gościa, ugościć’

panow Chrystyianskich w sobi mity y czym podniaty (42);

podniesti, pol. *podnieść* ‘powołać na wysokie stanowisko, ogłosić władca’
SXVI/25 488

Korolewiczka Kazimera podnesli na welikoie kniastwo (51);

поняти, *poniati*, pol. *pojąć* (za żonę) ‘poślubić’

И поняль за себе кролевну Ядвигу, и коруновань бысть того королювства коруною (97v); korolewnu w nich poniaty (29); kniazia Andreja poniał doczku korol Jagoyło (39); poniał jesmy żonu moju mołoduiu (42);

ukazatisia, pol. *ukazać się* ‘stać się widocznym, pojawić się’

wkazalsia na pokłonnoy hore (21);

żadanie, pol. *żądanie* ‘życzenie wyrażone w kategoriowej formie, wymóg’

korol Kazimir na żadanie korola Irykowo, postał dwuch panow swoich z Lachow (61);

żadati, pol. *żądać* ‘usilnie dopominać się, domagać się, wymagać’

żedaiuczy aby w niego byli (42); żadaiuczy aby iemu pożyczili kniazey ku toy potrebie ieho (60).

Jak wynika z przytoczonego materiału, wśród polonizmów znaczeniowych dominują czasowniki związane z nazwami czynności. Nie została natomiast w tej grupie poświadczona leksyka z zakresów tematycznych charakterystycznych dla zapożyczeń właściwych. Analizowane słownictwo rejestrują również inne zabytki starobiałoruskie badanego okresu, o czym świadczy dobre udokumentowanie cytowanych leksemów w *Historycznym słowniku języka białoruskiego* [HSBM 1982–2017].

4.3.3. Kalki strukturalne

W obrębie kalk strukturalnych wyrazistą grupę stanowią repliki frazeologiczne. Dominują wśród nich kalki frazeologiczne całkowite, tj. takie związki wyrazowe, których elementy składowe są białoruskie, natomiast cała struktura została przejęta z polszczyzny. Z formalnego punktu widzenia są to najczęściej zwroty:

dokonati żywota, pol. *żywota dokonać* ‘umrzeć, skończyć życie’ SXVI/5 266)
a kniaź Zygmont w tot czas żywota dokonał (49);

до живота, pol. *do żywota* ‘do śmierci, dożywotnio’

Такоже былі и до живота своего в той правде (89), *А быти имь до живота в любви* (89v);

o smert pryprawity, pol. *przyprawić o śmierć* ‘zabić, skazać na śmierć, spowodować śmierć’ SXVI/33 634)

brat ieho menszy Troyden osieł państwo w Litwie, y począł o tom myslity, kakby ieho o smert pryprawity (13); *tyi try pany wradyli y wymyslili, kniazia Zygmonta o smert pryprawity* (49);

o horło pryprawity, pol. *przyprawić o gardło* ‘zabić, skazać na śmierć, spowodować śmierć’ SXVI/33 634

naperwey swoich bliskich i pryrożonych dwuch kniazey poymał, chotiaczy o horło pryprawity (48);

pobiti / poraziti na hołowu, pol. *pobić / porazić na głowę* ‘zwyciężyć, pokonać w walce’ SXVI/25 91

pomoże Boh welikomu kniaziiu Gidyminu, pobiet wsich kniażey Ruskich, nahołowu (15); *poraził kniaź Skirmunt kniazia Łuckoho y Pińskoho, nahołowu, y wsiu siłu y rat’ ich Ruskuu* (6);

podnesti oczy, pol. *podnieść oczy, oczu* ‘spojrzeć’ SXVI/25 485

netolko Tatarowe bitysia, no oczy (...) na Litowskoie woysko podnesty nemohli (77);

podnesti ruk, pol. *podnieść ręce/rękę* ‘wystąpić przeciw komuś, zaatakować’ SXVI/25 486

netolko Tatarowe bitysia, no (...) ruk swoich na Litowskoie woysko podnesty nemohli (77);

покоры учинити, pol. *pokorę uczynić* SXVI/26 355

не вcxоге покоры учинити и челомъ ударити великому князю Витовту (102);

сławу osiąhnuti, pol. *sławę osiągnąć* SXVI/22 136

y na weś swet znamenituiu sławu osiąhnuwszy, zasia do swoich zeml dojechali (40);

sejm walny

Y buduczy iemu na korune, y na welikom kniastwe y uczynit' seym w Petrykowe, w hod po koronacyiey walny Ladski, dla spraw zemskich (57);

szturm prypustiti, pol. *szturm przypuścić* 'posłać do walki, zaatakować' SXVI/33 654

A w tot czas kniaź welikij Witolt szturm prypustył, i ostatok horoda wziął (32);

учинити честь, pol. *cześć uczynić* SXVI/4 153

учини ми тую честь, даи ми Подольскую землю (107);

woli zadosyt uczyniti, pol. *zadość uczynić woli*

Stefan wojewoda Wołoski był welmi nemocon na nohi, y chotiaczy woli swoiey zadosyt wczynity, zabył nemocy y choroby swoieie, kazał sebe w saniach westy (66);

zachowati w łasce, pol. *zachować w łasce*

kniaź weliki Kazimir ich pryniał, y im prysiahu dał, zachowaty ich w łasce swoiey zo wsimi ich imenij (53).

Niektóre z przytoczonych przykładów odnieść można do tzw. półkalk, tj. zapożyczeń, w których jeden z elementów (wyrazów) nie został przetłumaczony, a jedynie zaadaptowany fonetycznie i gramatycznie do białoruszczyzny, np. przysłówek *zadosyt* w zapożyczeniu *woli zadosyt uczyniti* lub czasownik *osiahnuti* we frazeologizmie *sławu osiąhnuti*.

Należy też odnotować obecność w zabytku zapożyczonych s frazeologizowanych schematów składniowych, tj. konstrukcji mieszczących się na pograniczu frazeologii i składni [Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1986: 422], np.

prositi o, pol. *prosić o co*

wdary czołom welikomu kniaziu Kazimiru, y pocza prosit' o łasku (51); panowe Lackije poszlut do bratii swoiey panow Litowskich prosiaczy o pomocz (59);

rozhnewatisia o, pol. *rozgniewać się o co*

Y korol sia o to rozhnewał, y wsłyszal to Mikołay Mikołajewcz Radywił (74).

Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza zapożyczeń polskich w tekście *Latopisu supraskiego* i *Kroniki Bychowca* pozwala na sformułowanie kilku wniosków dotyczących kontaktów językowych białorusko-polskich w okresie XVI–XVII wieku. Z przytoczonego materiału wynika, że wpływy polskie w dziedzinie fonetyki ujawniły się w badanych zabytkach w stopniu raczej niewielkim, poświadczane nielicznymi zapisami grup *trot, tlot*, [c] kontynuującego *gt, pojedynczych form bez epentezy [l] oraz sporadycznie udokumentowanych przypadków wokalizacji jerów zgodnie z normą właściwą polszczyźnie.

Większy jest udział elementów polskich w strukturze morfologicznej języka analizowanych dokumentów, szczególnie *Kroniki Bychowca*. W deklinacji rzeczownika zaznaczyła się spora liczba poświadczeń form na *-owi* w celowniku liczby pojedynczej oraz *-owie* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego. Rzadziej udokumentowana została końcówka *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego (*meyscu, sercu, zdrowiu*). W zakresie przysłówków duże rozpowszechnienie uzyskały formacje na *-e* (*silnie, wiernie*). Fleksję werbalną w znacznym stopniu wzbogacają bądź zapożyczenia pojedynczych form (*newem*), bądź typów fleksyjnych, jak np. czas przeszły ze zredukowanym czasownikiem posiłkowym zachowanym w postaci ruchomych końcówek (*iże-ś meł, ale-ś uczynił*), tryb przypuszczający z uproszczonym słowem posiłkowym dodanym do partykuły *by* (*a-by-ś słał*). Wpływem polszczyzny tłumaczyć należy obecność w języku *Kroniki Bychowca* formacji modalnych z czasownikiem *powinien* oraz bezosobowych konstrukcji pasywnych z imiesłowem rodzaju nijakiego jako orzeczeniem (*kniazey poymano*). Należy przy tym zaznaczyć, że frekwencja poszczególnych cech jest zróżnicowana, od pojedynczych zapisów do kilku-kilkunastu poświadczeń, zyskujących rangę wariantu, np. *-owi* w celowniku rzeczowników męskich.

Wśród polonizmów leksykalnych dominują pożyczki formalnosemantyczne, mniej licznie poświadczone są kalki (znaczeniowe i strukturalne). Analiza chronologiczna zapożyczeń występujących w latopisach wskazuje, że znakomita ich większość funkcjonowała już we wcześniejszych tekstach piśmiennictwa zachodnioruskiego. Blisko połowa spośród badanych leksemów datowana jest na XIV–XV wiek. Podkreślenia wymaga też fakt, że tylko część z nich ma etymologię polską, znacząca liczba pożyczek to wyrazy genetycznie niemieckie lub łacińskie, sporadycznie czeskie, dla których polszczyzna stanowiła jedynie ogniwo pośrednie w ich przejściu przez białoruszczyznę. Oceniając na podstawie poszczególnych typów zapożyczeń „głębokość” wpływu języka-dawcy na język zapożyczający, badacze [np. Karaś 1996: 330] podkreślają, że pożyczki formalnosemantyczne stanowią stosunkowo powierzchowny efekt kontaktu dwóch języków, podczas gdy kalki są przejawem bardziej skomplikowanego (i jednocześnie trudniejszego do uchwycenia) oddziaływania jednego języka na drugi. W przypadku analizowanych dokumentów, jako dominujący, poświadczony został zatem najprostszy mechanizm zapożyczania. Należy zaznaczyć, że procesowi zapożyczania sprzyjać mogła dwujęzyczność redaktora / redaktorów latopisu, umożliwiającą przenoszenie pewnych nawyków myślowych z jednego języka na drugi, czego wyrazem stało się swobodne używanie polskich wyrazów, ale też kalkowanie ich znaczeń lub budowy.

Wśród przyczyn zapożyczania wyrazów (związków wyrazowych), oprócz wspomnianych we wstępie czynników pozajęzykowych (polityczno-społecznych, kulturalnych, religijnych), wymienić też należy uwarunkowania wewnętrznojęzykowe, wynikające z potrzeb nominacyjnych, jak: nazwanie nowych realiów, zjawisk, przedmiotów (w przypadku analizowanego materiału jest to cała sfera nominacji związanej z instytucjami państwowymi, kościelnymi, wojskiem), w pewnym stopniu również potrzeb ekspresywnych.

Odrębnym i, bez wątplenia, godnym uwagi zagadnieniem jest problem integracji badanych polonizmów z zasobem słownikowym języka białoruskiego. Już pobieżny ich ogłąd dowodzi, że trwałe miejsce w systemie znalazły jedynie te pożyczki, które odpowiadały potrzebom kształtującego się zasobu leksykalnego białoruszczyzny. Nie uzyskały natomiast aprobaty normatywnej te spośród jednostek przejętych z polszczyzny, które nosiły doraźny, efemeryczny charakter.

Porównując stopień nasycenia elementami polskimi języka obu zabytków, stwierdzić należy większy ich udział w systemie fonetycznym i morfologicznym późniejszej chronologicznie *Kroniki Bychowca*. Zakładając, że język autora tego latopisu odzwierciedlał stan języka ówczesnych elit w państwie litewskim, uprawniona wydaje się być teza o postępującej infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego. Teza ta naturalnie nie jest nowa, wcześniej zweryfikowana została wynikami badań m.in. A. Żurauskiego [Жураўскі 1981 i in. prace], A. Bułyki [Булыка 1972, 1980 i in. prace] czy E. Smułkowej [2002]. Materiał egzemplifikujący elementy polskie w analizowanych dokumentach potwierdza stanowisko badaczy, że oddziaływanie polszczyzny na język piśmiennictwa WKL rozpoczyna się już w XIV wieku, a nasila w XV i XVI stuleciu. Poszczególne etapy tego procesu wyznaczały ważne wydarzenia polityczne: unia krewska (1385), horodelska (1413) czy lubelska (1569), zacieśniające stopniowo związek ustrojowy, a w efekcie również kulturalny obu państw, czego wyrazem stał się m.in. wzrost rangi polszczyzny na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej.

Rozdział III

NAZEWNICTWO

1. IDENTYFIKACJA ONIMICZNA SZLACHTY POLSKIEJ I LITEWSKO-RUSKIEJ W ŚREDNIOWIECZNYCH ŹRÓDŁACH WKL (NA PODSTAWIE AKT HORODELSKICH)

Kształtowanie się nazewnictwa osobowego w WKL pozostawało w ścisłym związku z historią polityczną, społeczną, gospodarczą i kulturalną tych ziem. Litwa od zarania była państwem zmiennych dominacji politycznych i zmiennej przewagi demograficznej ludności bałtyckiej i słowiańskiej. Rozległe osadnictwo pierwotnych Bałtów w dolinie Dżisny w epoce przedhistorycznej stopniowo załamywało się i cofało pod naporem słowiańskich plemion Krywiczów i Dregowiczów, a w X–XI wieku – Rurykowiczów. Rządy Mendoga w drugiej połowie XIII wieku dały początek wielowiekowej dominacji wojennej i politycznej Litwinów nad Rusią [Ochmański 1990: 46]. W XIII wieku po najazdach tatarskich, którym oparła się Litwa, wzrosły jej wpływy militarno-polityczne na ziemiach ruskich. Osiedlając na podbitych ziemiach, kolejni książęta litewscy przyjmowali chrzest w obrządku bizantyjskim, ruski język i zwyczaje. Mimo jednak bliskich związków z Rusią i popierania prawosławia, szukali oni kontaktów z Zachodem, propagując rozwój katolicyzmu. Dowodzą tego małżeństwa międzydynastyczne litewsko-polskie, które zapoczątkował wielki książę Trojden, poślubiając córkę księcia Konrada Mazowieckiego, o czym informuje *Kronika Bychowca* [Narbutt 1846: 11–12]: „Troyden pak poymet doczku wo kniaziaty Mazoweckoho, y meł sneiu syna reczenoho Rymonta”.

W 1279 roku książę Bolesław II poślubił córkę Trojdena o imieniu *Gaudemunda*. W XIV wieku doszło do kolejnych małżeństw polsko-litewskich: *Danuty* Kiejstutowny (1377) z księciem Januszem I oraz *Aldony* Giedyminówny (1325) z Kazimierzem Wielkim [Bednarczuk 1999: 115]. Imiona córek wielkich książąt weszły wraz z *Witoldem*, *Olgierdem* i *Kiejstutem* na trwałe do imiennictwa polskiego [Safarewicz 1950: 113–119].

W dobie największego rozbitcia politycznego Rusi książęta litewscy osadzali swoich synów w dzielnicach ruskich, żeniąc ich z prawosławnymi księżniczkami. Świadectwem szerzenia się prawosławia na dworze wielkiego księcia Olgiarda jest męczeństwo w 1342 roku trzech dworzan, których imiona *Eustachij*, *Anton* oraz *Iwan* wskazują na ich ruskie pochodzenie. O postępującej rutenizacji dynastii Olgiardowiczów świadczą imiona synów księcia, np.: *Wołodimir*, *Iwan*, *Semen*, *Andrej*, *Fedor*, *Dymitr*, *Wasyl*. Na rozpowszechniające się na dworach książąt litewskich prawosławie wskazują również związki rodzinne Giedyminowiczów z Rusią (m.in. matka Jagiełły – Juliana, księżniczka twerska; Zofia – córka Witolda, żona wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla, syna Dymitra Dońskiego), a przyjęcie chrześcijaństwa obrządku rzymskiego z Polski i unia Litwy z Polską były przede wszystkim konsekwencją zagrożenia ze strony Krzyżaków, których ekspansji nie powstrzymywało prawosławie.

Po unii krewskiej w 1385 roku i ustanowieniu biskupstwa wileńskiego pozycja prawosławia w WKL uległa osłabieniu. Na dwory i do miast zaczęli napływać przybysze z Polski, głównie z pobliskiego Mazowsza. W czasach Witolda (wielki książę 1392–1430) pojawiły się kolejne grupy religijno-etniczne: znani tu już wcześniej Tatarzy (od 1324), Karaimi (około 1397), Żydzi (1388) oraz w ciągu XV wieku Cyganie [Bednarczuk 1999: 116].

Zasygnalizowany wyżej kontekst polityczno-etniczny wpłynął na koegzystencję różnych języków w obrębie wielonarodowościowego państwa litewskiego, a tym samym na zetknięcie się różnych systemów onimicznych. W efekcie dochodziło do procesów wzajemnych modyfikacji i transpozycji nazw, które udokumentowane zostały w Metryce Litewskiej i innych źródłach dotyczących WKL¹.

¹ Procesy te zostały poświadczone m.in. w nazwiskach (od)etnicznych mieszkańców WKL omówionych przez L. Bednarczuka [1996, 2000].

1.1. Akta horodelskie jako źródło do badań nazewnictwa szlacheckiego

Dokumenty horodelskie wydane w serii *Akta unii Polski z Litwą* w pierwszej połowie ubiegłego stulecia przez S. Kutrzebę i W. Semkowicza [1932] stanowiły przedmiot zainteresowań wielu historyków badających genezę unii, jej aspekty prawne i ustrojowe oraz znaczenie dla relacji polsko-litewskich². Porozumienie zawarte 2 października 1413 roku w Horodle nad Bugiem na zjeździe monarchów, Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza, oraz przedstawiciele szlachty obu państw było ważnym etapem w dziejach unii Polski i Litwy. Zwykle porównuje się je z umową krewską 1385 roku, która rozpoczęła proces chrystianizacji Litwy w obrządku łacińskim, a także z unią lubelską 1569 roku, która stworzyła w Europie nowy organizm państwowy – Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

W Horodle miał miejsce, niespotykany w skali ówczesnej Europy, akt adopcji heraldycznej – 47 polskich rodów szlacheckich przyjęło do swoich herbów rody bojarские WKL. Gwarantowały ten akt obustronnie wystawione dokumenty, z przywieszonymi pieczęciami przedstawiciele odnośnych rodów i z imiennym wyszczególnieniem zarówno adoptujących, jak też adoptowanych. Tym dwóm dokumentom towarzyszył trzeci, wystawiony wspólnie przez Jagiełłę i Witolda i opatrzony ich pieczęciami, który określał charakter relacji łączących Królestwo Polskie i WKL oraz potwierdzał zrównanie w prawach szlachty polskiej i bojarów litewskich, którzy przyjęli wiarę chrześcijańską w obrządku łacińskim [Korczał 2013: 57–69; Rabiej 2013: 83–84].

Dawne, mające nieraz stuletnią metrykę, badania kształtują w znaczącym stopniu do dziś pamięć o unii, bowiem we współczesnej historiografii zainteresowanie tym wydarzeniem jest słabsze. Wychodząc z przekonania, że potrzebne jest nowe spojrzenie na traktat w Horodle, zweryfikowanie zakorzenionych opinii oraz reinterpretacja jego aktów, historycy z Instytutu Historii Litwy i Polskiej Akademii Umiejętności przygotowali nową edycję źródeł. Wydana

² Bogatą literaturę na ten temat, poczynając od najstarszych opracowań z XIX/XX wieku po najnowsze publikacje, przytacza P. Rabiej w artykule *Dokumenty unii horodelskiej* [Rabiej 2013: 83–84].

w ramach serii wydawniczej *Traktaty międzypaństwowe Litwy XIII–XVIII wieku. Teksty. Studia* publikacja [Kiaupienė, Korczak 2013] zawiera trzy dokumenty horodelskie, opublikowane w oryginale łacińskim³ oraz tłumaczeniu polskim i litewskim, artykuły krytyczne, katalog pieczęci oraz, szczególnie cenny dla badań onomastycznych, indeks osobowy. O wartości książki decyduje również bogaty materiał ilustracyjny w postaci fotografii dokumentów źródłowych oraz przywieszonych do nich pieczęci, będący przedmiotem badań genealogiczno-heraldycznych i sfragistycznych.

Zaświadczone w wymienionych źródłach nazwy własne stanowią podstawę materiałową niniejszych badań. Teksty źródłowe, dotyczące adopcji herbowej, rejestrują bogaty zbiór średniowiecznych onimów, dokumentujących interesujący etap kształtowania się nazewnictwa szlacheckiego w Polsce i w WKL. W antropimii tej grupy społecznej wiek XV był okresem odchodzenia od nominacji jednonazwowej i stopniowego utrwalania się systemu dwunazwowego – imienia i drugiego określenia nazewniczego, noszącego fakultatywny charakter i nieposiadającego wszystkich definicyjnych cech dzisiejszego nazwiska⁴. Przedmiotem poniższych rozważań są modele nominacyjne oraz kategorie onimów służących do identyfikacji szlachty polskiej i możnowładców litewskich, zarejestrowane w aktach horodelskich.

1.2. Antroponimy identyfikujące szlachtę polską

1.2.1. Imiona

W ekscerpowanych źródłach podstawową grupę w nominacji szlachty stanowią imiona chrześcijańskie, zaświadczone w oficjalnych formach: ANDREAS, FLORIANUS, IWANUS, JACOBUS, JOHANNES, CLEMENS, CRISTINUS,

³ Grupę aktów podpisanych 2 października 1413 roku na zjeździe w Horodle tworzą: 1) *Actum baronum et Nobilium Regni Poloniae*, 2) *Actum nobilium Magni Ducatus Lithuaniae*, 3) *Actum principium, regis Poloniae atque supreme ducis Lithuaniae Vladislai Jogaila et magni ducis Lithuaniae Alexandri Vytautas*.

⁴ Najważniejsze z nich to: dziedziczność, obowiązkowość, niezmienność, asemantyczność [Kosyl 2001: 438].

MARTINUS, MATHIAS, MICHAEL, NICOLAUS, PAULUS, PETRUS, sporadycznie w postaci derywowanej: JANUSSIUS (*Janusz* < *Jan* Mal 245), JAK (< *Jakub* Mal 241).

Marginalnie notowane są imiona dwuczłonowe, należące do najstarszej warstwy nazw osobowych, odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej: DOBESLAUS, SANDZYWOGIUS (Sędziwój), STANISLAUS, SBIGNEUS. W przypadku imienia WOJCIECH zastosowano translację łacińską w formie ALBERTUS [Mal 345].

1.2.2. Nazwy odmiejscowe

Typ formacji odmiejscowych reprezentują przymiotniki relacyjne utworzone od nazw miejscowości za pomocą łacińskiego formantu *-ensis* (w źródle zarejestrowane w przypadkach zależnych): Albertus CRACOUIENSIS, Cristinus CRUSCHUI-CIENSIS, Michael KYOUIENSIS, Petrus POZNANIENSIS, Jacobus PLOCENSIS, Mathias PREMISLIENSIS, Nicolaus VILNENSIS i in.

Formacje odmiejscowe występują jako drugi, obok imienia, człon formuły identyfikacyjnej, często jednak są poświadczane również w zestawieniach trójelementowych:

- a) obok imienia i przezwiska, por. Mathias Coth NAKLENSIS, Janussius Furman MEDZYRZECENSIS, Johannes Liganza LANCICIENSIS, Stanislaus Gamrath POLANECENSIS;
- b) obok imienia i innego określenia odmiejscowego, mającego formę wyrażenia przyimkowego z łacińskim *de*, np. Cristinus de Kozegłowy SANDECENSIS, Petrus de Włosczoza DOBRINENSIS, Petrus de Wydawa SIRADIENSIS, Mathias de Wansosche CALISIENSIS, Dobeslaus de Oleschnicza WOYNICENSIS, Florianus de Corithnicza WISLICIENSIS.

1.2.3. Nazwy odapelatywne

Element charakteryzujący zawarty w poświadczonych w źródle nazwach osobowych pozwala przypuszczać, że pierwotnie miały one charakter przezwisk lub przydomków. Pozostawały w określonych relacjach do wyglądu, zachowań,

charakteru, zajęć i pełnionych funkcji osoby nazywanej. Formalnie nazwy te są równe motywującym je apelatynom: Mathias COTH Naklensis (ap. *kot* Cieśl 63), Janussius FURMAN Medzyczecensis (ap. *furman* Cieśl 37), Johannes LIGANZA Lanciensis (ap. *ligęza* ‘człowiek lubiący się wylegiwać, leń’ Cieśl 72), Stanislaus GAMRATH Polanecensis (ap. *gamrat* ‘gach’ Cieśl 38), GROTTONE de Jancouice Malogostiensi (ap. *grot* Cieśl 44), Petrus SCHAFFRANECZ (ap. *szafraniec* ‘rudzielec’ lub ‘gat. rośliny’ Cieśl 124).

1.2.4. Nazwy patronimiczne

Identyfikacja przedstawicieli rodów szlacheckich za pomocą syntetycznych patronimików na *-ic*, *-owic* /*-ewic* zaświadczona jest w najstarszych źródłach historycznych, m.in. w *Bulli gnieźnieńskiej* 1136 roku [Rymut 2005: 145]. W badanym dokumencie ten typ nominacji szlachty stanowi margines; reprezentuje go zlatynizowana nazwa patronimiczna na *-ius*: MOSTICIUS de Staschow (*Mościc ze Stęszewa*).

1.2.5. Nazwy heraldyczne

Ze względu na charakter badanych źródeł nazwy herbów i zawołań są najliczniej reprezentowaną kategorią onimiczną. Ich cechą wyróżniającą jest to, że identyfikują zespoły ludzi (rody). Wykształciły się ze znaków językowych (proklamacji) i znaków ikonograficznych (godeł). Jako chronologicznie późniejsze od innych kategorii nazw własnych, tj. antroponimów i toponimów, były najczęściej przez nie motywowane. Na heraldyczne nacechowanie użytych w dokumentach hordelskich nazw wskazuje charakter towarzyszącego im kontekstu źródłowego. Rolę terminów genealogiczno-heraldycznych pełnią w nim łacińskie określenia typu *clenodium* ‘klejnot’, *proclamatio*, *arma* ‘broń, oręż’, *domus*, *stirps* ‘ród, pochodzenie’, *genus*, *nobilis* ‘szlachetny’.

Wyekscerpowane z badanych źródeł nazwy herbów i zawołań zostały usystematyzowane według kryteriów motywacyjnych wyodrębnionych przez M. Bobowską-Kowalską we wstępie do słownika nazw heraldycznych [Bobowska-Kowalska 1995: I–XX].

1.2.5.1. Nazwy heraldyczne o motywacji antroponimicznej

- a) od pełnych słowiańskich imion złożonych lub form skróconych: SULIMA (< im. złoż. *Sulimir*), BOLESTA (< im. złoż. *Bole-*), GODZIEMBA (< im. złoż. *Godzi-* SNH 16), GRZYMAŁA (< im. złoż. *Grzymi-* SNH 18) ROCH (< im. złoż. *Rodo-*, *Rości-*);
- b) od imion chrześcijańskich i ich form hipokorystyczno-deminutywnych: HAWDANIEC / AWDANIEC (< im. *Awdan*, stwniem. *Audowin*, *Audoenus* Mal 190), G(D)ERAŁT (< im. stwniem. *Gairoald*, *Gerwald*, *Gerold* Mal 225), KOLDA (< im. *Mikołaj* Mal 290);
- c) od nazw odapelatywnych:
- równych apelatywom: CIOŁEK, JELITA, KORCZAK, LIS, ŁABĘDŹ, NOWINA, ROLA (lub im. *Roland* SNH 51), ŚWINKA, WĄSIK, WĘŻYK, w tym złożonym (grupa imienna): KOT MORSKI;
 - derywowanych: DZIAŁOSZA, JASTRZĘBIEC, PIERZCHAŁA, POŁUKOZA, SZARZA, ZAREMBA (lub nazwa odimperatywna od *zarębi!* < *zarębić* [Moczyński 1986: 177]);
- d) od nazw osobowych odtoponimicznych: SKRZYŃSCY (< n. m. *Skrzynno* SNH 53);
- e) od nazw osobowych równych toponimom: BOGORIA (lub od n. m. *Bogoria*), KOPACZ (lub od n. m.), ŁODZIA (lub od n. m.), ODROWAŹ (lub od n. m.), RAWA (lub od n. m.), ŚRZENIAWA (lub od n. m.), WADWIC (lub od zniemczonej n. m. *Wadewitz*, pol. *Wadowice*).

Na marginesie interpretacji heraldyków pochodzących od nazw osobowych formalnie równych toponimom należy zasygnalizować trudny metodologicznie problem kwalifikacji antroponimów o niejednoznacznych pod względem genezy podstawach. Włączone do tej grupy nazwy mogą posiadać bezpośrednie nawiązania motywacyjne do jednobrzmiących toponimów.

1.2.5.2. Nazwy heraldyczne o motywacji toponimicznej

- a) od nazw miejscowych, nieposiadających w dokumentach średniowiecznych odpowiedników w klasie antroponimów, np. BIAŁA, BYCHAWA, DĘBNO,

JANINA, SYROKOMLA, może też NAŁĘCZ (lub formacja odimperatywna od **nalękti* > **nalęczy* łąk ‘napnij łuk!’ [Moszyński 1986: 182]).

Nazwy heraldyczne utworzone bezpośrednio od toponimów, jak twierdzą badacze [Bobowska-Kowalska 1995: XI], nie występują w źródłach w formach pluralnych i nie tworzą derywatów w obrębie swojego gniazda, co potwierdzają ekscerpowane dokumenty.

1.2.5.3. Nazwy heraldyczne o motywacji apelatywnej

Nazwy heraldyczne tej grupy są motywowane przez wyrazy pospolite wchodzące pierwotnie w skład opisu godła herbowego lub stanowiące wojskową proklamację rodu, por. GRYF (ap. *gryf* ‘fantastyczny stwór, lew z głową i skrzydłami orła’ SNH 18), LELIWA (n. niejasna, możliwa motywacja od ap. *lelejati* ‘błyszcząć, lśnić’ SNH 28), OSMORÓG (ap. *osmorog* ‘krzyż z rozdwojonymi zakończeniami’, poświadczony w opisie herbu SNH 41), TOPOR (< ap. *topor* Cieśl 133), TRĄBY (pierwotnie *Trzy Trąby* < grupy imiennej *trzy trąby* poświadczonej w opisie herbu SNH 62).

Niektóre nazwy herbowe motywowane apelatywami mogą występować w formie wyrażenia przyimkowego o charakterze hortatywnym, zachęcającym do walki (zawołania), np. forma POBOG jest wynikiem derywacji paradygmatycznej substancywizowanego wyrażenia przyimkowego *po Bodze* > *Pobodze* > *Pobog* od ap. *po Bodze* ‘z Bogiem’ (SNH 44).

1.3. Antroponimy identyfikujące szlachtę litewsko-ruską

1.3.1. Imiona

Imiona stanowią podstawową kategorię również w identyfikacji szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaledwie część z nich to formy oficjalne imion chrześcijańskich, jak *Andreas*, *Georgius*, *Jacobus*, *Johannes*, *Nicolaus*, *Petrus* lub złożonych imion słowiańskich, np. *Nemir*, *Stanislaus*. Znacząca grupa to antroponimy o genezie bałtyckiej, reprezentujące archaiczny, wspólny wielu ludom indoeuropejskim, typ imion dwuczłonowych. Podobnie jak w językach słowiańskich, leksemy motywujące poszczególne człony tworzą pewne pola znaczeniowe,

charakteryzujące kulturę duchową, życie społeczne, system wartości ludzi kreujących te imiona [Юркенас 2003: 47–115]. Składniki leksykalne imion nawiązują do życia wspólnoty plemiennej, jej organizacji w warunkach zagrożenia i wojny, por. *tautà* ‘naród’, *výti* ‘gonić, prześladować’ (*Butowdus*, *Gastold*, *Getowd*, *Monstowd*, *Tawtigerd*), określają cechy i przymioty wojownika, np. *gail-as* ‘silny, potężny, mocny’, *galià* ‘siła, moc’ (*Minigail*, *Sunigal*), wskazują na wartości ważne w życiu społecznym, np. *girti* ‘chwalić’ (*Mondigerd* / *Mondygerd*, *Wissegerd*, *Tawtygerd*). Część imion zawiera leksemy wyrażające treści poznawcze, myślenie, por. *minéti* ‘wspominać’, *mintis* ‘myśl’ (*Minigail*, *Minimund*), pewne uczucia i stany emocjonalne, np. *viltis* ‘mieć nadzieję’ (*Monstwild*, *Rodywil*).

Starolitewskie imiona dwuczłonowe zostały poświadczane w ekscerpowanych dokumentach głównie jako jednonazwowe elementy identyfikacyjne, por. BUTOWDUS, GETOWD, MONSTWILD, MONSTOWD, RODYWIL, TWIRIBUTH, WISSEGERD. W roli drugiego, obok imienia chrześcijańskiego, członu formuły nominacyjnej, nazwy te notowane są rzadziej: Johannes GASTOLDI, Jacobus MINGEL, Petrus MONDIGER, Nicolaus TAWTIGERD.

1.3.2. Nazwy patronimiczne

Identyfikacja przedstawicieli rodów litewskich za pomocą formacji na *-owicz* / *-ewicz* ma miejsce już w najstarszych średniowiecznych źródłach zredagowanych po łacinie i rusku. Jednym z najwcześniej udokumentowanych przejawów adaptacji bałtyckich nazw osobowych do języka ruskiego była substytucja formantu *-owicz* / *-ewicz* w miejsce litewskich przyrostków patronimicznych *-aitis*, *-onis*, *-unas*, *-enas*. Jak stwierdza językoznawca litewski, indoeuropeista, K. Būga [Būga 1958: 238], transpozycja według tego modelu stosowana była na Litwie już w XIV wieku, por. Jurij *Korjat-ovič* (1375). W badanych źródłach struktury odjowskie również są notowane. Tworzą je derywaty od imion dwuczłonowych, jednoczłonowych bądź formacji przezwiskowych (np. z sufiksem *-ejko*): Stanislaus BUTHOWTHOWICZ (por. n. lit. *Būtautas* LPŽ I 365), Woyschin DANAYCOUICZ (por. n. lit. *Daneikà*, *DĀNAS* LPŽ I 454, 453), Andreas DEWKNETOUICZ (por. n. lit. *Daūkantas* LPŽ I 471), Gyneth KONCZEUICZ (por. n. lit. *Koñčius*, *Koñčis*, *Koñčas* LPŽ I 1045), Woydilo KUSSOLOUICZ (por. n. lit. *Kušelis*, *Kūšas*, *Kušys*

LPŽ I 1139), Johannes RIMOUIDOUICZ (por. n. lit. *Rimvydas* LPŽ II 611), Wolczco ROKUTOUICZ (por. n. lit. *Rakūtis, Rākas* LPŽ II 567), Minimund SESSNICOUICZ, Konczanus SUKOUICZ (n. lit. *Sūkas* LPŽ II 855), Voysnar VIRCOLEUICZ (por. n. lit. *Virkas* LPŽ II 1229).

Konfrontacja przytoczonych nazw z analogicznymi antroponimami litewskimi (poświadczonymi w LPŽ), ujawnia wielopłaszczyznowe transpozycje graficzno-fonetyczno-morfologiczne, przystosowujące je do systemu języków słowiańskich. Oprócz zasygnalizowanej wyżej substytucji formantów patronimicznych analizowane źródła dokumentują inne sposoby adaptacji nazw bałtyckich do struktury morfonologicznej języków słowiańskich. Najczęściej jest to redukcja końcówek *-is, -ys, -as*, np. *Goligunt, Gasztold, Jadath, Montygerd, Wyszegeerd, Tawtygerd* i in. Charakterystyczne do dziś substytucje ujawniają się również w niektórych formantach przezwiskowych, prowadząc do zmian wzorca fleksyjnego: np. *-ila > -yło*, por. *Woydilo, -aila > -ajło (Sunigaylo)*. Substytucja form litewskich z zakończeniem *-a* przez odpowiedniki ruskie na *-o* jest, zdaniem K. Būgi, efektem analogii do form wschodniosłowiańskich typu *Putiło, Dobriło, Gostiło* [Būga 1958: 231].

Substytucje fonetyczne

Genetycznie bałtyckie nazwy osobowe, zaświadczone w aktach horodelskich, ilustrują również wielorakie procesy substytucji fonetycznych. Na uwagę zasługują następujące zjawiska:

- a) realizacja litewskiego [a] w postaci [o], np. *Monywid, Rokutouicz, Rodywil / Rodwil*. Zachowywane jest natomiast starolitewskie [a] długie, któremu we współczesnej litewszczyźnie odpowiada [o], por. *Konczeuicz*;
- b) oddawanie litewskiego [o] długiego jako [a], por. *Narymont*;
- c) zachowywanie litewskiego [i] krótkiego, np. *Butrim, Mynigal, Sunigal* lub wprowadzanie substytutu w postaci [e]. Najczęściej tendencję do rozszerzania artykulacji samogłoski [i] do [e] ujawniają antroponimy, zawierające grupy *iR, iN*, które w badanych źródłach są realizowane jako *eR, eN*, por. *Mondigerd / Mondiger / Mondygerd, Tavitigerd, Wyssegerd / Wissegerd*. Różnicę w realizacji litewskiego [ir] wiązać należy z podłożem języka adaptującego imię. W białoruszczyźnie ma ono postać identyczną jak w języku litewskim,

tj. [ir], gdyż odpowiada rodzimym grupom [ir], [yr], pochodzącym z dawnego połączenia *ir, por. brus. *шыроки*. Grupa [er] natomiast mogła się pojawić na gruncie języka polskiego, który rozwinął ją zarówno ze starego *ir (por. *szeroki*), jak też *ř w grupie *trř [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981: 69]. Analogiczny wpływ na [i] mogła wywierać w polszczyźnie również następująca po nim spółgłoska nosowa [m]: *Gimbut / Giembut*. Zmiany [i] > [e] przed płynnymi i nosowymi nie znała natomiast białoruszczyzna;

- d) regularna kontynuacja litewskiego [u] krótkiego jako [u], por. *Butrim, Sunigal*;
- e) substytucja dyftongów litewskich.

Dyftong [aj] realizowany jest w kilku wariantach zapisów: jako *ai* (w takim zapisie pojawia się w źródłach staroruskich, np. *Якзавло* [Büga 1958: 242]), por. *Minigail; oy* (postać zapisu dominująca w omawianych źródłach), por. *Woydilo / Woydylo, Woysnar / Voyssnar*; oraz *e*, np. *Mingel / Mynigel* lub *a*, np. *Montygałowicz, Mynigal, Sunigal / Sunygal*.

Dyftong [au] w procesie transpozycji na języki słowiańskie uzyskuje substytut w postaci połączenia *ow* (białoruskie fonetyczne [ou]), por. *Butowdus, Buthowthowicz / Butowtowicz, Getowd, Monstowd, Vitowdus*, czasem *aw*, np. *Dawgen, Dawxscha / Dawxa, Tawtygerd / Tawtigerd*, sporadycznie *ew*, np. *Dewknetouicz*. W jednym antroponimie udokumentowana została charakterystyczna zamiana dyftongu [au] na *ol*: *Gastold*. W opinii K. Bügi, tego typu formy pojawiły się wskutek hiperpoprawności wobec właściwego białoruszczyźnie przejścia [ɫ] > [ɹ] przed spółgłoską i w wygłosie wyrazu, por. *воўк, быў* [Büga 1958: 254–259]. Inaczej zjawisko to interpretuje J. Reczek [1969: 144–161.], objaśniając substytucję *Vitautas* > *Witolt(d)* wpływem imion germańskich z przyrostkiem *-old / -ald*.

Dyftong [ej] poświadczony został w postaci *ey*, por. *Beynar, Daneykowicz / Daneycouicz* lub *oy*, np. *Boynar* bądź *e*, por. *Ewild, Gyneth*.

W zakresie spółgłosek uwagę zwracają następujące zjawiska:

- a) oddawanie litewskiego [g] w postaci zwarto-wybuchowego [g], por. *Gastold, Gyneth, Surgut, Wissigin*. Nie są notowane zapisy ze szczelinowym, właściwym białoruszczyźnie, [h] typu *Mindowh, Szwidryhayło*;
- b) kontynuacja litewskich głosek [d], [t] przed samogłoską [i] w zapisie typowym dla łaciny, np. *Woydilo, Mondigerd, Tawtigerd*, nieoddającym dyspalatalizacji tych spółgłosek w języku polskim i białoruskim;

- c) zapisy litewskiego [f] jako **ri**, np. *Butrim*, *Rimouidouicz*, *Twiributh*, rzadziej jako **ry** typu *Butrym*, *Rymowydowicz*;
- d) substytucja w miejsce litewskiego [š] odmianki niepalatalnej **sz**, np. *Kus-solouicz*.

1.3.3. Nazwy odmiejscowe

Dokumenty horodelskie notują nieliczne przykłady deskrypcji odmiejscowych jako sposobu identyfikacji szlachty litewskiej: Surguthe DE RESKYNI / Surgutttes DE ROSZKINI (Surgut z *Reszkim*), Albracht Korewa DE SOWGODSKO (Wojciech Korejwa z *Sowguniszek*).

1.3.4. Nazwy odapelatywne

Identyfikacja rodów ruskich z użyciem antroponimów o motywacji apelatywnej znajduje zaledwie kilka zaświadczeń w ekscerpowanych dokumentach. Antroponim RAŁO (ap. *pało* ‘radło’ Vasm III 439) odnotowany jest jako jednoelementowa formacja nazewnicza, natomiast WOLCZCO Culwa, WOLCZCO Rokutouicz. Genezę odapelatywną może mieć antroponim SAK (ap. *caк* ‘rodzaj sieci do połowu ryb’ Vasm III 546), tworzący model jednonazwowy, chociaż nie należy wykluczać w przypadku tej nazwy również motywacji odonimicznej (*Sak* < im. *Isaakij*).

Uwagi końcowe

Z powyższych spostrzeżeń wynika, że będące przedmiotem ekscerpcji teksty źródłowe unii horodelskiej dostarczają cennych informacji na temat kształtowania się systemu nazewniczego szlachty polskiej i litewsko-ruskiej. Udokumentowane w warstwie nazewniczej źródeł antroponimy reprezentują charakterystyczne dla średniowiecznej nominacji kategorii onimiczne: imiona (chrześcijańskie oraz sięgające genezą epoki indoeuropejskiej złożone imiona słowiańskie i bałtyckie), nazwy odmiejscowe (analityczne z przyimkiem *de* i syntetyczne z formantem *-ensis*), odapelatywne nazwy typu przezwiskowego, nazwy heraldyczne, patronimica. Pod względem struktury dominuje model dwuelementowy: imię + protonazwisko,

choć notuje się również formuły jedno- i trójelementowe. Formacje jedno-nazwowe, coraz mniej typowe dla omawianego okresu, tj. XV wieku, dotyczą głównie heraldyków identyfikujących szlachtę polską, częściowo także złożonych imion bałtyckich, używanych w nominacji rodów litewskich.

Odrębnym zagadnieniem, zasygnalizowanym w powyższych rozważaniach i wymagającym pogłębionych badań, jest problem koegzystencji różnych systemów onimicznych w obrębie wielonarodowościowego państwa litewsko-ruskiego. Efektem ich współistnienia stały się wzajemne modyfikacje nazw, będące przejawem słowiańsko-bałtyckich transpozycji językowych, udokumentowanych na płaszczyźnie fonetyczno-ortograficznej oraz morfologicznej.

2. ODAPELATYWNE NAZWY OSOBOWE NA PODLASIU W XV–XVII WIEKU

W dokumentach podlaskich XV–XVII wieku nazwiska pochodzące od apelatywów tworzą jeden z najliczniejszych typów semantyczno-motywacyjnych. Według statystyki przeprowadzonej dla północnej części XVI-wiecznego Podlasia stanowią one około 24% całego zbioru antroponimów, z czego prawie 15% to nazwy formalnie równe wyrazom pospolitym [Citko 2001: 104]. Materiał zawarty w *Słowniku historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)* [SHNOB 1997–1998] dowodzi, że ustalanie motywacji nazwisk nie może nie uwzględniać słownictwa gwarowego. Pewna część leksemów motywujących podlaskie antroponimy nie ma poświadczeń w słownikach ogólnych, zachowała się natomiast w dokumentach gwarowych. Źródłem bowiem przezwisk, spetryfikowanych w późniejszych nazwiskach, często jest język potoczny w swojej odmianie dialektalnej [Cieślukowa 1997: 49–54]. Sięgnięcie zatem do słownictwa gwarowego, przechowującego dawną leksykę, umożliwia nieraz określenie znaczenia apelatywu, które mogło stać się podstawą nominacji. Nazywaniu człowieka przy użyciu wyrazów pospolitych towarzyszył zwykle czynnik ekspresji i subiektywnej oceny nazywanego względem nazywanego. Podstawę pragmatycznego aktu nominacyjnego stanowiły bowiem najczęściej wyrazy wartościujące fizyczne i psychiczne cechy człowieka w kategoriach dodatni–ujemny. Aby apelatyw mógł zaistnieć w płaszczyźnie

antroponimicznej, tj. ulec procesowi *onimizacji* [Cieślíkowa 1990], musiał utracić przejrzystą w momencie kreacji motywację sytuacyjną i na stałe związać się z osobą.

Liczne apelatywy antroponimiczne, zrekonstruowane z historycznych nazwisk podlaskich, zostały poświadczane w słownikach gwarowych, głównie białoruskich i ukraińskich (większość z nich występuje również w słownikach ogólnych tych języków). Konieczność uwzględniania w badaniach antroponimicznych leksyki dialektalnej narzuca pograniczny charakter ziem Podlasia, gdzie graniczyły ze sobą i wzajemnie się przenikały systemy językowe: polski, białoruski, litewski, ukraiński, głównie w ich postaci gwarowej. Ukształtowana w takich warunkach leksyka, zarówno apelatywna, jak i *proprialna*, stanowi z jednej strony efekt ewolucyjnego rozwoju, z drugiej zaś, jest rezultatem interferencji współistniejących języków.

Poddane analizie apelatywy motywujące historyczne miana mieszkańców Podlasia uporządkowane zostały według kryterium gramatyczno-semantycznego, co pozwoliło wyodrębnić kilka ich klas⁵.

Najliczniejszą dokumentację w źródłach XV–XVII wieku posiadają antroponimy motywowane przez **rzeczowniki konkretne** (żywotne i nieżywotne).

2.1. Nazwy motywowane przez rzeczowniki

2.1.1. Nazwy oznaczające osobowych nosicieli cech, stanów, procesów

BIAŁOUS 1578, BIAŁOWAŚ 1565 (: *białowas* ‘człowiek białowasy’ SW), BIELAK 1560–1563 (: *bielak* ‘człowiek dotknięty bielactwem’ też ‘zając’ SW), BOLLDYKA 1571 (: gw. *bałdyga* ‘wysoki, niezgrabny parobek’ SGP), BRUZGA 1566 (: brus. gw. *bruzga* ‘opryskliwy człowiek’ BA), BRZETCHUN 1551 (: brus. gw. *brachun* SajD, *brechun* ‘plotkarz, oszczerca; łgarz’ Dal), CHNYKO 1558 (: gw. *chnyka* ‘człowiek skłonny do płaczu’ TSBM), CHODUN 1662 (: brus. *chadzić* *chadunom* ‘kołysać się, bujać się’ TSBM, *hodun* ‘wychowanek’ AGWB), CHROMIEC(Z) 1558 (: *chromiec* ‘kulawy’ Dal), CHYRKA 1578 (: *chyрка* ‘mizerak’ SW), CIAPA 1565 (: *ciapa* ‘śpioch, niezdara’ SW), CZUPRA 1558 (: *czupra* ‘brudas, flejtuch’ Dal), CZURYŁO 1558,

⁵ Zastosowana systematyzacja nawiązuje do propozycji metodologicznych wykorzystujących koncepcję pól semantycznych w badaniu apelatywów antroponimicznych, przedstawionych w pracy H. Górny [2004].

1578, 1662 (: *czuryło* ‘dziki, nieokrzesany człowiek’ SXVI, por. też *Czuryło / Kuryło*: im. cerk. *Kiriłł* Mal 205), DŁUGOSZ 1662 (: *długosz* ‘człowiek wysokiego wzrostu’ SXVI, też *Długosz*: im. złoż. typu *Długomił* SEMot), DRAB 1528, 1558 (: *drab* ‘człowiek wysoki, niezgrabny’, też ‘żołnierz pieszy, piechur’ SW, HSBM), DUDŁO 1558 (: *dudło* ‘człowiek niemrawy’), GŁOWACZ 1569, 1580 (: *głowacz* ‘człowiek z wielką głową; człowiek rozumny’, też ‘gatunek ryby lub rośliny’ SW, Sst), HORBACZ 1662 (: brus. *harbacz* ‘człowiek garbaty’ TSBM), KUDRA 1573 (: brus. *kudra* ‘człowiek o kędzierzawych włosach’ SBH), ŁOBACZ 1662 (: brus. *łabacz* ‘człowiek o dużym czole’ TSBM), NOSACZ 1560 (: brus. *nasacz* ‘człowiek o wydatnym nosie’ TSBM), NOSAL 1571 (: *nosal* ‘człowiek z wielkim nosem’ L), PIERDZIOCH 1571, 1577 (: *pierdziuch* ‘ten, co często pierdzi’ SW), PISKUN 1662 (: brus. *piskun* ‘ten, który często piszczy, wydaje piszczący głos’ TSBM), PLASKACZ, PLESKACZ 1662 (: brus. *plaskacz* ‘człowiek mówiący dużo i bez sensu, plotkarz’, por. fraz. *plaskac’ jazykom* ‘mówić dużo, bez sensu’ TSBM), PŁAKSA 1528, 1551, 1662 (: *plaksa* ‘ktoś skłonny do płaczu’ SW, Dal), RELIGA 1565 (: *religa* ‘człowiek niezgrabny’, też ‘koń stary’ SW), SMOLEŃ 1565 (: *smoleń* ‘brudas, pijak’ SW), SULHAN 1558 (: brus. gw. *szulhan* ‘człowiek leworęczny’ AGWB), SZASTUN 1662 (: *szastun* ‘włóczęga, włóczykij’ Dal, por. brus. *szastac’* m.in. ‘chodzić bez celu’ TSBM).

W grupie tej znajdują się również nazwy osobowe motywowane apelatywami wskazującymi na relacje rodzinne: BLIZNIUK 1662 (: brus. gw. *bliźniuk* ‘bliźniak’ AGWB), CHROSNY 1580 (: *chriosny* ‘chrzestny’ Dal), PSSIMAK 1560–63 (: gw. *prymak* ‘mąż zamieszkujący w domu żony’ AGWB), PRZYSTUPA, PRYSTUPA 1545, 1560, 1571, 1662 (: gw. *prystupa* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ AGWB), SYNOWIEC 1560–1563, 1640–1641 (: *synowiec* ‘syn brata, bratanek’ SW), SWIEĆ 1578 (: *świeć* ‘siostra żony, szwagierka’ SW).

Antroponimy przytoczonej grupy motywowane są przez leksemy derywowane w planie apelatywnym, służące do bezpośredniej charakterystyki człowieka, połączonej zwykle z oceną emotywno-wartościującą.

2.1.2. Nazwy oznaczające zwierzęta i ptaki

BARAN 1514–1519, 1558, 1580, 1639 (: *baran*), BARANEK 1565 (: *baranek*), 1569, BUGAY 1528, BUHAJ 1662 (: *bugaj, buhaj* ‘byk’ SW), BUREK 1578 (: *burek*

‘pies lub kot bury’ SW), BYK 1551 (: *byk*), KIERDA 1558 (: *kierda* ‘samiec świni’ SW), KOT 1545, 1580, 1662 (: *kot*), KOTEK 1565 (: *kotek*), KOZA 1662 (: *koza*), KOZICA 1578 (: *kozica* ‘dzika koza’, też ‘rękojeść pługa’ SW), KOZIEŁ / KOZIOŁ 1528, 1565, 1662 (: *kozieł, kozioł* Sst), KROLIK 1662 (: gw. *krolik* ‘królik’ AGWB), KROT 1528 (: brus. *krot* ‘kret’ TSBM), LIS 1558 (: *lis*), ŁOŚ 1566 (: *łoś*), SOBOL 1578 (: *sobol*), WILK 1545, 1569, 1580, 1676 (: *wilk*), WOŁ 1558 (: *woł, wół* Sst), WOŁK 1571 (: brus. *wołk* ‘wilk’ HSBM), ZAJAC, ZAJĄC 1528, 1545, 1580 (: *zajac, brus. zajac*), ZRZOBEK 1569, 1580, 1616 (: *źróbek, źrzebie* Sst); CZAJKA 1560–1563, 1569, 1662 (: *czajka*), CZYŻ 1578 (: *czyż* ‘gatunek ptaka’ SW), DROZD 1528, 1571 (: *drozd*), DZIACIEŁ (: brus. *dziacieł* ‘dzieciół’ HSBM), GOGOL 1569, 1580, HOHOL 1528 (: *gogoł, brus. hohol* ‘gatunek dzikiej kaczki’ Sst, Nos), GOŁĄB 1662, HOŁUB 1528, 1662 (: *gołąb, brus. hołub*), KOKOSZKA 1565, 1569 (: *kokoszka*), KRUK 1571, 1662 (: *kruk*), KULIK 1551, 1565, 1578, 1662 (: *kulik*), KURYCA 1551 (: brus. *kuryca* ‘kura’), PIETUCH 1562 (: *pietuch* ‘kogut’ SW), PLISKA / PLISZKA 1545, 1580 1662 (: *pliska, pliszka* Sst), SIKORA 1571, 1580, 1676 (: *sikora* ‘gatunek ptaka’, też ‘zysk’ L), SOKOLEK 1565 (: *sokolek*), SOWA 1565, 1580 (: *sowa*), STRUŚ 1569, 1580, 1640 (: *struś* SW), SYCZ 1551 (: brus. *sycz* ‘gatunek sowy’ AGWB), ŚLEPOWRON 1569 (: *ślepowron* ‘ptak z rodziny czapli’ SW, też nazwa herbu), UDOTH 1558 (: brus. *udod* ‘gatunek ptaka’ TSBM), WOROBIJ 1558, 1578, 1662 (: brus. gw. *worobiej* ‘wróbel’ AGWB), WROBL / WRÓBL 1565, 1571, 1662 (: *wrobl, wróbl* Sst), ZOŁNA 1566 (: *zołna* ‘dzieciół’ Sst).

Analiza leksyki z klasy *zwierzęta* i *ptaki* dowodzi, że do nominacji wykorzystywano najczęściej apelatwy określające najbliższe otoczenie człowieka. Jako podstawę motywacji nazw kreujący wybierali rzeczowniki nazywające zarówno udomowione, jak i dzikie zwierzęta oraz ptaki. Poświadczają to antroponimy typu *Baran, Buhaj, Byk, Czajka, Hołub, Kot, Kruk, Pietuch*.

2.1.3. Nazwy oznaczające rośliny

BARKUN 1557 (: brus. *barkun* ‘roślina o właściwościach leczniczych, wykorzystywana również w przemyśle tytoniowym i spirytusowym’ TSBM), BODAK 1528, 1558 (: gw. *bodak* ‘oset’ AGWB), BOROWIK 1578 (: *borowik* ‘gatunek grzyba’ SW),

BRZOZKA / BRZOSKA 1528, 1569, 1676, BIERIOZKA / BIEROSKA 1545, 1560 (: *brzozka*, *brzózka* SW, brus. *bieroska* HSBM), BUTUN 1560 (: gw. *butun* ‘rodzaj dzikiej cebuli, szczypior’ Dal), CHMIEL 1566 (: chmiel ‘gatunek rośliny’ SW), CYBULKA 1498, 1671 (: *cybulka* ‘mała cebula’), DUDŁO 1558 (: *dudło* ‘drzewo wewnątrz spróchniałe’ SW), DZIAGIL 1558 (: *dziagil* ‘gatunek rośliny’ Dal), DULKA 1662 (: brus. gw. *dulka*, *dula* ‘gatunek gruszy’, też ‘figa’ SBH), HRUSZKA 1558 (: brus. *hruszka* ‘gruszka’), KANIA 1577 (*kania* ‘grzyb jadalny’, też ‘gatunek ptaka’ SW), LEBIEDA, LEBIODA 1560, 1577 (: *lebioda*, brus. *lebieda* HSBM), ŁOPUCH 1578 (*łopuch* ‘łopian’ SBH, AGWB), MAKOWKA 1528 (: *makowka*), OSOWIK 1578 (: *osowik* ‘gatunek grzyba’ SW), SNITKA 1551, 1558 (: brus. gw. *snitka* ‘dzięgiel, roślina o właściwościach leczniczych, stosowana w leczeniu dżumy’ SBH), SOKORA 1565 (: *sokora* ‘gatunek topoli’ SW), WIERZBA 1653, 1662 (: *wierzba*), WOŁOSZKA 1558 (: brus. *wałoszka* ‘chaber, bławatek’ AGWB; por też im. *Wołosz*: cerk. *Własij* bądź n. etn. *Wołoch*), ZIELEPUCHA 1541, 1578 (: *zielepucha* ‘niedojrzała jagoda’ Nos, ‘niedojrzały owoc’ SW).

2.1.4. Nazwy oznaczające przedmioty

BALAS 1662 (: brus. gw. *balas* ‘płot pleciony’ AGWB), DRĄG 1558, 1580 (: *drag* ‘długi kij’ SW), DUDA 1558, 1577, 1662 (: *duda* ‘piszczałka’ SW), KOCIEŁ 1558 (: *kociel* Sst), KOCZERHA 1545 (: brus. *koczerha* ‘drewniany pogrzebacz’ Nos), KOROBKA 1639 (: *korobka* ‘pudło, pudełko drewniane na krupy’ SW), KOSAK 1569, 1578 (: *kosak* ‘nóż do cięcia słomy; pogrzebacz’ SW), KOZUB 1560 (: *kozub* ‘kosz z łyka, łubianka’), KULBAKA 1571 (: brus. *kulbaka* ‘siodło’ SBH), KRALKA 1662 (: *kralka* ‘karta o dziesięciu oczkach’ SW), KUŻEL 1662 (: brus. *kużel* ‘tkanina lniana’ HSBM) OHŁOBLA 1565 (: brus. *ohłobla* ‘hołobla’ HSBM), RADŁO 1569 (: *radło*), STACIWA 1565 (: *staciwa* ‘warsztat tkacki’ SW), STUPA 1662 (: brus. gw. *stupa* ‘stępa do tłuczenia pęczaku, rodzaj naczynia’ AGWB, TSBM), STUPKA 1558 (: brus. *stupka* ‘nieduże naczynie porcelanowe’ TSBM), TOŁKACZ 1551, 1565 (: gw. *tołkacz* ‘tłuczek stępy’ AGWB), TYCZKA 1558 (: *tyczka* ‘tyka, żerdź’ Sst), ŻEGADŁO 1558 (: *żegadło* ‘naczynie do wypalania; kolec’ SW), ŻŁUKTO 1558, 1560 (: *żlukto* ‘naczynie bednarskie, naczynie do prania, moczenia bielelizny’ SW, AGWB);

Części ubioru: CIAKO 1560–1563 (: *czako*, *ciaka* ‘czapka wojskowa, kaszkiet’ SW), GUZIK 1566, 1571 (: *guzik* ‘zapinka’ SW), KIBAŁKA 1578 (: brus. *kibałka* ‘rodzaj kobiecego nakrycia głowy’ SW), KIEPURA 1565 (: *kieपुरa* ‘staroświecka czapka’ SW), KOŁPAK 1560, 1578 (: *kołpak* ‘rodzaj czapki’ SW), SZUHAIJ 1528 (: brus. *szuhaj* ‘rodzaj kobiecego ubrania’ Nos).

2.1.5. Nazwy oznaczające pokarmy

Nazwy *pokarmów* charakteryzują człowieka na zasadzie asocjacyjnych skojarzeń z desygnatem (potrawy ulubione przez osobę nazywaną, często przez nią przyrządzane): BONDA 1560, 1691 (: brus. gw. *bonda* ‘podpłomyk’ AGWB), CZYNIONKA 1558 (: *czynionka* ‘rodzaj pieroga nadziewanego’ Dal), JAJKO 1558 (: *jajko* Sst), KIEŁBASA 1577 (: *kiełbasa*), KOROWAJ 1545, 1551 (: brus. *karawaj* ‘rodzaj ciasta weselnego’ TSBM), KRUPA 1551, 1580, 1662 (: *krupa*, *krupy* ‘kasza’ Sst), KULESZ, KULESZA 1520, 1551, 1580, 1662, 1676 (: *kulesz*, *kulesza* ‘gęsta potrawa z mąki kukurydzianej lub żytniej’ SW, SBH), MIAKISZ 1545, 1558 (: brus. *miakisz* ‘miękisz’ TSBM), PROSKUR 1558 (: *proskura* ‘chleb liturgiczny w cerkwi’ Sst), SKORYNKA 1662 (: brus. *skarynka* ‘skórka chleba’ TSBM), ŚLEDZIK 1569 (: *śledzik*).

2.1.6. Nazwy oznaczające części ciała

W proprialnym akcie nominacyjnym uwzględniane były także apelatywy nazywające części ciała ludzkiego i zwierzęcego: BREWKA 1565 (: *brewka* SW), BRODA 1551, 1578 (: *broda*, por. też *Broda*: im. złoż. *Brodzistał* SEMot I/18), CZEREP 1565 (: *czerep* ‘czaszka głowy’ SW), FLAK 1566 (: *flak* ‘kiszka, jelito’, również ‘potrawa przyrządzona z kawałków jelit’ Sst), GĘBA 1571 (: *gęba* Sst), GIZA 1565 (: *giza* ‘noga świńska lub wołowa’ Sst), HOŁOWKA 1520, 1569, 1640 (: brus. *hołowka* ‘główka’ HSBM), KISZKA 1520, 1569, 1662 (: *kiszka* ‘jelito’ SXVI), KULSZA 1551 (: brus. *kulsza* ‘kość biodrowa’, też ‘kikut ręki lub nogi’ SBH), ŁAPA 1558, 1560, 1639 (: *łapa*), ŁYCZ 1662 (: brus. *łyecz* ‘ryj zwierzęcia’ TSBM, AGWB), NIERKA 1565 (: *nerka* Sst), NOGA 1662 (: *noga*), NOSEK 1569, 1580 (: *nosek*), OGONEK 1565 (: *ogonek*), PALUCH 1565, 1577 (: *paluch* ‘palec’ SW),

PIĘTKA 1580, 1640, 1677 (: *piętka* SXVI), PLESZKA 1565 (: *pleszka* ‘łysina’ SW), PUKIEL 1639 (: *pukiel* ‘kędzior, lok włosów; wypukłość’ SW), WAŚ 1580 (: *wąs*), ZĘBEK 1569 (: *zębek, ząbek* Sst).

C. Kosyl [2001: 443–444], omawiając mechanizm tworzenia współczesnych przezwisk, wymienia dwa sposoby nominacji: bezpośredni (wyraz motywujący nazwę występuje w swoim podstawowym znaczeniu) oraz pośredni (nominacja metaforyczna, polegająca na przeniesieniu nazwy na tle podobieństwa desygnatów oraz metonimiczna, odbywająca się na tle styczności desygnatów). Źródłem użycia metaforycznych wyrazów są konotacje semantyczne towarzyszące często ich znaczeniu desygnacyjnemu. Tkwiące w warstwie konotacyjnej analizowanych leksemów komponenty znaczeniowe mogły służyć jako określenia fizycznych i psychicznych właściwości człowieka, sposobów jego zachowania. W wielu wypadkach miały one zabarwienie pejoratywne, w związku z czym powstałe antroponimy odznaczały się dużą ekspresywnością. Dotyczy to zwłaszcza określeń z grupy konkrety żywotne – *zwierzęta, ptaki*, ale też rzeczowników nieżywotnych – nazw *roślin, przedmiotów*. Wyodrębnienie sfery konotacyjnej wyrazu, dokonujące się głównie dzięki stereotypom językowym, pozwala rozpatrywać analizowane apelatywy jako *nazwy charakteryzujące człowieka*. W sposób pośredni charakteryzowały one osobę nazywaną pod względem:

- a) cech fizycznych (wyglądu, sprawności fizycznej), np. *Kot* (: *kot* ‘zwinny, mały’), *Krot* (: *krot* ‘ślepy’), *Lis* (: *lis* ‘rudowłosy’), *Łoś* (: *łoś* ‘barczysty, wysoki’), *Woł* (: *wół* ‘ociężały, niezgrabny, powolny’); *Gołąb, Hołub* (: *gołąb, brus. hołub* ‘człowiek o siwych włosach’), *Kruk* (: *kruk* ‘człowiek o czarnych włosach’), *Kuryca* (por. brus. *slapaja kuryca* ‘krótkowidz’ TSBM); *Drag* (: *drag* ‘wysoki człowiek’ SW), *Kocień* (gruby jak *kocioł*), *Kulbaka* (*kulbaka* ‘człowiek zgarbiony’ SBH), *Ohłobla* (chudy, cienki jak *ohłobla*), *Stupa* (krępy, masywny jak *stupa*), *Tyczka* (: *tyczka* ‘człowiek wysoki’);
- b) cech psychicznych (charakteru, intelektu), np. *Baran* (: *baran* ‘głupi, uparty’ SW), *Baranek* (: *baranek* ‘łagodny, pokorny, potulny’ SW), *Byk* (: *byk* ‘zuchwały, odważny’ SW), *Kot* (: *kot* ‘niezależny, leniwy, sprytny; miły’ SW), *Koziół / Kozioł* (: *koziół* ‘uparty, bezmyślny, głupi’ SW), *Krot* (: *krot, kret* ‘podstępny’ SF), *Lis* (: *lis* ‘chytro, przebiegły, podstępny, obłudny’ SW), *Wilk* (: *wilk* ‘groźny, dziki, zły, przebiegły’ SW), *Zajac / Zajac* (: *zajac* ‘tchórzliwy, czujny,

strachliwy' SW); *Czajka* (: *czajka* 'krzykliwa' SW), *Czczotka* (: *czczotka* 'szczebiotliwa, gadatliwa' SW), *Hohol* (: brus. *hohol* 'odważny człowiek' Nos), *Kruk* (: *kruk* 'zwiastun nieszczęścia' SF), *Pietuch* (brus. gw. *pietuch* 'waleczny, agresywny, zadziorny' SBH), *Sikora* (: *sikora* 'wesola'), *Sroka*, *Soroka* (: *sroka* 'gadatliwa, naiwna' SF), *Woron*, *Wrona* (: *wrona* 'chytra, krzykliwa' SF);

W procesie nominacji antroponimicznej wykorzystywano również **znaczenie leksykalne rzeczowników abstrakcyjnych**, chociaż ten typ kreacji w materiale podlaskim stanowi margines. Abstracta, wyrażające najczęściej cechy, czynności i stany, motywują następujące antroponimy: BAJKA 1536, 1577, 1671 (: *bajka* 'baśń, plotka, fałsz' SW), FRASZKA 1639 (: *fraszka*), GŁÓD 1558 (: *głód*), HOMAN / HOMON 1569, 1577 (: brus. *homan* 'hałas, zgiełk' TSBM), KŁOPOT 1528 (: *kłopot*), KUTA 1573 (: *kuta* 'postawa, wygląd', też 'czyn, postęp' SXVI), MITRĘGA 1566 (: *mitręga* 'bieda', też 'skąpiec' SXVI, L), NIEZGODA 1571 (: *niezgoda*), SŁOWO 1565 (: *słowo*), WOJNA 1560–1563 (: *wojna*, por. też *Wojna*: im. złoż. typu *Wojnomir*, *Wojstaw* SEMot).

Wyrazy należące do abstractów mogły w sposób metaforyczny kreować nazwy charakteryzujące człowieka, utrwalone następnie w nazwiskach: *Homan* / *Homon* (człowiek hałaśliwy), *Niezgoda*, *Wojna* (człowiek skory do kłótni), *Bajka* (człowiek mówiący nieprawdę, może lubiący bajki).

2.2. Nazwy motywowane przez przymiotniki

Antroponimy tej grupy reprezentują w większości typ nominacji bezpośredniej, ponieważ powstały dzięki odniesieniu do podstawowego znaczenia motywujących je przymiotników. Kreacja miała więc charakter realistyczny, por. *Chromy*, *Garbaty*, *Krzywonogi*. Metaforyczne rozszerzenia znaczenia podstawowego przymiotników wykorzystywane były zdecydowanie rzadziej niż rzeczowników, co poświadcza stosunkowo niewielka grupa przykładów źródłowych: ARKAWY 1558 (: brus. *harkawy* 'wymawiający „r” gardłowe' SW, też 'gorzkowaty' TSBM, opuszczenie *h* nagłosowego), BIAŁY 1560, 1565, 1662 (: *biały* m.in. 'człowiek o jasnej karnacji, o jasnych włosach'), BUJNY 1558, 1566 (: *bujny* 'obficie rozrośnięty' SW, też 'wyróżniający się, znakomity' TSBM), CHROMY 1565 (: *chromy* 'kulawy, ułomny, kaleki' Sst, SW), CICHY 1569 (: *cichy* 'spokojny, skromny, łagodny,

dobrotliwy' Sst), CZARNY 1565, 1569 (: *czarny* 'złowieszczy, nieszczęśliwy, zły' Sst, też 'ktoś o ciemnej cerze, czarnych włosach'), DOŁHIJ 1551 (: brus. *doūhi* 'długi, wysoki'), DIKI / DZIKI 1566, 1571 (: *dziki* 'okrutny, barbarzyński', też 'wstydlivy' SW), GARBATY 1560 (: *garbaty* SW), KOSY 1558 (: *kosy* 'krzywy', też 'zezowaty' SW, SBH), KRZYWY 1551, 1578 (: *krzywy* 'ułomny', też 'fałszywy' SXVI), KRZYWONOGI 1578 (: *krzywonogi* 'człowiek o krzywych nogach' SW), KULCHAWY 1662 (: brus. *kulhawy* 'utykający na jedną nogę' TSBM), ŁYSY 1551, 1566 (: *łysy* SW), MAŁY 1528, 1565, 1662 (: *mały* 'niewysoki', też 'niewiele znaczący, przeciętny; młody' Sst), MĄDRY 1565 (: *mądry*), PEWNY 1558 (: *pewny*), RUDY 1551, 1578 (: *rudy* 'żółtoczerwony'), SIWY 1565, 1569 (: *siwy*), SLEPY 1662 (: *ślepy* 'niewidomy', też 'nierozumny' Sst), SLICZNY 1528 (: *śliczny*), SOŁODNY 1560 (: gw. *sołodny* 'słony' SBH), STARY 1528, 1551, 1571 (: *stary*), SUCHY 1565 (: *suchy* 'szczupły, chudy' SW), TONKI 1558, 1560 (: brus. *tonki* 'cienki, chudy' TSBM), UBOGI / UBOHI 1551, 1578 (: *ubogi* 'biedny', brus. gw. *ubohi* 'ułomny fizycznie; żebrak' TSBM).

Uwagi końcowe

Jak wynika z analizy, uwzględnianie gwarowego zasobu leksykalnego, dokumentującego dawne słownictwo, jest niezbędnym elementem etymologizowania propriów motywowanych przez apelatywa. Trzeba jednak podkreślić, że identyfikacja niektórych apelatywów zrekonstruowanych z przezwisk nie jest możliwa również w gwarach z przyczyny ich efemeryczności, charakterystycznego dla nich mikrozasiegu [Cieślíkowa 1997: 50]. Ważna w takich przypadkach jest dokumentacja motywujących je podstaw, por. MARGAŁA (: brus. *marhać* 'mrugać' TSBM, niepoświadczony leksem *marhała* równoznaczny jest zatem zarejestrowanemu w słowniku *marhun* 'ten, który często mruga' TSBM); MIEYŁO (: brus. *małoc* 'miec (zboże)', też 'mówić dużo i bez sensu, pleść', por. fraz. *małoc' jazykom* TSBM, zatem *miejło* to 'ten, który mówi dużo i bez sensu'). Szczególnie interesująca dla zobrazowania tego problemu jest grupa antroponimów motywowanych wyrazami oznaczającymi osobowych nosicieli cech. Są to najczęściej leksemy nacechowane ekspresywnie, charakteryzujące i oceniające człowieka bezpośrednio już w płaszczyźnie apelatywnej, por. *Brzechun, Piskun, Szastun,*

Horbacz, Łobacz, Nosacz, Pleskacz / Plaskacz i in. Warto zauważyć na marginesie, iż formacje te obrazują interesujące zjawiska z zakresu słowotwórstwa: z jednej strony pozwalają śledzić tworzenie regularnych derywatów, z drugiej zaś jednostkowych form (bądź całych serii) wyłamujących się z reguł słowotwórczych. Formant *-acz*, derywujący klasyczne *nomina agentis* od podstaw czasownikowych, w badanym materiale wykazuje dużą aktywność w tworzeniu przezwisk od podstaw rzeczownikowych: *Głowacz, Horbacz, Łobacz, Nosacz*.

Ogląd podlaskich antroponimów XVI–XVII wieku z perspektywy motywującej je leksyki dowiódł, że apelatywa nie tylko ukierunkowują dociekania etymologiczne, lecz przybliżają również kontekst kulturowy i obyczajowy określonej społeczności, specyficzny sposób postrzegania i kategoryzowania przez nią otaczającej rzeczywistości, przez co wprowadzają w pragmatyczne uwarunkowania aktu nazewniczego. Interpretacja słownictwa stanowiącego podstawę antroponimów pokazała, że kreacja mian osobowych mieszkańców historycznego Podlasia oparta była w głównej mierze na metaforycznym bądź metonimicznym oglądzie i wartościowaniu świata przez człowieka. Podkreślić przy tym należy istnienie pewnych wspólnych tendencji onimicznych kształtujących nazewnictwo obszaru pogranicznego, których przejawem był analogiczny sposób konceptualizacji rzeczywistości w języku polskim, białoruskim czy ukraińskim.

3. TOPONIMIA PODLASIA I JEJ UWARUNKOWANIA HISTORYCZNO-KULTUROWE

Historyczne Podlasie stanowiło teren, gdzie w ciągu wieków stykały się, oddziaływały i nakładały na siebie różnorodne etnicznie, kulturowo i językowo elementy wschodnio- i zachodniosłowiańskie oraz bałtyckie. Jak zauważają historycy [np. Tyszkiewicz 2004: 7–16], dorzecze Narwi od czasów najdawniejszych stanowiło strefę kontaktów między dwoma masywami etnicznymi – Prabałtami i Prasłowianami. Przez całą starożytność i wczesne średniowiecze ziemie położone na północ i wschód od górnej Narwi tworzyły trudnodostępną krainę puszczy, bagien i rozlewisk. W dobie plemiennej (VII–X wiek) dorzecze Narwi zamieszkiwała nieliczna ludność mazowiecka, zaś ziemie położone na północ od Biebrzy i Łeku

(Ełku) należały do plemion pruskich⁶. Śladem ich bytności na tych terenach są zachowane do dziś nazwy wodne o źródłosłowie bałtyckim, np. *Pregoła*, *Lyna*, *Wissa*, *Pisa* [Biolik 1987], jak również *Narew* (por. zapisy typu *Nari* 1379, spokrewnione z prus. *Narusa* 1251, *Narus* 1272), zawierająca częsty w hydronimii litewskiej pierwiastek *nar-* [Bednarczuk 2018: 44]. Na wschód od rozległych puszc rosnących w dorzeczu środkowego Niemna rozwijało się w tym okresie osadnictwo ruskich Dregowiczów [Tyszkiewicz 2004: 8]. Także w następnych stuleciach uwarunkowania geograficzne wywierały wpływ na kierunki kolonizacji, a w efekcie również na dzieje polityczne regionu. Okres X–XI wieku przyniósł podporządkowanie ziem Mazowszan wraz z dorzeczem Narwi państwu Piastów (z tego okresu pochodzą grody w *Ostrołęce*, *Nowogrodzie*, *Starej Łomży* i *Wiźnie*), natomiast ziemie nad Bugiem opanowali książęta ruscy, wznosząc w drugiej połowie XI i w XII wieku grody w *Drohiczynie*, *Bielsku*, *Surażu* i *Mielniku* [Wiśniewski 1980: 14–27; Tyszkiewicz 2004: 7–16]. Te dwa żywioły etniczne – mazowiecki i ruski – odegrały decydującą rolę w późniejszym osadnictwie Podlasia, zwłaszcza po ostatecznym podboju Jaćwieży przez Zakon Krzyżacki (1283).

Źródła archeologiczne i historyczne, po części również dane toponimiczne, dowodzą, że w zachodniej części Podlasia substrat stanowiła ludność polska (mazowiecka), natomiast tereny wschodnie były kolonizowane przez osadników rusko-litewskich⁷. Najbardziej intensywny okres kolonizacji ziem podlaskich przypada na XV i XVI stulecie. W ówczesnym osadnictwie wyróżnia się kilka kierunków: mazowiecki, obejmujący swym zasięgiem zachodnią część Podlasia, białoruski z domieszką elementu litewskiego i potomków dawnych Jaćwingów, idący ze wschodu (spod Wołkowyska i Grodna) oraz ukraiński, wołyńsko-brzeski z południa [Wiśniewski 1980: 14–27]. Osadnictwo mazowieckie zatrzymało się w przybliżeniu na linii Goniądz–Knyszyn–Suraż–Boćki–Drohiczyn, zaś tereny położone na północ i wschód od tej granicy zajmowały rozległe dobra ziemskie, zasiedlane przez ich właścicieli (rody Gasztoldów, Glińskich,

⁶ To na te ziemie, „na pogranicze Prus i Rusi” wyruszyła wiosną 1009 roku misja biskupa Brunona z Kwerfurtu, zakończona jego męczeńską śmiercią z rąk Jaćwingów [Bednarczuk 2010: 27].

⁷ Historię oraz zasięgi osadnictwa na Podlasiu dobrze oddają prace J. Wiśniewskiego [1964, 1980 i in.].

Sapiehów, Radziwiłłów) ludnością ruską i litewską. Włączenie Podlasia do Korony w 1569 roku spowodowało spowolnienie kolonizacji rusko-litewskiej, chociaż całkowicie jej nie zahamowało. W formie luźnego osadnictwa trwała ona przez cały wiek XVII i XVIII.

Efektom zróżnicowanej struktury etnicznej Podlasia był kontakt i przenikanie się różnych systemów językowych – polskiego, ruskiego i litewskiego, głównie w ich postaciach gwarowych. Stan ten kontynuują zresztą i obecne gwary, ukształtowane w rezultacie zarówno ich wewnętrznej ewolucji, jak i interferencji współistniejących języków, o czym świadczy nie tylko zasób słownictwa apelatywnego, ale i proprialne. Leksyka udokumentowana w funkcji podstaw nazw miejscowych i terenowych jest szczególnie interesująca, gdyż należy w znacznej części do najstarszego i najtrwalszego zasobu słownictwa każdego języka. Dotyczy to także nazw miejscowych Podlasia, zlokalizowanych w dorzeczu środkowej Narwi, a wyekscerpowanych z map topograficznych (głównie Narwiańskiego Parku Narodowego i okolic). Skupienie uwagi na tym obszarze badawczym motywuje się jego historyczną lokalizacją na styku kilku kierunków fal osadniczych (mazowiecki, białorusko-litewski i wołyńsko-brzeski) i stanowiącym skutek tego styku współczesnym przebiegiem zasadniczej linii podziałów gwarowych Białostoczczyzny. Chodzi o zachodnią granicę maksymalnego zasięgu gwar wschodniosłowiańskich [AGWB 1980: mapa 1. *Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostoczczyzny*], która na odcinku Narwi między Surazem a rzeką Supraśl nie wykracza poza zachodnią granicę zasięgu osadnictwa ruskiego na Podlasiu [AGWB 1980: mapa 5. *Kierunki i zasięgi osadnictwa w wiekach XIV–XVIII*].

Analiza zasobu toponimów tego obszaru⁸ z uwzględnieniem źródła motywacji nazwotwórczej i typu semantycznego podstawy pozwoliła na wyodrębnienie kilku grup nazw. Rezygnacja z selekcji materiału według kryteriów językowych: nazwy polskie – nazwy białoruskie miała na celu ukazanie swoistego synkretyzmu toponimów nadnarwiańskich, dokumentujących przeszłość osadniczą regionu.

⁸ Na temat najstarszej toponimii dorzecza Narwi por. m.in. opracowania H. Sędziak [2004: 93–112], na temat mikrotoponimii – artykuły D.K. Rembiszewskiej [np. 2004: 115–121].

3.1. Nazwy wskazujące na charakter osadnictwa

Na zależność nazw miejscowych od procesów osadniczych i zasięgów kolonizacyjnych wskazywali od dawna historycy [np. Wojciechowski⁹ 1873] i językoznawcy [m.in. Taszycki 1946]. Związek toponimów z charakterem osadnictwa na terenie Podlasia wyraziście dokumentuje typ nazw rodowych i rodzinnych. Z danych historyczno-osadniczych wynika, że nazwy rodowe odnosiły się w głównej mierze do małych osad i związane były z osadnictwem rodzinnym ubogiej szlachty, pierwotnie na Mazowszu, potem również na Podlasiu. Przykładem tego typu nominacji jest skupisko wsi o wspólnej nazwie *Borowskie* (wcześniej *Borowo*), założonych przez szlachtę mazowiecką w okolicach Suraza [Wiśniewski 1980: 14–27]. Dokumenty lokacyjne świadczą, że wsie o nazwach rodowych zakładane były przez właścicieli, posiadających zwykle niewiele włók czy łąnów, którzy uprawiali ziemię bez pomocy poddanych chłopów. Na Podlasiu szczególną żywotność ten typ nazewniczy wykazywał w XVI i XVII wieku i wiązał się ze wzrostem demograficznym warstwy szlacheckiej, co w konsekwencji prowadziło do procesu rozdrabniania większych posiadłości ziemskich. Jedną ze znamienych cech rodowego typu nominacji była dwuczłonowość. Rozrastające się rody w nazwach nowych osad, powstałych w wyniku działań, często zachowywały podstawowy człon nazwy rodowej, dodając do niej człony odróżniające, wskazujące na właściciela nowej wsi (*Łapy-Kołpaki*) lub cechy topograficzne terenu (*Łapy-Dębowina*).

W tworzeniu rodowego modelu nazewniczego na terenach nadnarwiańskich dominowała motywacja odantroponimiczna. Zarówno nazwy jednoczłonowe, jak i komponowane najczęściej były motywowane:

- a) imieniem (często formą zdrobniąłą, np. *Mojsiki, Pańki*);
- b) przezwiskiem lub nazwiskiem (*Baciuty, Borowskie-Żaki*);
- c) w drugim członie nazwy komponowanej sporadycznie występowała motywacja odapelatywna (np. *Łapy-Dębowina*).

⁹ Był to jeden z pierwszych badaczy wykorzystujących dane toponomastyczne do rekonstrukcji wczesnośredniowiecznego osadnictwa w Małopolsce.

BACIUTY – od n.os. *Baciuta* (< ap. gw. brus. *bacia*, *bačko* ‘ojciec’); BOROWSKIE-ŻAKI – skupione w pobliżu siebie wsie o nazwie *Borowskie* wcześniej nosiły nazwę *Borowo*, mieszkańcy to ród drobnoszlachecki o nazwisku *Borowski*. Człon wyróżniający *Żaki* od n.os. *Żak*; CHOMICE, hist. też *Chomicze* – od n.os. *Chomic(z)* (< im. brus. *Choma*, *Foma*, pol. *Tomasz*)¹⁰; HOŁÓWKI (*Duże*, *Małe*) – od n.os. *Hołowka* (< ap. gw. wsł. *hołowka* ‘główka’); JEŃKI – od im. zdr. *Jeńko* (< *Jan*), *Jeńki* były częścią dóbr Kowalewsczyzna, należących między innymi do Radziwiłłów; JEŃKI-ROMANOWO – człon wyróżniający *Romanowo* od im. *Roman*; ŁAPY – od n.os. *Łapa* (< ap. *łapa*); ŁAPY-KOŁPAKI – człon wyróżniający od n.os. *Kołpak* (< ap. *kołpak* ‘wysoka czapka, futrzana lub obszyta futrem, noszona w średniowieczu przez Tatarów, w Polsce od XV do XIX w.’); ŁAPY-KORCZAKI – człon wyróżniający od n.os. *Korczak* (< n. herbu lub ap. *korczak* ‘kubek, czerpak’, gw. mazow. ‘czerpak do wylewania wody’); ŁAPY-ŁYNKI – człon wyróżniający od n.os. *Łynka* (możliwe od prus. *alne* ‘zwierzę, samica jelenia’, lit. *ėlne*, *alnė* ‘łania’ ze zmianą nagłosu analogiczną jak w n. rzeki *Łyna* < **Łna* < **Ołna* < **Alna* [Biolik 1987: 138]; ŁAPY-PLUŚNIAKI – człon wyróżniający od n.os. *Pluśniak* (< ap. gw. *pluśnia*, inaczej *piesznia*, *pieśnia* ‘dłuto na długim trzonku do wykonywania przerębli w łodzie podczas połowu ryb, a także do drażenia barci’); ŁAPY-BARWIKI – człon wyróżniający od n.os. *Barwik* (< ap. *barwik* ‘barwnik’); GOŹDZIKI – hist. *Gosczi* [Halicka 1976: 60] od n.os. *Gościk* (< im. złoż. typu *Gościrad*, *Gościstaw*); ŁAPY-OSSE, hist. *Osoie*, *Osze* [Halicka 1976: 132] – od n.os. *Ossa*; ŁAPY-ZIĘCIUKI – człon wyróżniający od n.os. *Zięciuk* (< ap. *zięć*); MOJSIKI – od n.os. *Mojsik* (< im. zdr. *Mojsik* < wsł. *Mojsiej*, pol. *Mojżesz*); PAŃKI – od n.os. wsł. *Pańko* (< im. *Paweł*, *Pantelejmon*); RADULE – od n. os. *Radula* (< im. złoż. typu *Radość*, *Radociej*); RZĘDZIANY, hist. też *Żędziany* – od n.os. *Rzędzian* / *Żędzian*; ZAWADY – od n.os. *Zawad* [Halicka 1976: 194] lub n. kulturowa / topograficzna – od ap. *zawada* ‘tama na rzece; przeszkoda na drodze’ (brak dokumentacji antroponimicznej dla n.os. *Zawad(a)* [Kondratiuk 1974: 228].

¹⁰ Poświadczenia imion derywujących podstawy analizowanych toponimów pochodzą z prac B. Tichoniuka i L. Citko, poświęconych antroponimii Podlasia [Tichoniuk 2000; Citko 2001].

Historyczno-osadniczą motywację posiadają również nieliczne poświadczane w badanym zbiorze nazwy typu służebnego, por. BOJARY – od ap. *bojar* ‘na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej: niezamożny szlachcic wywodzący się z Wielkiego Księstwa Litewskiego, będący na usługach możnych panów’ lub etnicznego, por. RUSZCZANY – nazwa określająca pierwotnie ludzi pochodzących z miejscowości **Ruskowo*, **Ruszcz*a (< etn. *Rus*, *Rusak*).

Sporadycznie do typu nazw rodowych można odnieść mikrotoponimy, np. JAŚKI – od im. *Jaś*, *Jaśko*, *Jasiek* (< im. *Jan*).

3.2. Nazwy dokumentujące stosunki własnościowe

Informację o pierwotnej przynależności osady lub pewnego obszaru ziemi do określonego posiadacza utrwalił typ nazw dzierżawczych. Nie wykazując szczególnego związku z charakterem osadnictwa czy fizjografią terenu, ten typ nominacji jest dość powszechny nie tylko na Podlasiu, ale na całym obszarze Polski [Rzetelska-Feleszko 2005: 191–230], jak również Słowiańszczyzny wschodniej [Жучкевич 1968]. Nazwy te występują w formach przymiotnikowych, najczęściej z formantami *-in(o)*, *-e/owo*, *-e/ów* dodanymi do imienia (np. *Waniewo*), przezwiska lub nazwiska właściciela osady (np. *Babino*). Rodzaj gramatyczny nazw podlaskich potwierdza spostrzeżenia onomastów, iż w toponimii północnej części kraju dominują nazwy mające postać przymiotników przynależnościowych rodzaju nijakiego na *-ino*, *-e/owo*, podczas gdy nazwy rodzaju męskiego na *-in*, *-ów* lokują się zasadniczo w południowej części Polski. Niską frekwencją w derywacji badanych nazw odznacza się prsł. sufiks **-jъ*/**-je*, poświadczony w nazwie miejscowej *Choroszcz* oraz mikrotoponimie *Strycze*.

W analizowanym materiale tę grupę nazw ilustrują głównie toponimy: BABINO – od n.os. *Baba* (ap. *baba*); CHOROSZCZ, hist. *Choroszcza*, *Chworoszcze* – od n.os. *Chworoszcza* („Fedor Jewłaszkwicz *Chworoszcza* s bratom Iwanom”; 1388) ze zmianą fonetyczną nagłosu *chw-* > *ch-* oraz sufiksu **-je* > **-ja* > **-jъ* [Halicka 1976: 35] lub n. topograficzna od n. rzeki *Choroszcza*, *Chworoszcza* (1510) (< ap. wsł. *chworost*, *chworostniak* ‘chrust, chruśniak; gąszcz, zarośla’) [Kondratiuk 1974: 39]; KOWALEWSZCZYŻNA – od n.os. *Kowal* (< ap. *ko-wal*); KRUSZEWO, n. wsi poświadczona od 1525 roku [Halicka 1976: 97] –

od n.os. *Krusz* (< ap. *kruszyć* ‘przenośnie: niszczyć’); KUROWO – od n.os. *Kur* (< ap. *kur*); PAJEWO – od n.os. *Paj*; PSZCZÓŁCZYN – od n.os. *Pszczółka*; ROGOWO – od n.os. *Róg*; ROGÓWEK – n. deminutywna od n. pobliskiej wsi *Rogowo*; UHOWO – od n.os. (*H*)*ugo* [Kondratiuk 1974: 209]; WANIEWO – od im. zdr. *Wania* (< wsł. *Iwan*).

Więszym zróżnicowaniem formalnym, przy identycznym (odantropo-nimicznym) typie semantycznym podstaw, odznaczają się **mikrotoponimy dzierżawcze** zlokalizowane na ziemiach nad Narwią: HORONIEC < od n.os. *Horon* (< ap. brus. *zoran* ‘specjalny piec do wypalania ceramiki’); KARPIENIEC – od im. *Karp*; KOLUSZCZYŻNA – od n.os. *Koluszko* (< im. *Mikołaj*); MILANY – od n.os. *Milan* (por. im. *Milan* < *Emilian*); MIKOCICHA – od n.os. *Mikuc*, *Mikuć*, *Mikuta* (< im. *Mikołaj*); NIŚKOWSZCZYŻNA – od n.os. *Niśko* (< im. wsł. *Onisim*); STRYCZE – od n.os. *Stryk* (< ap. *stryk* daw. ‘stryj’ lub ‘sznur z pętlą, strydzek’); ŻYDÓWKA – od etn. *Żyd*, *Żydówka*.

3.3. Nazwy wyrażające właściwości fizjograficzne terenu

Motywacja związana z właściwościami środowiska geograficznego należy do najstarszych i najczęstszych typów w nominacji toponimicznej. Każdy zasadniczo element rzeczywistości topograficznej odnoszący się do ukształtowania powierzchni, rodzaju gleby, nawodnienia, świata roślinnego czy zwierzęcego mógł stanowić podstawę nazwy. Świadczy o tym grupa nadnarwiańskich toponimów, w których rekonstrukcja znaczeń wyrazów motywujących pozwala wyróżnić kilka grup semantycznych. W zakresie **toponimii** cechami szczególnie istotnymi z punktu widzenia mieszkańców kreujących te nazwy były:

a) jakość i typ podłoża

PŁONKA – od ap. *płony* ‘jałowy, bezpłodny’; TOPILEC – od ap. gw. *topiło*, brus. *manira* ‘głębokie, grząskie miejsce na bagnie, w lesie; jeziorko na bagnie’, pol. *topiel* ‘głęboka wódna, bagno, trzęsawisko’;

b) roślinność

JAGODNE – od. ap. *jagodny* ‘miejsce, gdzie rośnie dużo jagód czarnych, czernicy’; ŚLIWNO – od ap. *śliwa*, pierwotnie ‘miejsce, gdzie rośnie dużo śliw’ (n. powielająca model *Lipno*, *Dębno*).

Bogactwo informacji o naturalnych właściwościach nazywanego miejsca zawierają podstawy narwiańskich **mikrotoponimów**. Nominując określone obiekty, mieszkańcy w nazwach dawali wyraz swojego oglądu szeroko pojętego środowiska przyrodniczego, wyróżniali miejsca dla nich ważne. Analiza tej klasy nazw dowodzi, że w procesie nazwotwórczym istotne były następujące cechy:

a) konfiguracja terenu

BŁONIA – od ap. *blonie* ‘otwarta przestrzeń, rozległa równina pokryta trawą; duże pastwisko, łąka’; **GRUD**, **GRĄD** – od ap. gw. *hrud*, pol. *grąd*, na Podlasiu oznacza zwykle ‘twarde wzniesienie na podmokłym terenie; miejsce suche i wyniosłe wśród błotnistych łąk; pagórek; kawałek wzniesionej łąki, często otoczony wodą; wysokie miejsce na polu’ [Łapicz 1981: 106–107]; **KUPINA** – od ap. *kupa* ‘kępa drzew, krzaków; wysepka na wodzie; małe suche miejsce na terenie podmokłym; stos, nasyp’ [Łapicz 1981: 37, 40, 107]; nazwa zwykle oznaczająca ‘kępiaste, pełne małych wyniosłości łąki i pastwiska’; **PÓLLASKI** – od ap. złoż. *pół + lasek*; **SPLAWY** – n. oznaczająca zwykle ‘boczną odnogę rzeki, wcinającą się w łąkę’ [Łapicz 1981: 60], ap. brus. gw. *сплаў* ‘nanosy na brzegu rzeki po powodzi’; **SZCZERCE** – od ap. *szczery*, por. *szczere* pole, *szczera* pustka ‘puste, gołe pole, teren pozbawiony zabudowań, drzew’, w szczególności piaszczyska pozbawione niemal roślinności; *szczerkłina* – termin oznaczający tego typu miejsca na dawnych mapach.

W procesie nominacji motywowanej topograficznie za jedną z ważniejszych cech nazywanych obiektów uznaje się ich wysokość. W materiale nadnarwiańskim to zjawisko dokumentuje spora liczba mikrotoponimów utworzonych od leksemu *góra*, *górką*, por. **GÓRA EWA**, **POPISANA GÓRA**, **PROCHOROWA GÓRKA**, **SZUBIŃSKA GÓRA**, **WASKOWSKA GÓRA**, **WĘGLOWA GÓRA**. W gwarach Podlasia, obok swego podstawowego znaczenia ‘wzniesienie terenu’, wyraz ten zawiera też inne komponenty semantyczne: ‘pole na wzniesieniu’, ‘wysokie miejsce na polu’, ‘pole nieurodzajne, nieuprawiane’ [Łapicz 1981: 13]. Do utworzenia członów utożsamiających wykorzystano dodatkowe cechy jakościowe desygnatów, głównie przynależność: **Prochorowa Górka** (od im. brus. *Prochor*), **Szubińska Górka** (od. n.os. *Szuba*), **Waskowska Górka**

(od gw. im. zdr. *Wasko* < *Wasilij*) lub inne cechy percybowane np. przez wzrok: *Popisana Góra* (od ap. *popisany*).

b) zróżnicowanie podłoża – tereny podmokłe, bagienne, piaszczyste

BAGNO BIEL, BIELAWA, UHOWSKIE BIELI – od ap. *biel* ‘podmokła łąka typu bagiennego, mokradło, bagno’ [Łapicz 1981: 124]; PIESZCZYŻNA – od ap. *piasek*, n. oznaczająca ‘nieurodzajną piaszczystą glebę, miejsce, gdzie jest dużo piasku’; PŁAWULI, PŁAWULE – od ap. gw. *płatwula* ‘pływająca wyspa, kępa; ziele i wodorosty’ tworzące rodzaj pływającego kozucha; termin znany w kilku punktach nadnarwiańskich [Łapicz 1981: 107]; SAPY – od ap. *sapy* ‘podmokłe piaski występujące u podnóża pagórków lub w terenie płaskim o słabym odpływie’ [Kondratiuk 1974: 178]; WYGARY – od ap. brus. *wyhar* ‘miejsce wypalone, dotknięte pożarem, gdzie wypalił się torf, trawa, las; wypalenisko’ [Łapicz 1981: 53], przygotowane do uprawy w systemie żarowym lub też w związku z dawnym użytkowaniem lasu: wyrobem węgla drzewnego, smoły, dziegciu, potażu.

c) typ roślinności

BIERIEZOWO – od ap. gw. *biereza*, n. oznaczająca ‘miejsce porośnięte brzezi-
ną’ lub n. relacyjna od n. wsi *Brzozowo*; ŁAPY-DĘBOWINA – człon wyróżnia-
jący *Dębowna* od ap. *dąb*, *dębowy*; DUBROWAJA, DUBROWKA – od ap. gw. *dubrowa* ‘lasek dębowy; niewielki las liściasty; gaj’; GABY – od ap. gw. *gab* ‘wiąz, brzost’ *Ulmus*, występującego głównie w gwarach okolic Augustowa i Sokółki oraz na terenie Białorusi (m.in. w rejonie świsłockim), pożyczka z lit. *gúoba*, *gúoba(s)* ‘wiąz, brzost’ [Kondratiuk 1985: 103]; GRUSZKA – od ap. *grusza*, *gruszka*, pierwotnie ‘miejsce, gdzie rośla grusza’; JESIONKI – od ap. *jesion*; KALINÓWKA – od ap. *kalina* lub n. dzierzawcza od n.os. *Kalina*, *Kalinowski*; LIPNIK – od ap. *lipnik* ‘las z przewagą lipy’; MALINIAK – od ap. *maliniak* ‘zarośla malin’; MURAWINIEC – od ap. *murawa* ‘gęsta, zielona trawa pokrywająca teren’, wsł. gw. *murawij* ‘zielony’; SOSNOWIEC – od ap. *sosna*, *sosnowy* (*las*); nazwa dotyczy wzniesienia wśród bagien, na którym dawniej rosły sosny; SZCZYPIÓR – od ap. *szczypiór*, *szczypior* ‘zielone liście roślin cebulowych; dawn. łądyga, źdźbło trawy; chorągiewka pióra ptasiego’.

d) fauna

TUREC – od ap. *tur* lub n. dzierzawcza od n. os. *Tur*; WOŁOWISKA – od ap. *wół*, n. oznaczająca ‘miejsce wypasu wołów’; WRONÓWKA – od ap. *wrona* lub n. dzierzawcza od n. os. *Wrona*.

Niewielka grupa mikrotoponimów została utworzona na zasadzie skojarzenia nazywanego obiektem, poprzez podobieństwo z desygnatem, który w języku ma już swoją nazwę. O **metaforycznym typie nominacji** można mówić w przypadku nazw: BĘBEN – od ap. *bęben* (por. *goły jak bęben*, np. łąka pozbawiona trawy, wypalona); KACZAN – od ap. *kaczan* (ap. *kaczan* ‘głąb warzyw liściastych’) oraz mikrotoponimu mającego postać wyrażenia przyimkowego NA DOSCE < ap. gw. *doska* ‘deska’.

3.4. Nazwy związane z działalnością cywilizacyjno-gospodarczą człowieka

Kategorią bliską semantycznie nazwom topograficznym są nazwy kulturowe, których motywacja wiąże się z wyróżnianiem w nazywaniu otaczającej rzeczywistości elementów stanowiących rezultat działalności człowieka. Podstawy nadnarwiańskich nazw tego typu nominacyjnego wiążą się zwykle z kulturą materialną, wskazując na charakter prowadzonej na tym terenie gospodarki rolnej, leśnej, wodnej, budowlanej. Trzon tej grupy nazw, poza toponimem IZBISZCZE (< ap. *izbiszczce* ‘miejsce, gdzie stała kiedyś izba’ [Kondratiuk 1974: 73]; por. też *izbica* ‘konstrukcja osłaniająca filary mostu przed naporem lodu’) tworzą **mikrotoponimy**: BINDUGA, BINDUGI, BIENDZIUGA, BĘDZIUŻNE GÓRY – od ap. gw. *bindziuha*, *bi(e)nduga* ‘miejsce nad rzeką, skąd spławiano różne towary, głównie drewno; składnica i port drewna spławnego’; CIERCIEŚ – od ap. gw. *czercież*, *czarcież* ‘pole lub łąka powstała na miejscu wykarczowanego lasu’ (od słów. rdzenia *czer-*, utrwalonego np. w nazwie narzędzia do prymitywnej uprawy ziemi *czertało*), w pow. sokólskim notowany jest mikrotoponim *Ciarcież*, na Białorusi: *Цярцеж*, *Церцеж* [Filinowicz 2012: 293], *Чэртеж* [Жучкевич 1968: 175]; KOZIOŁEK – od ap. *koziółek*, *koziół* ‘w terminologii architektury obronnej – przeszkoda do zamknięcia przejścia lub przeprawy (nazwa dotyczy nadrzecznych fortyfikacji)’; KURHANY – od ap. gw. *kurhan* ‘sztucznie usypane wzniesienie, kopiec; usypisko piachu, kamieni, wysoka mogiła; suche miejsce wśród błota;

zaspa śnieżna' Łapicz 1981: 41, 42]; MŁYNKI – od ap. *młyn*, *młynek*; POLKA – od ap. *pólko* 'małe pole, poletko', dawniej *polko* to również miara gruntu: '*polko* ma staj 12, łokci 1008'; SIELISKI – od ap. gw. *sielisko* (brus. *sielić* 'osiedlać'); SUSZARNIA – od ap. *suszarnia* 'miejsce do suszenia, np. lnu' lub 'pomieszczenie z urządzeniami służącymi do suszenia czegoś'; ZAGUMIENIE – od ap. gw. brus. *zahumiennie* 'teren, pole położone za stodołą', por. *humno* 'stodoła; ogrodzone podwórze gospodarcze'.

Rzadziej w analizowanym zasobie nazw dokumentowano elementy kultury społecznej i duchowej, jak np. nazwy dawnych miar powierzchni gruntu: MORGI – od ap. *morga* 'dawna miara powierzchni gruntu, o różnej wielkości, w Polsce około 0,56 ha, w Wielkim Księstwie Litewskim 0,71 ha; grunt o tej powierzchni'; WŁÓKI – od ap. *włóka* 'dawna miara powierzchni gruntu równa 30 morgom (16,8 ha); ziemia mająca taką powierzchnię'.

Margines w obrębie nazw kulturowych stanowią nominacje o charakterze pamiątkowym, których powstanie nie jest pochodną istnienia realnego świata topograficznego czy kulturowego, a ich motywacja opiera się wyłącznie na fakcie językowym, tzn. istniejącej wcześniej nazwie, która zostaje przeniesiona na inny obiekt. Przykładem jest mikrotoponim SASKA KĘPA (BELWEDER), będący nazwą wtórną w stosunku do urbanonimów warszawskich *Saska Kępa* i *Belweder* jako synonimów nazw wyróżniających się walorami estetycznymi, prestiżem.

Analogicznym mechanizmem motywacji charakteryzują się nazwy relacyjne. Cechą wyróżniającą ten typ nominacji jest odniesienie desygnatu do innego obiektu, bardziej wyrazistego i czytelnego w otaczającej rzeczywistości, np. mikrotoponimy: POMIGACZE – od n. wsi *Pomigacze*, ROSTOŁTY – od n. wsi *Rostoły*, RYNKI – od n. wsi *Rynki*. Typ nazw relacyjnych szczególnie często stosowany jest w nominacji: rzeka – osada (lub odwrotnie). W materiale nadnarwiańskim dokumentują go nazwy rzek utworzonych od nazw położonych nad nimi miejscowości, np. CZAPLINIANKA – od n. m. *Czaplino* (ta od n.os. *Czapla*), KURÓWKA – od n. m. *Kurowo*, TUROŚNIANKA – od n. m. *Turośń* (Kościelna). Na odwrotną motywację, tj. odhydronimiczny charakter toponimu, wskazują nazwy: ŁUPIANKA – od n. rzeki *Łupa*, *Łupia* (ta od ap. *łupić* 'obdzierać brzegi' [Kondratiuk 1974: 118]; NIEWODNICA – od n. rzeki *Niewodnica* (ta od ap. *niewodny* 'ubogi w wodę, wysychający' lub ap. *niewód* 'duża sieć rybacka').

3.5. Podłoże dialektalne toponimów

W analizowanym materiale wiele nazw odzwierciedla specyfikę lokalnego podłoża dialektalnego. Białoruskie cechy językowe udokumentowane w mikrotoponimach, jako cechy substratowe, ujawniają się na kilku płaszczyznach: fonetycznej, morfologicznej i leksykalnej:

- a) zachowanie form z pełnogłosem wobec polskiej przestawki: *Bieriezowo*, pol. *Brzozowo*, *Hołówki*;
- b) realizacja prsł. nosówki *ą w postaci *u*: *Dubrowaja*, *Dubrowka*, *Grud*, *Kupina*;
- c) zredukowana grupa prsł. *dl > l: *Sieliski*;
- d) realizacja prsł. *g jako *h*: *Hołówki*, *Horoniec*;
- e) białoruskie apelatyny w podstawach nazw: *Binduga*, *Ciercieś*, *Na Dosce*, *Wygary*, *Zagumienie*.

Uwagi końcowe

Wyniki przeprowadzonej analizy pozwalają stwierdzić, że toponimia obszaru środkowej Narwi, podobnie jak i całego Podlasia, ukształtowana została w efekcie historycznych procesów osadniczych typowych dla ziem pogranicza, gdzie kolonizacja polska (mazowiecka) stykała się z osadnictwem ruskim i częściowo bałtyckim. Wielowiekowe współistnienie na tych ziemiach różnych systemów językowych, polskiego i wschodniosłowiańskich – jako konsekwencja tych procesów – znalazło odzwierciedlenie w leksyce utrwalonej w podstawach nazw miejscowych. Jak pokazał przytoczony materiał, toponimia nadnarwiańska odznacza się z jednej strony cechami swoistymi dla obszaru Podlasia i Mazowsza, z drugiej zaś nawiązuje do toponimii wschodniosłowiańskiej z zachowanymi elementami bałtyckimi. Wiele nazw dokumentuje cechy substratowe niezależnie od języka komunikacji, funkcjonując w jednakowej formie w gwarze i języku ogólnym (*Grud*, *Wygary*, *Hołówki*). Szczególną wartość dla poznania zasobu leksykalnego języka mają nazwy, które utrwaliły słownictwo lokalne, oddające realia i warunki życia miejscowej społeczności (np. nazwy *Binduga*, *Bindugi* motywowane przez leksem gw. *bi(e)nduga*, *bi(e)nduha* wskazujący na sposób użytkowania Narwi przez dawnych mieszkańców). Ważne miejsce

zajmują również apelatwy odnoszące się do właściwości środowiska geograficznego¹¹ (typu *Biel, Błonia, Grud, Grąd, Pieszczyzna, Pławule, Topilec*), nierzadko stanowiące trzon baz derywacyjnych najstarszej warstwy toponimii słowiańskiej.

4. LADO – LID(Z)IMO. SŁOWIAŃSKO-BALTYCKA PARALELA SEMANTYCZNA W MIKROTOPONIMII PODLASIA

Leksyka udokumentowana w funkcji podstaw nazw miejscowych i terenowych należy w znacznej części do najstarszego i najtrwalszego zasobu słownictwa danego języka. Centralne miejsce zajmują w nim apelatwy odnoszące się do właściwości środowiska geograficznego, głównie różnorodne terminy topograficzne [Mrózek 2005: 235]. Niewątpliwie, zaliczyć do nich można również zrekonstruowane z podlaskich toponimów apelatwy *lado* oraz *lid(z)imo*. Ani pierwszy z nich – *lado* w swoim podstawowym znaczeniu, kontynuującym semantykę prsł. *lędo ‘ziemia nieuprawna, nie zaorana’ [SEJP IV, 2 (17): 201], ani drugi – *lid(z)imo* nie zostały poświadczone w źródłach gwarowych Podlasia¹².

Apelatyw *lędo w wariantach *ляд, ляда, лядо, ледо, ляды, лязіна* znany jest natomiast językowi i gwarom białoruskim. Jako podstawowe dla białoruszczyzny, ESBM [VI: 109] podaje znaczenie ‘poletko po wykarczowanym lesie; oczyszczone w lesie miejsce, przygotowane pod uprawy’ oraz ‘dzikie miejsce; odłóg; miejsce porośnięte gęstym młodym lasem; ciemny las’ itp. Podobne znaczenie wyrazu *lada* ‘wykarczowany fragment lasu’ dokumentują gwary północno-

¹¹ Jak podkreślał S. Rospond [1979: 306–312], właściwości te ważne były głównie z punktu widzenia Słowianina-rolnika, który „szczególnie wyróżniał ziemię: urodzajną, podmokłą, słabo urodzajną, bagienną, nadwodną, mniej, ewentualnie bardziej zarosłą i zalesioną”.

¹² AGWB odnotowuje jedynie wyraz *lada*, jednak w zupełnie odmiennych znaczeniach: 1. ‘ruchoma rama krosien, w którą wkłada się płoczę’; 2. ‘urządzenie do wkładania kłoców na wóz’. Na podstawie materiałów kartoteki AGWB, M. Czurak rozszerza semantykę tego leksemu o dwa kolejne znaczenia: 3. ‘skrzynia w sieczkarni, do której wkłada się słome’; 4. ‘przrząd do cięcia zielska’ [Czurak 2006: 82].

-zachodniej Białorusi [SBH II: 709]. Również w języku rosyjskim podstawowym dla interesującego nas leksemu jest znaczenie ‘pole porośnięte młodym lasem’ [Vasm II: 549], dialektalne *lada* ‘teren pustynny, pustkowie, grunt mokry, nizinny; sucha przestrzeń porośnięta lasem; ziemia orna na miejscu wykarczowanego lasu’, podobnie jak w ukraińskim *lada* ‘miejsce w lesie porośnięte sosnami’ oraz ‘grzęda, zagon nisko położony’ [SEJP IV, 2 (17): 201].

Drugi z wymienionych apelatywów, *lid(z)imo* łączy się genetycznie z bałtyckim podłożem językowym, wykazując najbliższy związek z litewskim *lydimas* ‘grunt wykarczowany, oczyszczony z karczów po wyciętym lesie’, stanowiącym derywat od czasownika *lydyti* ‘karczować las’ [SEJL: 350]. Badacze (mikro)toponimii Podlasia [Obrębska-Jabłońska 1993: 367; Kondratiuk 1985: 135] podają też inne warianty znaczeniowe notowanego na terenie całej Litwy terminu *lydimas*: ‘wycięte, wytrzebione albo wypalone miejsce w lesie, przesieka’; ‘ziemia orna, pole uprawne na miejscu wykarczowanego lasu, nowina, rola wykarczowana’; gałęzie i konary ułożone na miejscu karczowiska’; ‘kawalek roli zarosłej lasem’; ‘równe miejsce, gdzie nie ma wzniesień’. Wyraz *лидзім* w znaczeniu ‘niwa, pole na *ladzie*’ jako zapożyczenie z litewskiego *lydimas* poświadczą w języku białoruskim ESBM [V: 307].

Zbieżność semantyczna obydwu terminów, mimo ich odrębności genetycznej, mogła stać się źródłem paralelnego ich stosowania, tłumaczącego się dodatkowo warunkami osadnictwa puszczańskiego. Określają one bowiem obiekty fizjograficzne typowe głównie dla obszarów leśnych, gdzie na skutek działalności człowieka zachodziły zmiany środowiska geograficznego. Analiza ich komponentów semantycznych dowodzi, że leksemy te mogą występować ze znaczeniem właściwym apelatywom geograficznym. W efekcie, jak większość apelatywów topograficznych, mogły ulec procesowi przesunięcia z kategorii *nomen appellativum* do kategorii *nomen proprium* i pełnić funkcję nazw terenowych lub miejscowych.

Na obszarze Podlasia badane apelatywy zostały poświadczone w podstawach licznych nazw terenowych i – wyjątkowo – miejscowych. W funkcji ojkonimu apelatyw *lado* zaświadczony jest w nazwie wsi *Lady* (pow. hajnowski, gm. Czyże), w źródłach historycznych od 1563 roku również w formach: *Lada*, *Ladka* [Kondratiuk 1974: 109].

Pozostałe zarejestrowane nazwy o podstawie *lado* to mikrotoponimy¹³ identyfikujące nieduże obiekty fizjograficzne:

- LAD – 1) pole (Hryniewiczze Duże, gm. Bielsk Podlaski) SNT I 236; 2) pole, las, kolonia (Choroszczewo, gm. Milejczyce) SNT I 236;
 LADA – kolonia, las, pole (Hornostaje, gm. Mońki) SNT I 236;
 CZYSTE LADO – las (Grzybowo, gm. Gródek) SNT I 71;
 SUCHE LADO – zagajnik (Nadleśnictwo Browsek, Narew) SNT II 481;
 KRZYWE LADY – pole (Sokole, gm. Michałowo) SNT I 225;
 LADOWE – pole (Samułki Małe, gm. Wyszki) SNT I 236;
 LADY – 1) pole (Poniatowicze, gm. Sokółka); 2) pole (Horczażki, gm. Szudziałowo) SNT; 3) lasek, pole (Kaniuki, gm. Zabłudów); 4) pastwisko (Ostrówek, gm. Zabłudów); 5) pola (Pogorzelec, gm. Giby) SNT I 236;
 POD LADY – pole (Istok, gm. Narew) SNT II 380;
 LADZKA DROGA – droga (Czyże) SNT I 236.

Genetycznie litewski apelatyw *lydimas*, *lydimas* udokumentowany został wyłącznie w podstawach mikrotoponimów¹⁴. W otoczeniu słowiańskim leksem ten ulegał transpozycjom fonetycznym, wyrażającym się w substytucjach samogłoski litewskiej *y* bardziej lub mniej adekwatnymi odpowiednikami *i*, *e*, *o*, *u*. Zróznicowanie fonetyczne litewskiej spółgłoski *d* odzwierciedla typową dla gwar Podlasia realizację dawnego *d'* przed samogłoską *i* w postaci *dź* : *dz'* : *d'* : *d*. W efekcie tych procesów pojawiły się odmianki fonetyczne mikrotoponimów typu: *Lidzimo*: *Lidimo*, *Lidyimo*, *Lidzima*, *Ludyimo*, *Ludzimo*; *Lidzimy*: *Ledyimy*, *Ledzimy*, *Lidyimy*, *Ludyimy*, *Ludzimy*, *Ludzimy*; *Lidzimek*: *Lodymek*, *Ludzimek*, *Ludzimek*.

- LIDZIM – pastwisko (Wygonowo, gm. Boćki) SNT I 243;
 LIDZIMO – 1) pole, pastwisko (Boratyniec Ruski, gm. Siemiatycze); 2) pastwisko (Gorodczyno, gm. Narew); 3) pole (Jacewicze, gm. Bielsk Podlaski); 4) las (Mulawicze, gm. Wyszki); 5) pastwisko (Plutycze, gm. Bielsk

¹³ Materiał mikrotoponimiczny pochodzi z dwóch źródeł: SNT [Barszczewska i in. 1992] oraz Kon [Kondratiuk 1985].

¹⁴ O nazwach terenowych na Białostocczyźnie z apelatywem *lydimas* pisała A. Obrębska-Jabłońska [1993]. W niniejszych rozważaniach wykorzystano wykaz nazw z pracy M. Kondratiuka [1985], uzupełniony o kilkanaście nowych zapisów dzięki później zebranym materiałom.

Podlaski); 6) łąka (Żerczyce, gm. Nurzec-Stacja); 7) las, pastwisko (Wygonowo, gm. Boćki); 8) łąka (Grabarka, gm. Milejczyce); 9) pole (Policzna, gm. Kleszczele); 10) pastwisko (Żuki, gm. Kleszczele); 11) las (Spieszyn, gm. Brańsk); 12) pole (Nowa Wola, gm. Michałowo); 13) łąka, grobla (Barszczewo, gm. Michałowo); 14) kolonia, pole, łąka (Mościska, gm. Michałowo); 15) pastwiska (Nowosiółki, gm. Gródek); 16) pole (Podlewkowie, gm. Narew); 17) kolonia, pole (Skupowo, gm. Narewka); 18) pole (Sokole, gm. Michałowo); 19) łąka (Wólka Ratowiecka, gm. Czarna Białostocka); 20) las (Siemiony, gm. Grodzisk); 21) kolonia, pole (Łozowo, gm. Dąbrowa Białostocka); 22) pole (Bilminy, gm. Kuźnica); 23) łąka (Bogusze, gm. Sokółka) Kon 134–135.

LIDZIMY – 1) las (Nowe Garbowo, gm. Kobylin-Borzymy); 2) pole (Kobylin-Pieniążki, gm. Kobyli-Borzymy); 3) las, pastwisko (Niemyje-Ząbki, gm. Brańsk); 4) kolonia, las, pole (Borsukówka, gm. Dobrzyniewo Kościelne); 5) pole (Popławy, gm. Brańsk); 6) pole (Koleśne, gm. Michałowo); 7) pole (Borowskie-Michały, gm. Turośń Kościelna); 8) pole (Łapy); 9) pole (Stare Grochy, gm. Poświętne); 10) kolonia, pole (Starożyńce, gm. Lipsk); 11) łąka, pole (Wojtachy, gm. Korycin); 12) kolonia, łąki, las (Milewskie, gm. Jasionówka); 13) kolonia, pole, las (Kudrawka, gm. Nowy Dwór); 14) kolonia, pole, las (Długosielce, gm. Kuźnica); 15) pole (Łowczyki, gm. Kuźnica) Kon 136.

LIDZIMEK – 1) pole, łąka (Bachury, gm. Michałowo); 2) pole (Turośń Dolna, gm. Turośń Kościelna); 3) las (Płonowo, gm. Brańsk); 4) łąka (Czarnystok, gm. Jasionówka); 5) pole (Milewskie, gm. Jasionówka); 6) kolonia, pole (Łękobudy, gm. Jasionówka); 7) kolonia, pole (Wojtowstwo, gm. Goniądz) Kon 134.

LIDZIMKO – łąka (Bobrowa, gm. Zabłudów) Kon 134.

LEDZIMIEC – pastwisko (Borowskie-Żaki, gm. Turośń Kościelna) Kon 133.

POD LEDZIMAMI – kolonia, pole (Ruda, gm. Krypno) Kon 159.

POD LIDZIMEM – kolonia, pole (Barszczewo, gm. Michałowo) Kon 159–160.

POD LODYMKIEM – kolonia (Płonowo, gm. Brańsk) Kon 160.

Pod względem formalnym wśród (mikro)toponimów utworzonych od ap. *lado* dominują nazwy proste mające formę niederywowanych rzeczowników trzech

rodzajów gramatycznych w liczbie pojedynczej (*Lad, Lada, Lado*) oraz w liczbie mnogiej (*Lady*).

Nazwy złożone reprezentowane są przez kilka typów: 1) zestawienia dwuczłonowe, w których do członu podstawowego wyrażonego apelatywem topograficznym *lado, lady* dodano człon wyróżniający w formie przymiotnika jakościowego: *Czyste Lado, Suche Lado, Krzywe Lady*. W jednym przypadku od podstawy omawianego leksemu utworzono odapelatywny człon przymiotnikowy zestawienia: *Ladzka Droga*; 2) wyrażenia przyimkowe: *Pod Lady*; 3) zuniwerbizowana nazwa *Ladowe* jest przejawem tendencji do upraszczania nazw w obiegu nieoficjalnym (*Ladowe pole* → *Ladowe*).

Wśród nazw motywowanych litewskim apelatywem *lydimas* wyraźnie dominuje forma rodzaju nijakiego (*Lidzimo*), w jednym przypadku odnotowano postać rzeczownika rodzaju męskiego (*Lidzim*), licznie zaświadczona została forma pluralna (*Lidzimy*). W przypadku wymienionych nazw można mówić o regularnych litewsko-słowiańskich transpozycjach morfologicznych, tj. redukcji litewskiej końcówki mianownika liczby pojedynczej (por. *Lidzim*) lub substytucji przez słowiańskie *-o* (*Lidzimo*), natomiast miejsce litewskiej końcówki mianownika liczby mnogiej rzeczowników twar-dotematowych *-ai* zajmuje słowiańska końcówka pluralna *-y* pochodząca z dawnego biernika [Otrębski 1963: 280–281]. Mniejszą liczbę poświadczeń uzyskały nazwy zawierające formanty deminutywne: *-ek, -ko, -ec*. W pojedynczych przypadkach zarejestrowano wyrażenia przyimkowe (*Pod Lidzimami, Pod Lidzimem, Zalidymie*).

Interesujący, a pod pewnymi względami zaskakujący, obraz przedstawia rozmieszczenie geograficzne analizowanych mikrotoponimów na obszarze Podlasia. Nazwy z apelatywem topograficznym *lado* sytuują się głównie w południowo- i środkowo-wschodniej części województwa podlaskiego. Zajmowany przez nie obszar rozciąga się od granicy z Białorusią w kierunku zachodnim po linię wyznaczoną przez wsie: Choroszczewo–Samułki–Hornostaje. Linia ta nie wykracza poza zachodnią granicę zasięgu osadnictwa wschodniosłowiańskiego na Podlasiu¹⁵ ani zasadniczo poza zachodnią granicę maksymalnego zasięgu gwar

¹⁵ Por. J. Wiśniewski [1980: 14–27], mapa V. *Kierunki i zasięgi osadnictwa w wiekach XIV–XVIII*.

ruskich na badanym terytorium¹⁶. Nieznaczne przesunięcie w kierunku zachodnim od tej granicy zaobserwować można jedynie w północnej części obszaru występowania analizowanych nazw, w gm. Mońki. Wyjątek stanowi lokalizacja mikrotoponimu *Lady* zarejestrowanego w gm. Giby w pow. sejneńskim, położonym na obszarze gwar suwalskich. Gwary te, jak podkreśla T. Zdancewicz, zajmują specyficzne miejsce w ogólnej systematyce gwar polskich ze względu na swoistą sytuację etniczno-językową, będącą efektem oddziaływania na siebie trzech grup etnicznych: litewskiej, polskiej i białoruskiej. Wpływy białoruskie najwyraźniej zaznaczają się w systemie gwarowym okolic Sejn [Zdancewicz 1966], gdzie poświadczona została interesująca nas nazwa terenowa.

Nieco inaczej przedstawia się geografia nazw terenowych z apelatywem *lyd̄imas*, *lȳd̄imas*. Sytuują się one dość równomiernie na całym obszarze wschodniego Podlasia, jednak ich zasięg zachodni wykracza zarówno poza linię występowania nazw z ap. *lado*, jak i poza zachodnią granicę maksymalnego zasięgu gwar ruskich. Obszar lokalizacji mikrotoponimów o podstawie *lyd̄imas* jest ograniczony na zachodzie linią wyznaczoną przez miejscowości: Boratyniec Ruski–Siemiony–Barszczewo–Borowskie–Nowe Garbowo–Wojtostwo. Interesujące jest przesunięcie tej linii o kilkanaście kilometrów na zachód w stosunku do granicy dzisiejszego zasięgu gwar białoruskich i ukraińskich na Podlasiu. Występowanie litewskiego terminu *lid(z)imo* w podlaskim nazewnictwie terenowym nie ma, w opinii A. Obrębskiej-Jabłońskiej [1993], charakteru substratowego, raczej nosi znamiona adstratu. Brakuje bowiem, jak dotychczas, danych z terytorium Białorusi zaświadczających istnienie większych skupisk nazw o tej podstawie¹⁷. Obecność terminu w toponimii Podlasia może mieć uzasadnienie w pewnych faktach związanych z historią osadniczą na tym terytorium. Po włączeniu w XV wieku Podlasia do Litwy, jak dowodzi J. Wiśniewski [1964: 115–135], podjęto akcję umacniania granic z Polską poprzez osiedlanie drobnej szlachty litewsko-ruskiej wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych. Powstałe wówczas

¹⁶ Por. AGWB [1980: 121], mapa 1. *Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostoczczyzny*.

¹⁷ Istniejące źródła białoruskie poświadczają występowanie pojedynczych mikrotoponimów w rejonie brzeskim: *Лідымо* [Лемцюгова 2008: 226; Лемцюгова (ред.) 2010] oraz *Лідзіно*, *Лідзімель* [Filinowicz 2012: 294].

osady skupione były wokół najważniejszych ośrodków: Goniądzka, Knyszyna, Tykocina, Siemiatycz. Częściową bliskość z tymi osadami wykazuje dzisiejsze usytuowanie analizowanych nazw z apelatywem *lydìmas*, *lýdìmas*. Stanowią one jednocześnie świadectwo trwałości i stabilności reliktywów podłoża litewskiego w nazewnictwie terenowym Podlasia.

Zależność od stosunków etniczno-językowych, stanowiących konsekwencję historycznej kolonizacji Podlasia, wykazuje również obszar występowania nazw z apelatywem topograficznym *lado*. Nazwy te były niesione przez osadniczy element wschodniosłowiański (białorusko-ukraiński). Współcześnie liczne nazwy zarówno miejscowe, jak i terenowe z tym apelatywem notowane są na obszarze Ukrainy, a szczególnie Białorusi, por. *Ляды, Лядск, Лядец, Лядно, Лядовічы, Лядіны* i in. [Жучкевич 1968: 154].

Pod względem semantycznym nazwy zawierające apelatywy *lado*, *lydìmas* z natury są nazwami terenowymi, wtórnie natomiast mogły stać się nazwami miejscowymi. Materiał nazewniczy z Podlasia zaświadcza identyfikację z użyciem terminu *lado* 21 niezamieszkanym obiektów fizjograficznych i tylko jednego zamieszkanego. Niemal połowa spośród nich – 10 – to pola, 6 – obiekty leśne, zupełnie sporadycznie nazwy takie odnoszą się do pastwisk, uroczysk. Nazw z apelatywem *lydìmas* użyto do identyfikacji 75 obiektów, z czego zdecydowana większość odnosi się do nomenklatury pól, rzadziej stosuje się je na określenie łąk, pastwisk, lasu. Zasadniczo więc charakter nazywanych obiektów odpowiada znaczeniu określanemu jako podstawowe dla leksemów *lado*, *lydìmas* ‘ziemia orna, pole uprawne na miejscu wykarczowanego lasu, nowina, rola wykarczowana’, rzadziej ‘las’. Wyrazy te można zaliczyć do najstarszego trzonu baz de-rywacyjnych (mikro)toponimii. Jak podkreślał S. Rospond „Słowianin-rolnik szczególnie wyróżniał ziemię: urodzajną, podmokłą, słabo urodzajną, bagienną, nadwodną, mniej, ewentualnie bardziej zarostą i zalesioną: *gola, pole, lędo, błoto, kał, grąd* itp.”¹⁸. Należy dodać, że w przypadku Podlasia chodziło o ziemię odzyskiwaną w wyniku eksploatacji rozległych kompleksów puszczańskich, co z biegiem czasu spowodowało niemal całkowitą ich zagładę. Nazwy motywowane terminami *lada*, *lydìmas* odnoszą się bowiem do obiektów fizjograficznych

¹⁸ Cyt. za: R. Mrózek [2005: 236].

zlokalizowanych na obszarach dawnych puszc: Kamienieckiej, której północny fragment zachował się jako Puszcza Białowieska, Bielskiej, której pozostałością jest obecna mała Puszcza Ladzka, Knyszyńskiej, dawnej Świsłockiej, Augustowskiej. Zapisane w tych nazwach informacje dotyczą bezpośrednio, z jednej strony, realiów przestrzenno-topograficznych badanego terenu, z drugiej zaś, skutków działalności człowieka.

Z powyższych uwag wynika, że swoisty dla Podlasia mikroareal nazw terenowych z apelatywami *lado*, *lid(z)imo* motywuje się historycznymi procesami kolonizacyjnymi z udokumentowanym udziałem osadnictwa rusko-litewskiego. Współistniejące na tym terytorium, jako konsekwencja owych procesów, systemy językowe – ruski, litewski – pozostawiły swoje wyraźne i trwałe ślady w zasobie leksyki proprialne. Analizowane tu nazwy, powstałe w wyniku toponimizacji odległych genetycznie, lecz bliskich znaczeniowo, apelatywów *lado* (prśł. **lędo*) i *lid(z)imo* (lit. *lydīmas*) ilustrują proces nawarstwiania się i wzajemnych przesunięć semantycznych w obrębie terminologii geograficznej, a w efekcie, wymieniane używanie terminów funkcjonujących jako bliskoznaczne. Wymownym tego dowodem jest poświadczona w dokumentach XVIII wieku zmiana XVI-wiecznej litewskiej nazwy miejscowości *Ledymo* (1563) na *Lada*, *Ladka* (1788), dziś *Lady* w pow. hajnowskim, gm. Czyże [Kondratiuk 1974: 109].

Przeprowadzona analiza mikrotoponimów o podstawach *lado*, *lydīmas* dowodzi, że nazywane w gwarach ruskich Podlasia obiekty fizjograficzne były postrzegane jako integralna część szeroko pojętego środowiska przyrodniczego mieszkańców wsi. Właściwości denotowanych obiektów kategoryzowane z punktu widzenia topografii, jakości i rodzaju gleby, zmian w krajobrazie związanych z działalnością człowieka, to istotne elementy językowego obrazu świata lokalnych wspólnot komunikatywnych kreujących nazwy. Świadczy o tym również pewna symetria w sposobie konceptualizacji otaczającej rzeczywistości, utrwalona w nazwach zlokalizowanych na obszarze gwar polskich na Podlasiu, gdzie dla denotacji obiektu o podobnych cechach: ‘polana oczyszczona z lasu przez karczunek i spalanie drzew, przygotowana pod uprawę’ funkcjonują mikrotoponimy *Kopanina*, *Koponica*, *Łaz*, *Łazy*¹⁹.

¹⁹ Notuje je SNT [I 203, 252].

5. MODELE NAZEWNICZE W HISTORYCZNEJ URBANONIMII PODLASIA

Urbanoniimią i jej miejscem w systemie onimicznym języka polscy onomaści zajęli się stosunkowo niedawno. Poważniejsze prace onomastyczne dotyczące nazewnictwa przestrzeni miejskiej pojawiły się w latach 60. minionego wieku [np. Górniewicz 1964; Buczyński 1966], a podstawy metodologiczne urbanonimii stworzyła w latach 70. K. Handke [1970]. Wypracowane wówczas metody interpretacji nazewnictwa miejskiego, koncentrujące się zasadniczo na analizie semantycznej i formalnej nazw, kontynuowane są i obecnie. Równoległe jednak pojawiają się prace sytuujące urbanoniimię w nurcie lingwistyki kulturowej, poszukującej związku nazewnictwa z historią, socjologią, szeroko pojmowaną kulturą [por. Jędrzejko 2000].

Pomimo istnienia bogatej literatury poświęconej nazewnictwu miejskiemu, urbanonimia Podlasia została opracowana jedynie fragmentarycznie. Opublikowane artykuły dotyczą zasadniczo współczesnych nazw ulic wybranych miast województwa podlaskiego [Nosowicz 1999; Niedźwiecka 2007], sporadycznie badacze sięgają do materiałów archiwalnych [Sopek 1989]. Synchroniczne ujęcie problematyki właściwe jest również powstającym w Instytucie Filologii Polskiej i Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku pracom magisterskim.

Niniejszy tekst jest próbą zaprezentowania modeli nazewniczych typowych dla nominacji ulic miast Podlasia w XVI–XVIII wieku. Z tego okresu pochodzą najwcześniejsze poświadczenia źródłowe urbanonimów, co ma związek z dość późną metryką miast Podlasia (wyjątek stanowią grody: Drohiczyn, Bielsk, Suraż), nielicznymi lokacjami, a w konsekwencji opóźnionymi procesami urbanizacyjnymi [Wyrobisz 1981: 173–210]. Najwięcej materiału badawczego przynoszą takie źródła, jak: inwentarze miast, lustracje, spisy podatkowe (skrótly eksцерpowanych dokumentów: IN, Jabł, Mez, Kor, Ol, PKGE I).

W opisie wyeksцерpowanego materiału onimicznego wykorzystano podstawowe założenia klasyfikacji nazw ulic C. Kosyła [2001a: 49–57], w której eksponowany jest ścisły związek z procesem (aktem) nominacji. Ze względu na przebieg tego procesu wyodrębnia się: 1) nazwy motywowane realnie oraz 2) nazwy motywowane konwencjonalnie (autor nawiązuje tu do dwu podstawowych grup nazw wyszczególnionych przez K. Handke: nazwy z motywacją semantyczną

i nazwy bez motywacji semantycznej). Do nazw motywowanych realnie C. Kosyl zalicza takie, które dokumentują jakiś związek z cechami inherentnymi lub relacyjnymi nazywanych obiektów. W nazwach motywowanych konwencjonalnie taki związek nie zachodzi.

5.1. Nazwy o motywacji realnej

Są typem zdecydowanie dominującym w historycznej urbanonimii Podlasia. Odnaczają się dużym zróżnicowaniem wewnętrznym w zakresie ich tworzenia. Wyodrębnić tu należy: 1) urbanonimy będące nazwami przeniesionymi z innych obiektów na podstawie styczności przestrzennej, 2) urbanonimy powstałe jako nazwy traktów komunikacyjnych.

5.1.1. Nazwy przeniesione z innych obiektów

Nazwy przeniesione z innych obiektów na podstawie styczności przestrzennej są skromnie reprezentowane w badanym materiale. C. Kosyl [2001a: 51] włącza takie nazwy do typu metonimicznego, podkreślając, że zjawisko metonimizacji należy do uniwersaliów onomastycznych. Z gramatycznego punktu widzenia są to głównie rzeczowniki prymarne, np. BIENDUGA (Narew IN 1560, por. ap. *bi(e)nduga* ‘miejsce nad rzeką, skąd spławiano różne towary, głównie drewno’), NOWA OSADA (Bielsk Sop 1779, por. ap. *osada*), PODZAMCZE (Goniądz IG 1571, Bielsk Sop 1779, nazwa wskazuje na położenie ulicy *pod zamkiem*), RYNEK (Narew IN 1560, Nowy Dwór PKGE I 1561, Knyszyn Jabł 1577, Augustów Kor XVI/XVII, Krynki, Lipsk Mez 1708–1712, Białystok Ol 1771–72, Bielsk Sop 1779, od ap. *rynek* ‘centralna część miasta, miejsce lokalizacji władz i główna przestrzeń wymiany handlowej’), UŁECZKA (Bielsk Sop 1779, por. ap. *ułeczka*), ZGNILICA *do rzeki Narwie* (Narew IN 1560, por. n. rzeki *Zgnilica*).

5.1.2. Urbanonimy powstałe jako nazwy traktów komunikacyjnych

Ten typ nazw jest dominujący w dokumentach podlaskich. W ich motywacji ważne są: 1) cechy relacyjne, 2) cechy inherentne nazywanego obiektu. Obie

podgrupy są zróżnicowane wewnętrznie ze względu na bogactwo tworzących je modeli. Model onimiczny w ujęciu C. Kosyła²⁰ to zespół nazw połączonych identycznym lub podobnym motywem nominacji, za pośrednictwem którego manifestowany jest stosunek nazywających do nazywanej rzeczywistości. Motyw nominacji odnosi się do czasu powstania nazwy. Zasadniczym celem poniższej analizy jest wskazanie najbardziej typowych modeli, wyróżniających się w całym bogactwie form nazewniczych pewną regularnością i produktywnością.

Grupę onimów motywowanych cechami relacyjnymi nazywanego obiektu tworzą nazwy, które pod względem formalnojęzykowym są przymiotnikami. Wyróżnić tu można kilka modeli nazewniczych, uwzględniając następujące kryteria:

a) kierunek wskazujący na bliżej lub dalej położoną miejscowość:

BIELSKA (Narew IN 1560, Wasilków Mez 1765, n. m. *Bielsk*), BERSSTANSKA (Nowy Dwór PKGE I 1561, por. n. m. *Berszty*), BRZESKA (Bielsk Sop 1779, por. n. m. *Brześć*), CHOMSKA (Drohiczyn Mez 1779, por. n. m. *Chomsk*), CHOROSKA, PRZEDMIEŚCIE CHOROSKIE (Białystok Ol 1771–72, por. n. m. *Choroszcz*), DOLISTOWSKA (Goniądz IG 1571, por. n. m. *Dolistowo*), DUBICZKA (Nowy Dwór PKGE I 1561, por. n. m. *Dubicze*), DUBNICKA (Nowy Dwór Mez 1708–1712, por. n. m. *Dubnica*), GŁEMBOCKA (Nowy Dwór Mez 1765, por. n. m. *Głębokie*), GONIĘDZKA (Knyszyn Jabł 1577, por. n. m. *Goniądz*), GRODZIENSKA (Goniądz IG 1571, Knyszyn Jabł 1577, Lipsk Mez 1708–1712, Nowy Dwór, Wasilków Mez 1765, por. n. m. *Grodno*), JEGLIŃSKA (Goniądz IG 1571, por. n. m. *Jagłowo*), KNYSZYŃSKA (Wasilków Mez 1765, Bielsk Sop 1779, por. n. m. *Knyszyn*), KOZIELSKA (Knyszyn Jabł 1577), KRYŃSKA (Wasilków Mez 1765, por. n. m. *Krynki*), ŁOKNICKA (Bielsk Sop 1779, por. n. m. *Łoknica*), NADARZYŃSKA (Knyszyn Jabł 1577, por. n. m. *Nadarzyn*), NOWOBIELSKA, STAROBIELSKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Bielsk*), NOWOGRODZIENSKA, STAROGRODZIENSKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Grodno*), OSTRZYŃSKA (Nowy Dwór PKGE I 1561, por. n. m. *Ostryno Mez*), ORLAŃSKA (Bielsk

²⁰ C. Kosyl odwołuje się do koncepcji sytuacyjnych modeli toponimicznych R. Šrámka [1972: 135–145] oraz modeli antroponimicznych J. Bubaka [1986].

Sop 1779, por. n. m. *Orla*), OSTROWSKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Ostrów*), SZYDŁOWSKA (Narew IN 1560, por. n. m. *Szydłowo*), PERSTUNSKA (Lipsk Mez 1708–1712, por. n. m. *Perstuń*), PIESKA (Narew IN 1560, por. n. m. *dóbr Pieski*, pow. nowogródzki), PRZECHODZKA (Lipsk Mez 1708–1712, por. n. m. *Przechody*), RAJGRODZKA (Augustów Kor XVI/XVII, por. n. m. *Rajgród*), *Rogalska* (Goniądz IG 1571, por. n. m. *Rogale*), ROZWADOWSKA (Knyszyn Jabł 1577, por. n. m. *Rozwadów*), SOKOLSKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Sokółka*), SURASKA (Białystok Ol 1771–72, por. n. m. *Suraż*), SWISŁOCKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Swistocz*), THIKOCZKA (Knyszyn Jabł 1577, por. n. m. *Tykocin*), przedmieście WASILKOWSKIE (Białystok Ol 1771–72), WASILKOWSKA (Białystok Ol 1771–72, por. n. m. *Wasilków*), WASZYLISKA (Nowy Dwór PKGE I 1561, por. n. m. *Wasyliszki*), WIELKOBIELSKA (Krynki Mez 1708–1712, por. n. m. *Bielsk*), WILEŃSKA (Drohiczyn Mez 1828, Białystok Mez 1887, por. n. m. *Wilno*), ZABŁOCKA Narew (IN 1560, por. n. m. *Zabłocie*), do ulicy ZGNILICZNEJ (Narew IN 1560, por. n. rzeki *Zgnilica*).

Motywacja oparta na cechach relacyjnych wiąże się najczęściej z funkcją kierunkową nazw, ułatwiającą orientację wewnątrz miasta lub poza nim. Podlaskie urbanonimy, służące orientacji w topografii poza miastem, określają układ głównych traktów komunikacyjnych i wyznaczają jednocześnie kierunki jego rozwoju przestrzennego. Motywowane toponimami nazwy ulic w miastach dawnego Podlasia wskazują zwykle na kierunek do i z okolicznej wsi, osady, miasta, regionu.

b) obiekt, do którego prowadzi lub przy którym przebiega ulica:

CERKIEWNA (Augustów Kor XVI/XVII, Lipsk Mez 1708–1712, por. ap. *cerkiew*), BROWARNA (Białystok Ol 1771–72, por. ap. *browar*, przy ulicy znajdowało się duże skupisko browarów żydowskich Ol 67), DWORNA (Nowy Dwór PKGE I 1561), DWORSKA (Knyszyn Jabł 1577, por. ap. *dwór*), GUMIENNA (Narew IN 1560, por. ap. *gumno*), KOSCIELNA / KOSZCZIELNA (Narew IN 1560, Nowy Dwór PKGE I 1561, Knyszyn Jabł 1577, por. ap. *kościół*), MŁYŃSKA (Augustów Kor XVI/XVII, por. ap. *młyn*), MOSTOWA (Augustów Kor XVI/XVII, Wasilków Mez 1765, por. ap. *most*), OGRODNA

(Narew IN 1560, por. ap. *ogród*), STODÓLNA (Augustów Kor XVI/XVII, por. ap. *stodoła*), SZPITALNA (Knyszyn Jabł 1577, Białystok Mez 1887, por. ap. *szpital*), ZAGUMIENNA (Białystok Ol 1771–72, por. ap. *gumno*), ZAKOŚCIELNA (Lipsk Mez 1708–1712, położona za *kościółem*), ZAMKOWA (Białystok Ol 1771–72, Bielsk Sop 1779, por. ap. *zamek*).

W tym modelu urbanonimów, opartych na cechach relacyjnych, funkcja kierunkowa i lokalizacyjna nazw mogą się kumulować. Punktami odniesienia w obrębie miasta są ważne instytucje lub obiekty architektury miejskiej, np. *dwór*, *kościół*, *szpital*, do których ulica może prowadzić, następnie zaś obok nich przebiegać. Relacja wyłącznie styczności przestrzennej ulicy i innego obiektu znajduje swój wyraz w nazwach, które zachowały strukturę wyrażen przyimkowych, por. DOWODY (Knyszyn Jabł 1577), KU CERKWI (Białystok Ol 1771–72), ZARYNEK (Bielsk Sop 1779).

Oprócz właściwych urbanonimów źródła podlaskie XVI–XVIII wieku zachowały pewną liczbę konstrukcji deskrypcyjnych, tj. formuł w sposób opisowy informujących lub orientujących w przestrzeni miasta, por. ULICZKA nowo uczyniona DO SŁODOWNI, którą żydowie arędownali (Narew IN 1560), NAD ROWEM OD ZWIERZYŃCA (Białystok Ol 1771–72), NAD ROWEM W TYŁ RYNKU (Białystok Ol 1771–72), OD POCZTY DO AUSTERII (Białystok Ol 1771–72), OD SZKÓŁKI NA PRAWO (Białystok Ol 1771–72).

c) zawód, zajęcie mieszkańców:

KOLESNICKA (Wasilków Mez 1765, por. ap. *koleśnik*), RYBACKA (Narew IN 1560), (Goniądz IG 1571, Lipsk Mez 1708–1712, por. ap. *rybak*), RZEZNICKA (Lipsk Mez 1708–1712, por. ap. *rzeźnik*), SIODLARSKA (Knyszyn Jabł 1577, por. ap. *siodlarz*), STOLARSKA (Białystok Mez 1887, por. ap. *stolarz*).

Model urbanonimów zaświadczających dawną strukturę zawodową mieszkańców podlaskich miast posiada skromną dokumentację w źródłach. W każdym średniowiecznym mieście istniała grupa ludności zamieszkującej zwykle podgrodzie, którą stanowili kupcy i rzemieślnicy wykonujący różne, w tym również nieistniejące dzisiaj zawody. W dokumentach miejskich odnaleźć można poświadczenia popularnych wówczas zawodów w zakresie rzemiosł budowlanych,

drzewnych, metalowych, skórzanych, włókienniczych, spożywczych. Tylko nie-liczne z nich, jak pokazuje materiał, posłużyły jako podstawy semantyczno-motywacyjne tzw. urbanonimów socjoprofesjonalnych²¹.

Pamięć o charakterystycznej dla Podlasia kategorii społecznej przechowuje białostocki urbanonim ul. BOJARSKA (Białystok Ol 1771–72, por. ap. *bojar*, *bojarzyn* ‘członek ludności służebnej, tworzącej stan pośredni między szlachtą i chłopstwem’).

Zamieszkujący w XVIII wieku ulicę Bojarską [Oleksicki 1981: 74] potomkowie dawnych bojarów putnych WKL stanowili relikw grupę społecznej pośredniej między szlachtą i chłopstwem, obowiązanej do odrabiania, jak ogół chłopów (choć w mniejszym wymiarze), pańszczyzny, wyróżniającej się jednak (podobnie jak szlachta) służbą w wojsku.

d) etnos, narodowość mieszkańców:

LITEWSKA (Bielsk Sop 1779, Białystok Mez 1777), NIEMIECKA (Augustów Kor XVI/XVII), RUSKA (Augustów Kor XVI/XVII).

Do struktury etnicznej lokalnych społeczności miejskich nawiązują nielicznie zaświadczone w źródłach urbanonimy. Nominacja z wykorzystaniem tego typu nazw ma swoje uwarunkowania w historii osadnictwa na Podlasiu, gdzie stykały się nurty kolonizacji mazowieckiej, ruskiej i litewskiej. W konsekwencji również w miastach Polacy żyli obok Rusinów, z czasem też Żydów i Niemców.

e) funkcje usługowe, miejsce handlu:

PLAC KOŃSKI (Bielsk Sop 1779), KOŃSKI RYNEK (Bielsk Bielsk Sop 1779), WOŁOWY RYNEK (Augustów Kor XVI/XVII), ŻŁUKTOWA (Narew IN 1560, por. *żlukto* ‘naczynie bednarskie, naczynie do prania’).

Pojedyncze poświadczenia uzyskały w badanym materiale nazwy wskazujące na rodzaj zadrzewienia: WIERZBNA (Augustów Kor XVI/XVII), charakterystyczną faunę: ŻABIA (Augustów Kor XVI/XVII), ŚWINIA (Bielsk Sop 1779).

²¹ Badacze dziejów Podlasia podkreślają, że mieszczaństwo podlaskie nie przedstawiało sobą poważnej siły ekonomicznej i społeczno-kulturalnej, a żadne z miast podlaskich nie osiągnęło rozmiarów i znaczenia silnego ośrodka miejskiego [por. Wyrobisz 1981: 190].

Mniej licznie reprezentowane są w badanym materiale nazwy ulic motywowane cechami inherentnymi. Onimy tej grupy charakteryzują ulicę z punktu widzenia jej wyglądu, położenia względem centrum oraz innych ulic, fizjografii terenu bądź elementów topografii, np. rzeka, góra itp. Formalnymi wykładnikami takich nazw są przymiotniki jakościowe. Zachowane urbanonimy tej grupy wpisują się w modele nazewnicze charakteryzujące ulicę ze względu na:

a) jej wymiar:

DŁUGA (Augustów Kor XVI/XVII), SZEROKA (Bielsk Mez 1846). Do tego modelu nawiązują również nazwy stanowiące składnik zestawienia, np. MAŁA OSTROWSKA (Krynki Mez 1708–1712, wskazuje na istnienie ulicy *Ostrowskiej*), lub złożenia, np. WIELKOBIELSKA (Krynki Mez 1708–1712);

b) położenie w obrębie miasta, kierunek przebiegu:

ГРАНИЧНАЯ (Białystok Mez 1887), ГОРНАЯ (Białystok Mez 1887), KONCOWA (Lipsk Mez 1708–1712), PÓŁNOCNA (Białystok Ol 1771–72), ZATYLNA (Białystok Ol 1771–72, położona na tzw. *zatyłkach* ‘poza centrum miasta’);

c) położenie względem określonych elementów topografii:

PODBŁOTNA (Wasilków Mez 1765, położona pod terenem błotnistym), ZABŁOTNA (Nowy Dwór PKGE I 1561), PODRZECZNA (Wasilków Mez 1765, Białystok Ol 1771–72, położona poniżej rzeki), RZECZNA (Bielsk Sop 1779);

d) kierunek przebiegu w stosunku do innych ulic:

PRZECZNA (Narew IN 1560), POPRZECZNA OD MOSTU (Lipsk Mez 1708–1712), POPRZECZNA ZATYLNA (Białystok Ol 1771–72);

e) podłoże terenowe, nawierzchnia:

BRUKOWANA (Bielsk Sop 1779), PIASKOWA (Bielsk Sop 1779), SUCHA (Lipsk Mez 1708–1712);

f) wiek:

STARA OD RYNKU (Lipsk Mez 1708–1712), STARODWORNIA (Knyszyn Jabł 1577), STAROMIEJSKA (Bielsk Sop 1779), NOWY RYNEK (Goniądz IG 1571, Krynki Mez 1708–1712), STARY RYNEK (Goniądz IG 1571), NOWOBIELSKA, STAROBIELSKA (Krynki Mez 1708–1712), NOWOGRODZIENSKA, STAROGRODZIENSKA (Krynki Mez 1708–1712), ZATYLNA NOWA (Białystok Ol 1771–72), NOWA OSADA (Bielsk Sop 1779, por. ap. *osada*);

W pojedynczych przykładach urbanonimów utrwalone zostały takie cechy, jak: kształt ulicy: PODŁUŻNA (Białystok Ol 1771–72), stan zabudowy: PUSTA (Wasilków Mez 1765), właściwości wzrokowo-percepcyjne: ZIELONA (Białystok Ol 1771–72, ulica mocno zadrzewiona).

5.2. Nazwy konwencjonalne

W historycznej urbanonii Podlasia nazwy te zostały zaświadczone marginalnie. W opinii K. Handke [1970: 57–58] nazwy konwencjonalne są pozbawione motywacji realnoznaczeniowej. Ich geneza nie wynika z cech relacyjnych lub inherentnych nazywanego obiektu, a tkwi w samej nazwie. Nieliczne dla badanego okresu nazwy tej grupy reprezentują model, w którym motywacja ma podłoże pamiątkowe. Taki charakter nosi nazwa: ul. RYCERSKA (Krynki Mez 1708–1712), poprzez którą społeczność niewielkiego miasteczka manifestowała swój szacunek do dawnej tradycji szlachecko-rycerskiej. Podobny typ motywacji, jak się wydaje, właściwy jest urbanonimowi KRAKOWSKA (Augustów Kor XVI/XVII), w przypadku którego model nazwy-drogowskazu raczej należy wykluczyć.

Praktyka nazewnictwa związana z upamiętnianiem faktów historycznych, organizacji, instytucji bądź sylwetek znanych przedstawicieli życia publicznego własnego narodu, jak też kultury ogólnoswiatowej, upowszechnia się w tradycji europejskiej później niż inne typy nazewnictwa. Na szeroką skalę zaczyna być stosowana dopiero w XIX wieku [Handke 2005: 291].

Uwagi końcowe

Przedstawione wyżej przykłady historycznych urbanonimów Podlasia odzwierciedlają sposób postrzegania przestrzeni miejskiej przez podmioty nominacji. Z analizy materiału wynika, że najwyższą produktywność cechuje nazwy motywowane cechami relacyjnymi, przy czym wyraźną dominację w zakresie frekwencji zyskuje model tzw. nazw-drogowskazów, orientujących w przestrzeni, kierunkowych. Tworzono je z uwzględnieniem takich kryteriów, jak: 1) usytuowanie wobec innych osad bliższej lub dalszej okolicy, 2) ukształtowanie elementów przestrzeni miejskiej, związek z najważniejszymi obiektami miejskimi. Nominację opartą na

cechach inherentnych obiektu podlaskie źródła dokumentują mniej licznie, w tej grupie nazw dominującymi są modele uwzględniające wymiar ulicy, położenie w obrębie miasta oraz wiek.

Podlaski materiał urbanonimiczny, choć wybiórczy i niekompletny, potwierdza pewien uniwersalizm wzorców nominacji [Jędrzejko 2000: 10], właściwy nie tylko miastom polskim, lecz i europejskim (por. wspólne dla wielu miast nazwy ulic: *Rynek, Zamkowa, Rycerska, Krakowska; Długa, Szeroka, Piaskowa*). Niezależnie jednak od funkcjonowania konwencji onimicznej, w nazewnictwie miejskim można znaleźć szczegóły indywidualnej historii miast, ich specyficznej struktury architektonicznej, topograficznej, socjalnej, etnicznej.

6. NAZEWNICTWO MIEJSKIE GRODNA W XVI–XVIII WIEKU

Grodno, w najstarszej kronice ruskiej *Powieść lat minionych* wzmiankowane po raz pierwszy w 1128 roku pod nazwą *Gorodno, Gorodnia*, w *Kronice Bychowca* jako *Horodeń* i *Horodno* [Citko 2006: 246], powstało jako warowny gród na wzgórzu, na prawym brzegu Niemna. Stanowiło kulturowe centrum Czarnej Rusi. Sporna jest w historiografii początkowa przynależność polityczna grodu. Opanowane w XII wieku przez Litwinów, w połowie XIII znalazło się w rękach książąt ruskich. Od roku 1283 aż do bitwy pod Grunwaldem nadniemeński gród nękanym był przez najazdy krzyżackie. W 1376 roku Grodno weszło ponownie w skład WKL, a w 1391 roku otrzymało niepełne prawo magdeburskie (rozszerzone w 1444) i zostało jednym z głównych miast Księstwa. W tym czasie gród stał się główną siedzibą księcia Witolda, na którego rozkaz w 1398 roku wybudowano murowany gotycki zamek. Za panowania Jagiellonów Grodno było jednym z miast rezydencjalnych. Na zamku w Grodnie Kazimierz Jagiellończyk zgodził się przyjąć koronę polską od rycerstwa małopolskiego. Tu zmarł jego syn – św. Kazimierz, patron Polski i Litwy – oraz król Stefan Batory. Od 1569 roku miasto współtworzyło, wraz z resztą WKL, Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W XVII–XVIII wieku odbywały się tu sejmy Rzeczypospolitej, w tym niesławny sejm grodzieński z 1793 roku, który zatwierdził II rozbiór Polski.

W Grodnie w 1795 roku abdykował ostatni Król Rzeczypospolitej, Stanisław August Poniatowski, a po klęsce insurekcji kościuszkowskiej miasto przeszło we władanie Rosji.

Najstarszą historię Grodna, podobnie jak większości miast dzisiejszej Białorusi, ukształtowała tradycja bizantyjska. Jak podkreśla J. Gordziejew [Гардзеёў 2008], autor najnowszej monografii Grodna, w strukturze miasta wyodrębniły się trzy części: zamek, dzielnica obwarowana (okolny gorod) oraz dzielnice nieobwarowane. Sieć uliczna formowała się według zasady promieniście-pierścieniowej. Od XIV wieku, po wejściu WKL w strefę wpływów cywilizacji zachodniej, miasto rozwijało się już według wzorców europejskich, których cechą charakterystyczną była obecność dwóch centrów: zamku (siedziby przedstawiciela władzy) oraz rynku z ratuszem (siedziby władz samorządowych miasta). Źródła zachowały dawny plan urbanistyczny Grodna, jednak nazewnictwo utrwalone zostało w nich fragmentarycznie [Jodkowski 1931]. W roku 1558 miasto składało się z dwóch rozdzielonych Niemnem części. W części prawobrzeżnej było 27 ulic i 2 rynki, w lewobrzeżnej zaś 4 ulice i 1 rynek. W niecałe sto lat później, w 1651 roku, dokumenty wymieniają 448 placów, a w roku 1680 – 570 [Dubas-Urwanowicz 1997: 23]. Nazewnictwo tylko części z nich zaświadcza materiały źródłowe. Analizowane niżej nazwy ulic grodzieńskich wyekscerpowane zostały z opublikowanych dokumentów XVI–XVIII wieku²², takich jak: *Inwentarz miasta JKMc Grodna A.D. 1680* (skrót: ImG), *Lustracja kurzących dymów w całym powiecie grodzieńskim [...] podług konstytucji 1775 r. [...] sporządzona i do Archiwum Najjaśniejszej Komisji Skarbu Rzplitej WKsLit. eodem Anno 8-bra 10 dnia oddana* (skrót: LDG) oraz *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r. (na podstawie Deputacji Kontrybucyjnej)* (skrót: SmG). Wykorzystano ponadto urbanonimy poświadczane w monografii A. M. Мезенко, *Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.* (skrót: Mez), w pracy J. Jodkowskiego, *Grodno* (skrót: Jodk) oraz w przewodniku *Королевский город Гродно*, oprac. Семенчук А. А., Гостев А. П. (skrót: Sem).

²² Zamieszczono je w pracy poświęconej osiemnastowiecznemu Grodnu [Woltanowski, Urwanowicz 1997: 24, 25, 63–171].

Spojrzenie na podstawy semantyczne urbanonimów jako znaków językowych, w których niezależnie od ich znaczeń etymologicznych zapisane zostały dodatkowe informacje z zakresu historii, architektury, topografii, socjologii miasta, składające się na pewien przybliżony obraz społeczności, która te nazwy wytworzyła, pozwala włączyć je do kilku grup.

6.1. Urbanonimy lokalizujące

Jest to najbardziej powszechna w badanym materiale grupa urbanonimów, które ze względu na przebieg procesu (aktu) nominacji należą do nazw motywowanych realnie. Odznaczają się dużym zróżnicowaniem wewnętrznym, jeśli chodzi o sposób ich tworzenia²³. Wyodrębniają się tu nazwy przeniesione z innych obiektów na podstawie styczności przestrzennej (z gramatycznego punktu widzenia są to głównie rzeczowniki prymarne), np. HORODNICA Jodk 1560–1561, LDG 1775 (nazwa centralnej części Grodna, w której znajdowały się reprezentacyjne budynki, pałace Mez s. 78) (n. rzeki *Horodnica*), PODOŁ Jodk 1560–1561 (nisko położona część miasta, pod górą Mez s. 191), *улица ПОВЪ замкової* Mez XVIII wieku (ap. *rów*), RYNEK Sem 1507, Mez 1560, IG 1680, LDG 1775, SmG 1794 (ap. *rynek*).

Dominują jednak onimy będące od początku nazwami ulic. W ich motywacji ważne są cechy relacyjne lub inherentne nazywanego obiektu. Motywacja oparta na cechach relacyjnych wiąże się głównie z funkcją kierunkową nazw, ułatwiającą orientację wewnątrz miasta lub poza nim. Punktami odniesienia w obrębie samego miasta są ważne instytucje lub obiekty architektury miejskiej: KAŁUŻYŃSKA IG 1680, KAŁUŻAŃSKA LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy cerkwi *Kołoża*, która jest nazwą przeniesioną; pochodzi od nazwy podgrodzia Pskowa *Kołoża*, skąd przybyli jeńcy księcia Witolda, osadzeni przez niego na początku XV wieku w Grodnie Mez s. 121), MOGIŁKOWA SmG 1794 (od ap. brus. *mohilki* ‘cmentarz’, w stronę którego ulica prowadziła Mez s. 157), ulica PLEBAŃSKA Mez 1560, LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy obiektu położonego przy ulicy – *plebanii* Mez s. 187), ПОДОЛЬЕ Mez 1633 (od nazwy *Podół* Mez s. 191), PODWALSKA SmG 1794 (od usytuowania ulicy *pod wałem* Mez s. 189),

²³ Wykorzystuję tu niektóre założenia klasyfikacji nazw ulic C. Kosyła [2001a: 49–57].

PODZAMCZE LDG 1775 (nazwa wskazuje na położenie ulicy / części miasta *pod zamkiem* Mez s. 190), ШКОЛЬНАЯ улица Mez 1560 / SZKOLNA SmG 1794 (od nazwy obiektu *szkoła* ‘synagoga’ Mez s. 279), ТРОИЦКАЯ Sem XV wiek / TROJECKA SmG 1794 (od wezwania cerkwi *Św. Trójcy* Sem s. 46, według Jodk s. 14 od wezwania kościoła *Św. Trójcy* położonego przy tej ulicy, zburzonego w 1655 roku), ZAMKOWA IG 1680, LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy obiektu, w stronę którego ulica prowadziła – *zamku* Sem s. 41).

Relacja styczności przestrzennej ulicy i innego obiektu swój konkretny wyraz znajduje ponadto w nazwach, które zachowały strukturę wyrażenia przyimkowych: ulica KU BERNARDYNOM SmG 1794 (od nazwy zakonu i kościoła bernardynów), ulica NA KURHAN IG 1680 (od n. m. *Kurhan* Mez s. 135; nie można też wykluczyć motywacji przez ap. *kurhan* ‘wzniesienie’ w obrębie miasta), ulica Z PODOLA IG 1680 (od nazwy części miasta *Podół, Podole*; mniej prawdopodobna jest motywacja przez nazwę regionu *Podole*).

Funkcja kierunkowa nazw ulic najwyraźniej utrwalona została w urbanimach służących orientacji w topografii poza miastem. Określają one układ głównych arterii nadniemeńskiego grodu i wyznaczają jednocześnie kierunki jego rozwoju przestrzennego. Motywowane toponimami grodzieńskie ulice wskazują zwykle kierunek do i z okolicznej wsi, osady, miasta, regionu. Pod względem formalnojęzykowym są to najczęściej derywaty przymiotnikowe z formantem *-ski*, por.: Ulica HORNICKA Mez 1560, 1783 (od n. m. *Hornica*), ЛАБЕНСКАЯ улица / Ulica ŁABEŃSKA Mez 1560, 1783 (od n. m. *Łabno*), MOSTOWA Mez 1645, IG 1680, LDG 1775, SmG 1794, Ulica NOWIKOWSKA Mez 1783 (od n. m. *Nowiki* Mezenko 2003: 168), Ulica NOWODWORSKA Mez 1560, 1783 (od n. m. *Nowy Dwór* Mez s. 169), Ulica OLISKOWSKA Mez 1560 / OLISZKOWSKA SmG 1794 (od n. m. *Oliszkowce* Mez s. 175), ОЗЕРСКАЯ улица Mez 1560 / JEZIERSKA IG 1680, LDG 1775, SmG 1794 (od n. m. *Озёры / Jeziory* Mez s. 174), PODOLSKA IG 1680, LDG 1775, SmG 1794 (od n. części miasta *Podół* Mez s. 191), Ulica SADOWNICKA Mez 1560, 1783 (od n. m. *Sadowniki*), Ulica SKIDELSKA Mez 1765 (od n. m. *Skidel*), WILEŃSKA IG 1680, LDG 1775, SmG 1794, WILEŃSKI GOŚCINIEC IG 1680 (od n. m. *Wilno*), PRZEDMIEŚCIE ZANIEMEŃSKIE LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy części miasta położonej za Niemnem – *Zaniemonie* Jodk s. 17).

Oprócz właściwych urbanonimów źródła grodzieńskie XVI–XVIII wieku zachowały znaczną liczbę poświadczeń deskrypcji sytuacyjno-tekstowych²⁴, tj. formuł w sposób opisowy informujących lub orientujących w przestrzeni miasta, por. przykłady: УЛИЦА ОТ НЕМАНА ДО ЦЕРКВИ ЧЕСТНОГО КРЕСТА Mez 1560; ULICZKA OD NIEMNA IDĄC DO MIASTA IG 1680; ULICZKA OD SAMEGO NIEMNA IG 1680; ULICZKA W RYNKU MIMO KOŚCIOŁ FARSKI IG 1680, ULICZKA Z ULICZKI ZAMKOWEJ IG 1680, ULICZKA MIMO PLAC JM. MARSZAŁKA LIT. OD ZAMKOWEJ IG 1680, ULICZKA OD ULICY ŻYDOWSKIEJ idąc DO FARNEGO KOŚCIOŁA IG 1680, ULICZKA w bok TRÓJCY OD WILEŃSKIEGO GOŚCIŃCA IG 1680, ULICA idąc Z RZEŹNICKIEJ NA HORODNICĘ LDG 1775, ULICA Z RYNKU NIEMIECKIEGO KOŁO MOGIŁEK ŻYDOWSKICH Mez 1783.

Nieliczenie reprezentowane są w badanym materiale nazwy ulic motywowane cechami inherentnymi. Formalnymi wykładnikami takich nazw są przymiotniki jakościowe (mogą one pełnić funkcję orzecznika). Kilka zachowanych poświadczeń tego typu urbanonimów grodzieńskich wpisuje się w model nazewniczy charakteryzujący ulicę z punktu widzenia jej wymiaru, por. CIASNA SmG 1794 (: *ciasny*), WIELKA Jodk 1560–1561 (: *wielki*), czasem ze względu na peryferyjne usytuowanie w obrębie miasta, np. POLNA LDG 1775, SmG 1794 (ulica, która powstała w miejscu, gdzie dotychczas było pole, na co może wskazywać dodatkowa informacja ‘nowo udziałana’ vel *Polna*).

6.2. Urbanonimy pamiątkowe

Część urbanonimów przechowała pamięć dawnej struktury architektonicznej usytuowanego na wzgórzu i mającego obronny charakter grodu. Urbanistyczny obraz miasta posiadającego zamek warowny, wały obronne tworzą nazwy takich ulic, jak: ZAMKOWA IG 1680, LDG 1775, SmG 1794, PODZAMCZE LDG 1775 (nazwa wskazuje na położenie ulicy / części miasta *pod zamkiem* Mez s. 190), PODWALSKA SmG 1794 (od usytuowania ulicy *pod wałem*, Mez s. 189), улица ПОВЬ ЗАМКОВОЙ Mez XVIII wiek. Centralną część miasta zajmował RYNEK

²⁴ Termin użyty za K. Handke [2005: 286].

Mez 1560, IG 1680, LDG 1775, SmG 1794, będący miejscem lokalizacji władz i główną przestrzenią wymiany handlowej. Pojawił się wraz z lokacją miasta na prawie niemieckim, zatem nie później niż w 1444 roku, kiedy to po raz pierwszy nadane zostało Grodnu pełne prawo magdeburskie [Dubas-Urwanowicz 1997: 10]. W 1560 roku źródła odnotowują istnienie drugiego rynku, którego nazwa wskazuje na pochodzenie etniczne założycieli – НЕМЕЦКИЙ РЫНОК Mez 1560 / NIEMIECKI RYNEK IG 1680, LDG 1775.

6.3. Urbanonimy etniczne

Historyczne urbanonimy Grodna utrwaliły ślady zróżnicowania etnicznego jego mieszkańców. Do struktury narodowościowej lokalnej społeczności nawiązują nazwy: НЕМЕЦКИЙ РЫНОК Mez 1560 / NIEMIECKI RYNEK IG 1680, LDG 1775 (przypuszczalnie za zgodą księcia Witolda nazwa została nadana jeszcze w XIV wieku przez Krzyżaków Mez s. 164), Ulica ТАТАРСКАЯ Mez 1875, Ulica ЖЫДОВСКАЯ Mez 1560, IG 1680, ШКОЛЬНАЯ ЖИДОВСКАЯ улица Mez 1783, Ulica JEROZOLIMSKA SmG 1794, ПЛАЦ КАХАЛНЫ LDG 1775 (*kahal* ‘żydowska gmina wyznaniowa; zarząd tej gminy’).

Trudny do jednoznacznego zinterpretowania jest urbanonim БОЏНЯЦКА SmG 1794. Nazwa może nawiązywać do miejsca pobytu kupców z tureckiej wówczas Bośni lub mieć związek (co jest mniej prawdopodobne) z *bośniakami* – formacją wojskową z XVIII wieku, o której wspomina H. Rzewuski w powieści „Listopad”.

Nominacja z wykorzystaniem tego typu onimów ma swoje uwarunkowania historyczne. Grodno od początków swego istnienia było miastem wieloetnicznym. Zamieszkiwali je Rusini oraz Litwini (w rozumieniu historycznym), a wyrazem równorzędności praw obu grup etnicznych była instytucja dwóch burmistrzów, z których jeden winien być Rusinem (prawosławnym), drugi Litwinem (katolikiem). W XIV wieku za panowania Jagiełły pojawili się tu Polacy, nieco później także Niemcy [Dubas-Urwanowicz 1997: 15]. W tym samym stuleciu wśród mieszkańców grodu znaleźli się również Żydzi, masowo napływający tu dzięki rozległym przywilejom nadanym przez księcia Witolda. Jednakże ich prawna egzystencja w mieście, jak zauważają badacze, była zmienna i zależna

od stanowiska panujących. Uzyskane przywileje niejednokrotnie cofano, by następnie je przywrócić. Ludność żydowską wypędzano z miasta, konfiskując jej majątki, jak uczyniono to np. w 1494 roku na mocy dekretu Aleksandra Jagiellończyka, w niedługim zaś czasie (1503 roku) ten sam panujący zezwolił na przywrócenie zabranych uprzednio dóbr [Dubas-Urwanowicz 1997: 13]. W czasach księcia Witolda zamieszkali w Grodnie również Tatarzy, którzy w nagrodę za zasługi oddane w obronie kraju korzystali z wielu swobód i przywilejów szlacheckich [Jodkowski 1928: 11]. Zatem ten typ nazewniczy dokumentuje wieloetniczność i zarazem wielojęzyczność jako cechę charakterystyczną sytuacji społecznej dawnego Grodna.

6.4. Urbanonimy religijne

W bezpośrednim związku z etnosem pozostaje zróżnicowanie wyznaniowe mieszkańców nadniemeńskiego grodu. Nazwy części ulic grodzieńskich stanowią głównie świadectwo wczesnej obecności chrześcijaństwa na tych ziemiach. Datowana na XII wiek Cerkiew św. św. Borysa i Gleba na Kołozy należy do najstarszych zachowanych świątyń prawosławnych w Europie północnej. Na lata 80. XIV wieku przypada powstanie pierwszej świątyni katolickiej – ufundowanego przez księcia Witolda Kościoła NMP (tzw. Fary Witoldowej). Ważne dla urbanistycznego pejzażu miasta stały się również późniejsze liczne obiekty sakralne, tak katolickie, jak i prawosławne, a od XVII wieku unickie. Znaczne ożywienie w budownictwie sakralnym nastąpiło za rządów Aleksandra Jagiellończyka. Z inicjatywy jego żony Heleny zbudowano dwie cerkwie: Przczystej Bogurodzicy (tzw. Przczystienska, około 1500 roku) i Zmartwychwstania Pańskiego (tzw. Woskresienska). Przy pierwszej z nich w 1633 roku osiadły mniszki zakonu św. Bazylego z Wilna, zapoczątkowując grodzieńskie zgromadzenie pp. bazylianek [Jodkowski 1928: 23]. Natomiast z osobą Aleksandra Jagiellończyka wiąże się powstanie kościoła i klasztoru oo. bernardynów i klasztoru oo. augustianów [Dubas-Urwanowicz 1997: 21]. Kolejne kościoły i fundacje klasztorne ustanawiane były przez jego następców [Jodkowski 1928: 19–26], m.in. ufundowane przez króla S. Batorego kolegium jezuitów, wzniesiony około 1621 roku przez K. Sapiechę oraz J.A. Scypionów

kościół i klasztor pp. bernardynek, ufundowany w 1632 roku przez K. i F. Sapiehów kościół oo. dominikanów, zbudowany w 1635 roku klasztor i kościół franciszkanów, klasztor oraz wzniesiony w 1642 roku kościół pp. brygidek, powstały w 1650 roku klasztor karmelitów.

Nawiązujące do sfery religii urbanonimy grodzieńskie przechowały pamięć o kilku przynajmniej zakonach różnych reguł. Nazwy takie najczęściej stanowią sygnał, że określone zgromadzenia miały w pobliżu swoje siedziby, por. BERNARDYŃSKA IG 1680, LDG 1775, Ulica KU BERNARDYNOM SmG 1794, Podgurze [sic!] BERNARDYŃSKIE Mez 1783 (od nazwy klasztoru), Ulica FRANCISZKAŃSKA Mez 1864 (od nazwy klasztoru).

Część nazw tej grupy akcentuje wspólną dla katolicyzmu i prawosławia tradycję chrześcijańską, np. Ulica CZESTNOCHRZESCKA Jodk 1650 (od wezwania cerkwi *Czestnogo Kriesta*, nazwa ulicy została zmieniona potem na *Mostową* Jodk s. 26), ТРОИЦКАЯ Sem XV wieku / TROJECKA SmG 1794 (od wezwania cerkwi *Św. Trójcy* Sem s. 46, według Jodk s. 14 od wezwania kościoła *Św. Trójcy* położonego przy tej ulicy, zburzonego w 1655 roku).

6.5. Urbanonimy profesjonalne

Dość skromną dokumentację uzyskał w badanym materiale typ urbanonimów świadczących o dawnej strukturze społeczno-zawodowej mieszkańców. W każdym średniowiecznym mieście istniała grupa ludności zamieszkującej najczęściej podgrodzie, którą stanowili kupcy i rzemieślnicy wykonujący różne, w tym również nieistniejące dzisiaj zawody. Badacze dziejów Grodna odnajdują w dokumentach miejskich poświadczenia wielu popularnych wśród jego mieszkańców zawodów, a od XVI wieku znane są pierwsze przywileje cechowe. Dla wieku XVI–XVII stwierdza się istnienie takich m.in. cechów, jak: krawiecki, rybacki, garbarski, kowalski, szewski, murarski, ciesielski, garncarski, bednarski, tkacki, strycharski, złotnicki [Dubas-Urwanowicz 1997: 16]. Tylko nieliczne z wymienionych zawodów posłużyły jako podstawy semantyczno-motywacyjne tzw. urbanonimów socjoprofesjonalnych: MIĘŚNICKA Jodk 1560–1561 (od jatek mięsnych), MIRŚNICKA [MIERNICKA] Jodk 1560–1561, ПЛУТНИЦКАЯ улица Mez 1560 (od nazwy zawodu *plotnik*), PROBOSKA SmG 1794 (od *proboszcz*), RZEŹNICKA

IG 1680, LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy zawodu mieszkańców ulicy lub od nazwy obiektu *rzeźnia*), ZŁOTARSKA Mez 1560, LDG 1775, SmG 1794 (od nazwy zawodu *złotarz*).

6.6. Urbanonimy odnazwiskowe

Urbanonimy oparte na nazwach osobowych stanowią margines w nazewnictwie miejskim Grodna badanego okresu. Ten rodzaj praktyki nazewniczej związanej z upamiętnianiem sylwetek znanych mieszkańców miasta, jak też wielkich przedstawicieli własnego narodu bądź kultury ogólnoswiatowej, upowszechnił się w XIX wieku. Poświadczone w dokumentach urbanonimy reprezentują raczej typ nazw motywowanych cechami relacyjnymi, ułatwiającymi orientację wewnątrz miasta, gdzie punktami odniesienia były posesje mieszkańców o określonych nazwiskach, por. Ulica około kamienicy obywatela ANDRZEJKOWICZA sędziego SmG 1794, za WOROBIEM Jodk 1560–1561, od CHILIMONA Jodk 1560–1561. Notowane są również odnazwiskowe derywaty przymiotnikowe: КАЛЮЧИНСКАЯ улица / Ulica KALUCINSKA Mez 1560, 1783, SKALIMANOWSKA IG 1680, SmG 1794 (odantroponimiczna Mez s. 241), Ulica DZIEMIANOWSKA Mez 1560, LDG 1775, SmG 1794 (od nazwiska *Dziemianowicz*, mieszkańca miasta, którego posesja znajdowała się przy tej ulicy Mez s. 85), Ulica RABIEJOWSKA Mez 1560, 1783.

Uwagi końcowe

Przytoczone wyżej przykłady historycznych urbanonimów Grodna wskazują, że nazwy ulic i placów tego miasta zostały ukształtowane przez różnorodne czynniki. Oczywiście jest, że na podstawie ograniczonego liczebnie zbioru nazw można odtworzyć jedynie przybliżony obraz społeczności miejskiej, owe nazwy tworzącej. Charakterystycznym elementem obrazu „czytanego” z badanych onimów jest zróżnicowanie etniczne mieszkańców miasta nad Niemnem. Inną cechą, wyraźnie udokumentowaną w nazewnictwie i współtworzącą obraz społeczności grodzieńskiej, jest silny związek z tradycją chrześcijańską – wschodnią i zachodnią – oraz właściwymi jej instytucjami. Średniowieczne początki i obronny

charakter grodu zdeterminowały jego układ urbanistyczny, architekturę i strukturę społeczno-zawodową. Analiza urbanonimów w aspekcie podstawowej dla nich funkcji – orientacyjnej – pokazuje mieszkańców dawnego Grodna jako społeczność praktyczną. Na pragmatyzm w nominacji wskazuje dominujący liczebnie typ tzw. nazw-drogowskazów, orientujących w przestrzeni, kierunkowych. Tworzono je z uwzględnieniem takich kryteriów, jak: 1) ukształtowanie elementów przestrzeni miejskiej, charakterystyczna topografia, związek z najważniejszymi obiektami miejskimi, 2) usytuowanie wobec innych osad bliższej lub dalszej okolicy.

ZAKOŃCZENIE

Prezentowane w niniejszym tomie studia i szkice poświęcone zostały wybranym gatunkom piśmiennictwa starobiałoruskiego XV–XVIII wieku oraz nazewnictwu własnemu na ziemiach WKL. W pierwszej części dwudzielnej monografii główny przedmiot opisu stanowił język kilku zabytków reprezentujących literaturę przekładową (beletrystykę), latopisarstwo oraz leksykografię. Na drugą jej część złożyły się zagadnienia związane z funkcjonowaniem różnych kategorii onimicznych w wieloetnicznej przestrzeni WKL i Podlasia. Problematyce językoznawczej, traktowanej tu jako nadrzędna w prowadzonych analizach, towarzyszyły próby wpisania jej w szerszy kontekst kulturowy. Za ważne pozalingwistyczne determinanty, bezpośrednio lub pośrednio kształtujące system językowy ruszczyzny, uznano wieloetniczność i wielokulturowość państwa, w której się ona rozwijała, a także kontakty zewnętrzne WKL. Najbardziej dobitnym przejawem wpływu tych czynników na ruszczyznę była znaczna liczba funkcjonujących w niej zapożyczeń z języka polskiego i języków zachodnioeuropejskich, będących efektem różnorodnych związków WKL z Rzeczpospolitą. Swoją ślad w języku zabytków starobiałoruskich pozostawiła też kultura krajów południowoślōwiańskich, z którą ziemie ruskie WKL łączyła cyrylo-metodiańska tradycja Rusi Kijowskiej.

Analizowane w pracy zabytki, datowane głównie na XVI–XVII wiek, dotyczą etapu uchodzącego w nauce za „złoty wiek” literatury i kultury białoruskiej. Trzeba zauważyć, że stan utrwalonego w badanych tekstach języka w pełni tę tezę uwiarygadnia. W następnych stuleciach – zgodnie z przyjętym w charakterze aksjomatu poglądem – nastąpił trwający niemal dwa wieki okres „upadku” języka starobiałoruskiego i funkcjonowania jedynie jego odmiany ustno-dialektalnej

(XVIII/XIX wiek), by w połowie XIX stulecia mógł się on odrodzić jako białoruski język literacki, w którym na początku XX wieku w kręgach intelektualistów skupionych wokół „Naszej Niwy” (1905–1916) powstała literatura piękna¹.

Omówione w poszczególnych rozdziałach pracy wyniki badań pozwalają na przedstawienie uogólnionych wniosków dotyczących funkcjonowania systemu językowego oraz systemu onimicznego historycznej białoruszczyzny.

Niezależnie od odmiany stylistycznej i zastosowanego alfabetu (cyrylica lub łacinka) badane teksty odzwierciedlają złożoność problematyki ortograficznej okresu otwierającego długi proces normalizacji pisowni starobiałoruskiej. Pomimo wciąż silnego podporządkowania rygorom tradycji cerkiewnosłowiańskiej, autorzy tekstów poszukiwali sposobów graficznego dokumentowania cech żywego języka. Wśród zjawisk znajdujących uzasadnienie w białoruskiej fonetyce wyróżniają się procesy, których graficzna realizacja w postaci dużej liczby poświadczeń tekstowych dowodzi zaawansowanego stopnia ich rozwoju, np. dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich i [r’], niezgłoskotwórczy charakter [ɥ] po samogłosce na początku morfemu i wyrazu, proteza [v-] oraz takie, które są cechami słabiej osadzonymi w wymowie ze względu na niższą frekwencję zapisów w tekstach, np. akanie, ciekanie/dziekanie, geminacja.

W zakresie fleksji obserwuje się wyraźnie zaznaczoną tendencję do przekształceń, które przybliżyły poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu. W tym względzie należy zwrócić uwagę m.in. na procesy wyrównawcze w obrębie końcówek i tematów rzeczownika, prowadzące do uformowania się typów deklinacyjnych opartych na kategorii rodzaju, dążność do upraszczania systemu werbalnego, przejawiającą się w wycofywaniu czasów

¹ Trzeba podkreślić, że poglądom (m.in. A. Żurauskiego, I. Kramko, A. Jurewicza) o braku ciągłości tradycji języka białoruskiego, spowodowanej regresem kultury w XVII/XVIII wieku, przeciwstawia się spora grupa badaczy (A. Bachańkou, G. Ciwanawa, S. Strukawa) stojących na stanowisku, że ciągłość ta, mimo pewnego zastoju spowodowanego różnymi czynnikami, jak liczne wojny, zmniejszająca się w ich wyniku liczba ludności ziem ruskich WKL, nigdy nie została przerwana. Przegląd stanowisk w tej kwestii językoznawców białoruskich, ukraińskich i rosyjskich prezentuje monografia I. Haponienko [Гاپоненка 2012: 43–48]. Z opinią o upadku języka białoruskiego w XVIII wieku nie zgadza się również J. Getka, polska badaczka unickiej literatury kaznodziejskiej [por. m.in. Getka 2012: 274, 2018: 100].

przeszłych prostych oraz plusquamperfectum i przejmowanie ich funkcji przez zuniwersalizowane praeteritum czy też zaawansowane procesy adverbizacji form na *-uczy /-eczy, -wszy*, z których wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe.

Warstwa słownikowa badanych zabytków ujawniła wyraźną skłonność ich twórców do korzystania z nowych środków leksykalnych, wynikającą z rodzących się potrzeb nominacyjnych – nazywania nowych realiów, zjawisk, przedmiotów związanych ze zmieniającą się rzeczywistością polityczno-społeczną, kulturalną, religijną. Źródłem, z którego czerpali autorzy, dążąc do wzbogacenia istniejącego leksykonu, było słownictwo żywej mowy (potoczny, frazeologia) bądź zapożyczenia z innych języków. Szczególna rola jako dawcy pożyczek przypadła polszczyźnie, a jej ekspansja na ziemiach ruskich WKL tłumaczy się przyczynami pozajęzykowymi – przede wszystkim prestiżową pozycją języka wyższej kultury, za którą stała dominacja polityczna, ekonomiczna i militarna Rzeczypospolitej. Wśród polonizmów leksykalnych przeważały pożyczki formalnosemantyczne, mniej liczne były kalki znaczeniowe i strukturalne. Przeprowadzona w pracy analiza chronologiczna zapożyczeń udokumentowanych w latopisach XVI–XVII wieku wskazała, że znakomita ich większość funkcjonowała już we wcześniejszych tekstach piśmiennictwa zachodnioruskiego. Blisko połowa spośród badanych leksemów znalazła swoje poświadczenia w tekstach już XIV–XV stulecia. Zwrócenia uwagi wymaga też fakt, że tylko część z nich ma swój źródłosłów w polszczyźnie, znacząca grupa pożyczek to wyrazy genetycznie niemieckie lub łacińskie, rzadziej czeskie, dla których polszczyzna stanowiła jedynie ogniwo pośrednie w ich przejęciu przez białoruszczyznę.

Jako źródła do badań historii języka białoruskiego potraktowano w niniejszym opracowaniu także XVI–XVIII-wieczne prace leksykograficzne, tj. formalnie przekładowe słowniki cerkiewnosłowiańsko-ruskie lub cerkiewnosłowiańsko-polskie (w przypadku *Leksykonu supraskiego*). Główna uwaga skupiona została na części przekładowej słowników, w której jako metajęzyk wykorzystano *prostą mowę*, choć w różnych pracach większa lub mniejsza liczba wyrazów białoruskich (w zależności od świadomości lingwistycznej leksykografa) znalazła się także w rejestrze słownictwa cerkiewnosłowiańskiego, po „stronie lewej”. Wyniki tej analizy na poziomie fonetyki, morfologii, słownictwa czy też wpływów

polszczyzny nie odbiegają zasadniczo od wniosków sformułowanych dla innych badanych odmian piśmiennictwa – literatury przekładowej oraz latopisów.

Interesującym okazało się ponadto spojrzenie na XVI- i XVII-wieczne leksykony starobiałoruskie jako zabytki dokumentujące pewne etapy ewolucji słownictwa wschodniosłowiańskiego. Słowniki te, z założenia przekładowe, kontynuowały w pewnym stopniu średniowieczną tradycję thesaurusów – swoistych kompendiów, które poza informacjami czysto językowymi zawierały również wiadomości encyklopedyczne o desygnatach nazw. Trzeba jednak podkreślić, że badane leksykony zaświadczenia też pewne innowacje warsztatowe słownikarzy w stosunku do pierwowzorów, przejawiające się w modyfikowaniu niektórych elementów makro- i mikrostruktury. Za najważniejsze uznać należy zmiany w zakresie budowy artykułów hasłowych, co znalazło wyraz w próbach wprowadzania informacji gramatycznej charakteryzującej wyraz pod względem fleksyjnym i składniowym, kwalifikatorów (głównie etymologicznych i stylistycznych) oraz egzemplifikacji materiałowej czerpanej z literatury religijnej bądź języka potocznego.

Ekscerpcja tekstów źródłowych unii horodelskiej dostarczyła cennych informacji na temat kształtowania się systemu nazewniczego szlachty polskiej i litewsko-ruskiej w XV wieku. Udokumentowane w nich antroponimy ujawniły charakterystyczne dla średniowiecznej nominacji cechy kilku kategorii onimicznych: imion (chrześcijańskich oraz sięgających genezą epoki indoeuropejskiej złożonych imion słowiańskich i bałtyckich), mian odmiejscowych (analitycznych i syntetycznych), odapelatywnych nazw typu przewiskowego, nazw heraldycznych, patronimików. Jednocześnie nazwy te są przykładem koegzystencji wschodnio- i zachodniosłowiańskich oraz bałtyckich systemów antroponimicznych w obrębie wielonarodowościowego państwa, której efektem stały się wzajemne modyfikacje onimów, ujawniające się w formie słowiańsko-bałtyckich transpozycji językowych, zaświadczonej na płaszczyźnie fonetyczno-ortograficznej oraz morfologicznej.

Wyniki badań nazewnictwa Podlasia (antroponimii, toponimii, urbanimii) można w pewnym stopniu traktować jako reprezentatywne dla ziem WKL. Do takiej tezy uprawnia fakt administracyjnej przynależności (do roku 1569) Podlasia do Wielkiego Księstwa oraz analogia stosunków

etniczno-językowych w obu jednostkach². Wielowiekowe współistnienie na ziemiach Podlasia systemów językowych polskiego, ruskiego i litewskiego – jako konsekwencja różnoetnicznego osadnictwa XV i XVI wieku – znalazło odzwierciedlenie zarówno w strukturze badanych onimów (charakterystyczne sufiksy nazwotwórcze), jak i w leksyce utrwalonej w ich podstawach, a nawiązującej do realiów i warunków życia lokalnych społeczności. Leksyka proprialna w sposób najbardziej wymowny zaświadcza istnienie pewnych wspólnych tendencji onimicznych kształtujących nazewnictwo obszaru pogranicznego, których źródłem był analogiczny sposób konceptualizacji otaczającej rzeczywistości w języku polskim, białoruskim czy litewskim (por. bliskie znaczeniowo apelatywy *lado* (prśł. **lędo*) i *lid(z)imo* (lit. *lydīmas*) tworzące podstawy licznych podlaskich mikrotoponimów). Niezależnie jednak od wyraźnie ujawniających się cech specyficznych dla pogranicza, w nazewnictwie Podlasia dostrzec można też pewien uniwersalizm wzorców nominacji, łączący ten region z ziemiami WKL i całej Rzeczypospolitej.

² Badająca polszczyznę kresów północno-wschodnich Z. Kurzowa stwierdza wprost: „Mieszane stosunki ludnościowe i językowe na Podlasiu są niejako przedłużeniem sytuacji ludnościowej i językowej, jaka panowała w Wielkim Księstwie Litewskim” [Kurzowa 1993: 475].

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Abramowicz Z., 2000, *Żydowskie nazwy patronimiczne na tle kultury słowiańskiej*, [w:] Abramowicz Z., Dacewicz L. (red.), *Studia Sławistyczne 2. Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, Białystok, s. 13–19.
- Barszczewska N., Jankowiak M., 2012, *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
- Bartula C., 1981, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 1996, *Nazwiska i przezwiska etniczne mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 1: *Utworzone od etnonimów bałtyckich*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, III: *Polszczyzna Kresowa*, Białystok, s. 7–41.
- Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Bednarczuk L., 2000, *Nazwiska i przezwiska etniczne mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 2: *Utworzone od etnonimów słowiańskich i innych*, [w:] *Wilno i Ziemia Mickiewiczowskiej Pamięci*, III: *W kręgu języka*, Białystok, s. 9–43.
- Bednarczuk L., 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków.
- Bednarczuk L., 2018, *Początki i pogranicza polszczyzny*, Kraków.
- Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, oprac. i przekład L. Citko, 2018, Poznań.
- Biolik M., 1987, *Hydronimia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, Olsztyn.
- Błońska M., Bułhak H., 1993, *Na tropach ksiąg cyrylickich wydawanych w państwie polsko-litewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] Rusek J., Witkowski W., Naumow A. (red.), *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków, s. 179–189.
- Bobowska-Kowalska M. (oprac.), 1995, *Nazwy heraldyczne. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 6, Kraków.

- Bogdanowicz E., 2006, *Nazwiska z komponentem -k- w części sufiksальной na podstawie XVIII-wiecznych ksiąg metrykalnych południowej Białostoczczyzny*, [w:] Abramowicz Z., Bogdanowicz E. (red.), *Onimizacja i apelatywizacja*, Białystok, s. 337–343.
- ks. Borkowski A., 2013, *Wpływy bizantyjsko-bałkańskie na ziemiach polskich na przykładzie Kodeksu Supraskiego*, „Elpis”, XV (XXVI), z. 27 (40), s. 63–68.
- Brazgunou A., 2013, *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV–XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. IX, s. 9–30.
- Brückner A., 1886, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, „Archiv für slavische Philologie“, Bd. IX, s. 345–391.
- Bubak J., 1986, *Proces kształtowania się nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków.
- Buczyński M., 1962, *Nazwy dzielnic i przedmieść Lublina*, „Rocznik Lubelski”, t. V, s. 251–268.
- Buczyński M., 1966, *Nazwy ulic i placów Lublina*, „Onomastica”, XI, s. 136–181.
- Bugajska M., 2017, *Polskie ekwiwalenty cerkiewnoślowliańskich nazw środków płatniczych i jednostek monetarnych w „Leksykonie supraskim” z 1722 roku – analiza leksykalna*, „Polonica”, XXXVII (37), s. 91–103.
- Būga K., 1958–1962, *Rinktiniai raštai*, t. I–III, Vilnius.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1986, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, t. I, Warszawa.
- Chomik P., 2003, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.*, Białystok.
- Cieślíkowa A., 1990, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Kraków.
- Cieślíkowa A., 1997, *Staropolskie antroponimy przezwiskowe w świetle słownictwa gwarowego*, [w:] Popowska-Taborska H., Duma J. (red.), *Onomastyka i dialektologia*, Warszawa, s. 49–54.
- Citko L., 2001, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI wieku*, Białystok.
- Citko L., 2006, *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok.
- Citko L. (red.), 2012, *Słownik cerkiewnoślowliańsko-polski (Supraśl 1722)*, Białystok.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1993, *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa.
- Czekman W., Smułkowska E., 1988, *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
- Czurak M., 2006, *Zasięg i znaczenie wyrazu lada na Białostoczczyźnie i w gwarach sąsiednich*, [w:] Citko L., Siegień B. (red.), *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, Białystok, s. 81–86.
- Czyżewski F., 2013, *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych*, cz. 1: *Słownik nazwisk*, Lublin.
- Dacewicz L., 2006, *Rola sufiksu -uk w kulturze nazewniczej Podlasia*, [w:] *Munuscula linguistica: in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, Kraków, s. 157–161.

- Dekanić-Janoski, S., 1977, *The Serbo-Russian Romance of Tristan and Isolt (Povest o Trištanu i Ižoti)*, [w:] Hill J. (red.), *The Tristan Legend: Texts from Northern and Eastern Europe in Modern English Translation*, Leeds, s. 47–49.
- Drozd A., Dziekan M., Majda T., 2000, *Katalog zabytków tatarskich. T. III. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa.
- Dubas-Urwanowicz E., 1997, *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, [w:] Woltanowski A., Urwanowicz J. (red.), *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok, s. 6–26.
- Dulewiczowa I., 1989, *Paralelizmy leksykalne a problem zapożyczeń*, „Prace Slawistyczne”, nr 71, s. 65–85.
- Fałowski A., 2016, *W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim*, „LingVaria”, nr 22, s. 137–156.
- Federowski M., 1897–1981, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, t. I–VIII, Kraków–Warszawa.
- Filinowicz A., 2012, *Nazwy terenowe związane z gospodarką rolną i leśną w powiecie sokólskim*, „Białorutenistyka Białostocka”, nr 4, s. 291–299.
- Getka J., 2012, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język „Nauk Parafialnych” (Poczajów 1794)*, Warszawa.
- Getka J., 2014, *Uwagi o fonetyce języka starobiałoruskiego w literaturze tłumaczeniowej*, „Acta Albaruthenica”, nr 14, s. 99–106.
- Getka J., 2018, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczajowa)*, [w:] Citko L. (red.), *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, Białystok, s. 99–125.
- Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), 1980, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław.
- Głuszkowska J., 1983, *Uwagi o grafice i ortografii starobiałoruskich zabytków drugiej połowy XVI w. (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej. Językoznawstwo”, t. 11, s. 41–49.
- Górnowicz H., 1964, *Toponimia Gdyni*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, nr VI, Gdańsk, s. 135–169.
- Górny H., 2004, *Nazwiska mieszkańców wybranych miejscowości dawnej ziemi sanockiej w świetle interferencji etniczno-językowej (XV–XIX w.)*, Rzeszów.
- Grabowska K., 2017, *Język Latopisu supraskiego 1519 r. (Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)*, Białystok (komputeropis pracy doktorskiej).
- Graciotti S., 1971, *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog Zapada i istočnih Slavena*, „Slovo”, sv. 21, s. 305–323.
- Graciotti S., 1979, *“Srpska” istorija Tristana i njegov italijansko-venetski original*, [w:] *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Referati i saopštenja*, sv. 22, Beograd, s. 29–43.

- Grickat I., 1966, *Povest o Trištanu i Ižoti*, Beograd.
- Halicka I., 1976, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostocczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, t. 1, Warszawa.
- Handke K., 1970, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Wrocław.
- Handke K., 2005, *Nazewnictwo miejskie*, [w:] Rzetelska-Feleszko E. (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Kraków, s. 283–307.
- Hryniewicz W. (red.), 1993, *Św. Cyryl Turowski, Homilie paschalne, przekład z języka cerkiewnosłowiańskiego i komentarz Waclaw Hryniewicz OMI*, Opole.
- Jagić V., 1876/77, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, „Archiv für slavische Philologie”, Bd. II, s. 24–25.
- Janów J., 1939, *Z badań nad słownikami staroruskimi. Cz. I. Uwagi o zbiorze „Synonima sławienorosskaja” (z XVII w.)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, r. XVIII, 1938, z. 3, s. 257–264.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2003, *Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Jasińska-Socha T., 1979, *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*, „Monografie slawistyczne”, nr 41, Wrocław.
- Jędrzejko E., 2000, *Systemy onimiczne różnych języków a językowe obrazy świata: w stronę porównawczej onomastyki kulturowej*, „Onomastica”, XLV, s. 5–25.
- Jodkowski J., 1931, *Ulice grodzieńskie w świetle historii i typologii*, Grodno.
- Karaś H., 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Karpluk M., 2010, *Z prawosławnego słownictwa ruskiego w polszczyźnie XVI wieku*, [w:] Karpluk M., *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków, s. 227–233.
- Kiaupienė J., Korczak L. (red.), 2013, *1413 m. Horodlės aktai (Dokumentai ir tyrinėjimai). Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, Vilnius–Kraków.
- Kipel Z., 1988, *Introduction*, [w:] *The Byelorussian Tristan*, translated by Z. Kipel, Vol. 59, series B, Garland Library of Medieval Literature, New York & London.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kochman S., 1967, *Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku*, Wrocław.
- Kochman S., 1975, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.: słownictwo*, Wrocław.
- Kondratiuk M., 1974, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kondratiuk M., 1985, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Korczak L., 2013, *Horodło. Na drodze ku dziedzicznej monarchii jagiellońskiej*, [w:] *1413 m. Horodlės aktai (Dokumentai ir tyrinėjimai). Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, Vilnius–Kraków, s. 57–69.

- Kosyl C., 2001, *Nazwy osobowe*, [w:] Bartmiński J. (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 431–445.
- Kosyl C., 2001a, *Modele onimiczne w nazewnictwie ulic*, [w:] Cieślakowa A., Czopek-Kopciuch B. (red.), *Toponimia i oronimia*, Kraków, s. 49–57.
- Kucała M., 2001, *Glosa do wyjaśnień postaci przyimka ku*, „*Studia historycznojęzykowe*”, nr 26, Katowice, s. 136–141.
- Kuraszkiewicz W., 1934, *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe*, Kraków.
- Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kurz J. (red.), 1958–1959, *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. I–III, Praha.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków.
- Kutrzeba S., Semkowicz W., 1932, *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*, Kraków.
- Kühne H., 1960, *Polnische Lehnwörter im Weissrussischen*, Berlin.
- Leeming H., 1976, *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1669. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Lehr-Spławiński T., Bartuła C., 1973, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Wrocław.
- Liedke M., 1995, *Związki z możliwymi oraz Koroną jako przyczyny przemian językowych i kulturalnych szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej poł. XVI wieku*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*”, nr 4, s. 11–27.
- Liedke M., 2004, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok.
- Lewaszkiwicz T., 2018, *O oddziaływaniu języka polskiego na systemy leksykalne języków słowiańskich i niesłowiańskich*, „*Z polskich studiów slawistycznych*”, seria 13, t. 2, Poznań, s. 163–174.
- Lizisowa M.T., 1984, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce.
- Lizisowa M.T., 2000, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków.
- Łabyncew J., Szczawińska Ł., 1995, *W mieście zwanym Zabłudowem*, przeł. M. Hajduk, Białystok.
- Łapicz C., 1981, *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich*, Toruń.
- Łatyszonek O., 2006, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok.
- Łoś J., 1922, *Początki piśmiennictwa polskiego*, Kraków.
- Łowmiański H., 1932, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, [w:] *Studia nad początkami społeczeństwa państwa litewskiego*, Wilno, t. II, s. 1–128.

- Łużny R., 1966, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-mohylańskiej a literatura polska: z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.*, Kraków.
- Maroszek J., 1994, *Kalendarium klasztoru Ojców Bazylianów w Supraślu – czasy Aleksandra Chodkiewicza*, „Białostoczczyzna”, t. 2, s. 3–12.
- Maroszek J., 2010, *Prawo polskie na Podlasiu do 1569 roku*, [w:] Mikołajczyk M. (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, księga I, Białystok–Katowice, s. 327–336.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa.
- Mironowicz A., 1990, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, XIX, s. 245–264.
- Mironowicz A., 1998, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok.
- Mironowicz A., 2003, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok.
- Mironowicz A., 2004, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] Mironowicz A., Pawluczuk U., Chomik P. (red.), *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, Białystok.
- Mironowicz A. (red.), 2014, *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, Białystok.
- Mironowicz A., 2015, *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*, Białystok.
- Mordań M., 2018, *Chrześcijańskie dziedzictwo imiennicze utrwalone w nazwiskach mieszkańców Bielska Podlaskiego, Hajnówki i Siemiatycz*, Białystok (komputeropis pracy doktorskiej).
- Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Moszyński L., 1986, *Staropolskie odimperatywne nazwy heraldyczne*, [w:] *Nazwy własne a wyrazy pospolite w języku i tekście*, Opole, s. 175–195.
- Mrózek R., 2004, *Nazwy własne jako przedmiot badawczy onomastyki*, [w:] Mrózek R. (red.), *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, Katowice, s. 7–19.
- Mrózek R., 2005, *Nazwy terenowe*, [w:] Rzetelska-Feleszko E. (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Kraków, s. 231–257.
- Muir L., 1979, *The Serbo-Russian Tristan and the French Prose Tristan*, “Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society”, Vol. XXXI, s. 217–227.
- Nalepa J., 1964, *Jaćwięgowie*, Białystok.
- Narbutt O., 1979, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyjsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa.
- Narbutt T., 1846, *Pomniki do dziejów litewskich: Kronika litewska (Bychowca)*, Wilno.
- Naumow A., 1993, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, [w:] Rusek J., Witkowski W., Naumow A. (red.), *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków, s. 79–91.
- Naumow A., 1996, *Wiara i historia*, Kraków.
- Naumow A., 2002, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków.

- Naumow A., 2005, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, [w:] Charkiewicz J. (red.), *Z dziejów Monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Supraśl–Białystok 10–11 czerwca 2005, Białystok, s. 105–116.
- Niedźwiecka A., 2007, *Nazwy ulic i osiedli w Grajewie*, „Polszczyzna Mazowska i Podlasia”, t. XI, Łomża, s. 147–159.
- Nosowicz J., 1999, *Semantyczne typy nazw ulic woj. białostockiego*, [w:] Abramowicz Z., Dacewicz L. (red.), *Nazewnictwo na pograniczach językowych*, Białystok, s. 227–236.
- Nowowiejski B., 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok.
- Obrębska-Jabłońska A., 1993, *Elementy litewskie w mikrotoponimii wschodniej Białostoczczyzny*, [w:] Smułkowa E. (red.), *Śladami żywego języka. Wybór pism*, Warszawa.
- Ochmański J., 1967, *Nad „Kroniką Bychowca”*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XII, Warszawa–Poznań.
- Ochmański J., 1990, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Oleksicki A., 1981, *Rozwój przestrzenny i struktura ludności Białegostoku w XVIII wieku*, [w:] Wyrobisz A. (red.), *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa, s. 31–90.
- Otrębski J., 1963, *Sławizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria 2, Językoznawstwo, Warszawa, s. 267–286.
- Pidłypczak-Majerowicz M., 2005, *Język ksiąg religijnych Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, [w:] Lizisowa M.T. (red.), *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2005, s. 213–222.
- Pihan-Kijasowa A., 2002, *Z dziejów najstarszych wpływów języka rosyjskiego na polszczyznę*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Studia Językoznawcze” IX (XXIX). Poznań, s. 131–145.
- Polidori F.L., 1864, *La Tavola ritonda, o L'istoria di Tristano*. T. 1. Bologna: G. Romagnoli <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjmpCniMvZAhXGWSwKHRdcBE8QFgguMA-E&url=https%3A%2F%2Farchive.org%2Fdetails%2Flatavolaritonda01banccoog&usg=AOvVaw2-3SD0tMJ-WRncUz4BnxeS> [dostęp 02.03.2018].
- Rabiej P., 2013, *Dokumenty unii horodelskiej*, [w:] 1413 m. *Horodlės aktaï (Dokumentai ir tyrinėjimai)*. Akty Horodelskie z 1413 roku (*Dokumenty i studia*), Vilnius–Kraków, s. 83–110.
- Reczek J., 1969, *Pochodzenie imienia Witold*, „Onomastica”, nr 14, s. 144–161.
- Rachuba A., Kiaupienė J., Kiaupa Z., 2009, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa.
- Radziukiewicz A., 2017, *Bliski mi Wschód*, Białystok.

- Rembiszewska D.K., 2004, *Nazwy łąk, pól i pastwisk nad Narwią w okolicach Tykocina*, [w:] Dobroński A., Grębecka W. (red.), *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, Łomża, s. 115–121.
- Richardt R., 1957, *Polnische Lehnwörter im Ukrainischen*, Berlin.
- Rieger J., 2001, *Kontakty polsko-ukraińskie i polsko-białoruskie, tenże: Kontakty polsko-rosyjskie*, [w:] Bartmiński J. (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 544–549, 549–551.
- Rospond S., 1979, *Terminologia topograficzna w nazewnictwie geograficznym*, [w:] Kucala M., Rymut K. (red.), *Opuscula Polono-Slavica*, Wrocław–Warszawa, s. 306–312.
- Rusek J., 1993, *Oktoich Sz wajpolta Fiola a rękopiśmienne Oktoichy w księgozbiorach polskich*, [w:] Rusek J., Witkowski W., Naumow A. (red.), *Najstarsze druki cerkiewno-słowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków, s. 37–44.
- Rymut K., 2005, *Nazwiska*, [w:] Rzetelska-Feleszko E. (red.), *Polskie nazwy własne*, Kraków, s. 143–160.
- Rzetelska-Feleszko E., 2005, *Nazwy miejscowe*, [w:] Rzetelska-Feleszko E. (red.), *Polskie nazwy własne*, Kraków, s. 191–230.
- Rzetelska-Feleszko E., 2007, *Onomastyka kulturowa*, [w:] Cieślíkowa A., Czopek-Kopciuch B., Skowronek K. (red.), *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, Kraków, s. 57–62.
- Safarewicz J., 1950, *Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego*, „Język Polski”, t. XXX, s. 113–119.
- Sajewicz M., 1997, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „Rozprawy Sławistyczne”, t. XII: *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Lublin, s. 91–107.
- Sajewicz M., 2013, *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin.
- Sędziak H., 2004, *Nazwy najstarszych grodów i osad w dorzeczu Narwi*, [w:] Dobroński A., Grębecka W. (red.), *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, Łomża, s. 93–112.
- Sgambati E., 1977–1979, *Note sul Tristano bielorusso*, „Ricerche Slavistiche”, Vol. 24–26, s. 33–53.
- Siemaszko A. (rec.), 2014, *O historii Monasteru Supraskiego i jego bibliotece: uwagi do książki: „Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych: katalog rękopisów supraskich”*, oprac. Antoni Mironowicz et al., Wyd. Libra, Białystok 2014, ss. 392, „Studia Podlaskie”, t. XII, s. 189–246.
- Sławski F., 2011, *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Kraków.
- Smułkowa E., 2002, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 293–305, przedruk.

- Sopek C., 1989, *Nazewnictwo ulic Bielska Podlaskiego od końca XVIII w. do czasów współczesnych*, „Białostocczyzna”, nr 4 (16), s. 30–33.
- Stang Ch. S., 1935, *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Stankiewicz J., 1936, (rec.), *Ch. Stang, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo 1935*, „Balticoslavica”, t. II, Wilno, s. 374–399.
- Stieber Z., 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Stipčević V.B. (red.), 2013, *Hrvatska srednjovjekovna proza I. Legende i romani*. Priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević, Zagreb.
- Suszko H., 2003, *Latopis hustyński*. Opracowanie, przekład i komentarze, Wrocław.
- Šrámek R., 1972, *Toponymické modely a toponymický systém*, „Slovo a slovesnost”, nr 33, s. 304–318.
- Taszycki W., 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe. Ustalenie podziału*, Kraków.
- Tichoniuk B., 2000, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra.
- Tichoniuk B., 2003, *O pochodzeniu nazwisk typu: Klimuk – Klimiuk, Kuźmuk – Kuźmiuk*, [w:] Kondratiuk M., Siegień B. (red.), *Droga ku wzajemności: Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, Białystok, s. 23–27.
- Tyszkiewicz J., 2004, *Różnoetniczne osadnictwo w górnym dorzeczu Narwi przed 1500 rokiem*, [w:] Parafianowicz H. (red.), *Białystok: Miasto przyjazne? Mniejszości narodowe i wyznaniowe w dziejach Ziemi Podlaskiej*, Białystok, s. 7–16.
- Urbańczyk S., 1963, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] Milewski T., Safarewicz J., Sławski F. (red.), *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego*, Warszawa, s. 437–444.
- Walczak B., 1997, *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic „głębokości” opisu genetycznego*, „Prace Sławistyczne”, nr 105, s. 269–279.
- Walczak B., 1999, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] Nowowiejski B. (red.), *Polszczyzna północno-wschodnia*, nr 2, Białystok, s. 69–107.
- Walczak B., 2006, *Z teorii i metodologii badań nad zapożyczeniami leksykalnymi (zapozyczenia i przeniknięcia)*, [w:] Nowowiejski B. (red.), *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, Białystok, s. 425–434.
- Walczak B., 2012, *Piotr Skarga (1536–1612) – kontrreformacyjny polemista, hagiograf i kaznodzieja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 19 (39), z. 2, s. 173–179.
- Walczak B., 2017, *Prolegomena historyczne – wielojęzyczność w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Archiwum Językowe”, t. 17, s. 255–268.
- Walczak B., 2018, *Ruszczyzna – drugi język Rzeczypospolitej*, [w:] Citko L. (red.), *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, Białystok, s. 277–287.
- Wiśniewski J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, s. 115–135.

- Wiśniewski J., 1980, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie*, [w:] Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, Wrocław, s. 14–27.
- Witkowski W., 1963, *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, nr 5, Kraków.
- Witkowski W., 1964, *Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, nr 7, Kraków.
- Witkowski W., 1992, *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] Handke K., (red.) *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 209–213.
- Witkowski W., 2000, *Dzieje przenikania terminologii religijnej kościoła bizantyjskiego do języka polskiego, tudzież terminologii religijnej kościoła rzymskiego do języka ukraińskiego*, [w:] Stępień S. (red.), *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemyśl, http://www.pwin.pl/Publikacje/witkowski_art.html [dostęp 15.12.2013].
- Witkowski W., 2013, *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim*, „Rocznik Słowistyczny”, t. LXII, s. 159–167.
- Wojciechowski T., 1873, *Chrobacya: rozbiór Starożytności Słowiańskich*, t. 1, Kraków.
- Woltanowski A., Urwanowicz J. (red.), 1997, *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- Wyrobisz A., 1981, *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] Wyrobisz A. (red.), *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa, s. 173–210.
- Zaręba A., 1961, *Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich*, „Język Polski”, XLI, s. 1–19.
- Zdancewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań.
- Zieliński B., 2018, *Słowiańskie drogi legendy o Tristanie i Izoldzie*, [w:] *Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*. Opracowanie i przekład: L. Citko, Poznań, s. 408–413.
- Złotkowski P., 2017, *Antroponimia historyczna mieszczan i chłopów Brańska i okolic w ujęciu statycznym i dynamicznym*, Lublin.
- Аванесаў Р.І. (рэд.), 1964, *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск.
- Батвіннік М., 2003, *Азбука на ўсе часы*, Мінск.
- Баханькоў А.Я., 1970, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Блінава Э., Мяцельская Е., 1980, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск.
- Бодянский О.М., 1846, *О поисках моих в Познанской публичной библиотеке*, [w:] *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете*, кн. I, Москва, с. 3–32.

- Бразгуноў А. (уклад., расчытанне, прадм., камент.), 2009, *Беларускія Александрыя, Троя, Трышчан...: перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стст.*, Мінск.
- Булыка А.М., 1970, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А.М., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А.М., 1980, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск.
- Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., Свяжынскі У.М., 1988, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск.
- Вайтовіч Н., 1977, *Баркалабаўскі летапіс*, Мінск.
- Вэкслер П., 2004, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск.
- Веселовский А.Н., 1888, *Белорусскія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттильѣ въ Познанской рукописи конца XVI вѣка, «Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук»*, т. 44, № 3, Санкт-Петербург.
- Гапоненка І.А., 2012, *Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. Асаблівасці станаўлення і развіцця*, Мінск.
- Гардзеёў Ю., 2008, *Магдэбургская Гародня, Гародня–Вроцлаў*.
- Грачыёці С., 2016, *Пра даследаванні беларускага «Трышчана» ў Італіі, «Беларускі Гістарычны Агляд»*, т. XXIII, № 1–2 (44–45), с. 145–162.
- Добрянский Ф.Н., 1882, *Описание рукописей Виленской Публичной Библиотеки церковнославянских и русских*, Вильно.
- Житецкій П., 1889, *Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. С приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка*, Киевъ.
- Жураўскі А., 1961, *Да пытання аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурна-пісьмовай мовы*, [w:] *Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР*, вып. 8, Мінск, с. 106–116.
- Жураўскі А., 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. I, Мінск.
- Жураўскі А., 1981, *Польскія элементы у парадыгме дяслова старабеларускай пісьменнасці, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”*, т. XX, с. 253–260.
- Жураўскі А., 2006, *Апошняя старабеларуская друкаваная кніга*, [w:] *Ćitko L., Siegień B. (red.), Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, Białystok, s. 391–402.
- Жучкевич В.А., 1968, *Топоніміка Беларусі*, Мінск.
- Жыдовіч М.А., 1969, *Назоўнік у беларускай мове*, ч. I: *Адзіночны лік*, Мінск.
- Займов Ё. (ред.), 1982–1983, *Супрасьлски или Ретков сборник*, т. I–II, Софія.
- Золтан А., 2014, *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*, Москва.

- Кавалёў С., 2005, *Літаратура Беларусі позняга Рэнесансу: жанры, творы, асобы*, Мінск, http://kamunikat.org/usie_knihi.html?pubid=18433 [dostęp 27.10.2018].
- Карский Е.Ф., 1921, *Белорусы. III. Очерки словесности белорусского племени. 2. Старая западно-русская письменность*, Петроград.
- Карский Е.Ф., 1955, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва.
- Карский Е.Ф., 1956, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 2–3, Москва.
- Кіпель З., 1997, *Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. як мост паміж Усходам і Захадам*, [w:] *Беларусіка = Albaruthenica*, кн. 6, ч. 2, Мінск, с. 175–181.
- Клімаў І.П., 2012, *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, Мінск.
- Клімчук Ф.Д., 1983, *Гаворкі заходняга Палесся. Фанетычны нарыс*, Мінск.
- Конотоп А., 2005, *Супрасльскі Ірмологіон 1598–1601 гг., яго судыба і історицкае значэнне*, [w:] Charkiewicz J. (red.), *Z dziejów Monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005, Białystok, s. 199–206.
- Лабынцев Ю.А., Щавинская Л.Л. (сост.), 1995, *История книжной культуры Подляшья. Супрасльскі церковнославяно-польскі словарь 1722 г.*, Мінск.
- Лемцюгова В.П., 2008, *Тапонімы распаўядаюць*, Мінск.
- Лемцюгова В.П. (рэд.), 2010, *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Брэсцкая вобласць*, Мінск.
- Ломтев Т.П., 1961, *Сравнительно-историческая грамматика славянских языков*, Москва.
- Мароз В., 2008, *Да пытання мовы гарадскіх беларускіх хронік*, „Acta Albaruthenica”, nr 8, Warszawa, s. 218–230.
- Мароз В., 2015, *Баркулабаўскі зборнік: мова і тэкст*, Мінск.
- Мезенко А.М., 2003, *Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.*, Мінск.
- Міхальчук Г., 2016, *Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносіны з «Хронікай Быхаўца»*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne, Беларускі гістарычны зборнік», № 45, с. 190–225.
- Міхневіч А.Я. (рэд.), 1994, *Беларуская мова. Эцыклапедыя*, Мінск.
- Морозова Н., Темчин С., 2005, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.)*, [w:] Charkiewicz J. (red.), *Z dziejów Monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski Monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005, Białystok.

- Мякишев В., 2008, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków.
- Німчук В.В., 1961, *Памво Беринда и його «Лексіконъ славенорскій і имень тлъкованіе»*, [w:] *Пам'ятки української мови XVII ст. Лексикон словенороський Памви Беринди*, с. V–XXXVII, Київ.
- Паляшчук Н., 2009, *Паланізми ў старабеларускай мове і вынікі іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве*, [w:] Kondratiuk M., Siegień B. (red.), *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, Białystok, s. 61–71.
- Пашкоў Г.П. (рэд.), 2006, *Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя*, т. 2, Мінск.
- Свістунова М., 2014, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі*, „Acta Albaruthenica”, nr 14, s. 217–232.
- Свістунова М., 2018, *Віды паланізмаў і іх адаптацыя ў старабеларускай мове (на прыкладзе «Спісання супраць лютараў» у складзе «Супрасльскага зборніка» канца XVI ст.)*, [w:] Citko L. (red.), *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, Białystok, s. 251–275.
- Свяжынскі У.М., *Гістарычныя запіскі Ф. Еўлашоўскага*, Мінск 1990.
- Соболевский А.И., 1886, *Смоленско-полоцкий говор в XIII–XIV вв.*, «Русский филологический вестник», т. XV (1), Варшава.
- Станкевіч Я., 2002, *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўз'яўніку*, [w:] Станкевіч Я., *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Менск, с. 223–235, przedruk.
- Струкава С., 2008, *Лексіка беларускай мовы*, Мінск.
- Судник Т.М., 1976, *Повесть о Трыщане в познанском сборнике XVI в.*, [w:] *Легенда о Тростане и Изольде*, изд. подгот. А.Д. Михайлов, Москва, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewiJ1JqIr7LNAhWkNJoKHeFbC0IQFggIMAE&url=http%3A%2F%2Fwysotsky.com%2F0009%2F168.htm&usq=AFQjCNGpHNqCvSjHjY_rrpAqz0IU1vPSJg [dostęp 18.06.2016].
- Темчин С., 2010, *Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского*, „Latomisy Akademii Supraskiej”, Vol. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczpospolitej*, s. 27–34.
- Толстой Н.И., 2002, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, «Вопросы языкознания», № 1, с. 81–90.
- Улащик Н.Н., 1980, *Предисловие*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва, с. 3–18.
- Филин Ф.П., 2006, *Происхождение русского, белорусского и украинского языков*, Москва.
- Цейтлин Р.М., Вечерка Р., Благова Э., 1994, *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва.
- Чамярыцкі В., 1969, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*, Мінск.

- Чамярыцкі В., 1997, *Сведкі нашай мінуўшчыны. Беларускія летапісы і хронікі*, Мінск.
- Чамярыцкі В. (рэд.), 2015, *Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVII ст.)*. Серия: Помнікі даўняга пісьменства Беларусі, Мінск.
- Шақун Л., 1960, *Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск.
- Шевельов Ю., 2002, *Исторична фонологія української мови* (przekład: G. Shevelov, *A historical phonology of the Ukrainian language*, Heidelberg 1979), Харків.
- Щавинская Л.Л., 1998, *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.*, Минск.
- Юркенас Ю., 2003, *Основы балтийской и славянской антропонимии*, Вильнюс.
- Ючас М.А., 1974, *Хроника Быховца*, [в:] *Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г.*, Москва.
- Ярцева В.Н. (ред.), 1998, *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, Москва.
- Яскевіч А. (рэд.), 1992, *Старабеларускія лексіконы: «Лексісь с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто», «Лексіс...» Л. Зізанія, «Синонима славьеноросская»*, Мінск.
- Яскевіч А., 2001, *Старабеларускія граматыкі*, Мінск.

ŹRÓDŁA

- AGWB – Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), 1980, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław.
- BA – Бірыла М.В., 1966, 1969, 1982, *Беларуская антрапанімія*, т. I, II, III, Мінск.
- BorSEJP – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Bułyka – Булыка А., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- Cieśl – Cieślukowa A., 1990, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław.
- Dal – Даль В., 1955, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва.
- Daničić – *Rječnik iz književnih starina srpskih*, 1863, prvi dio A–K, U Biogradu.
- Diacz – Дьяченко Г. (сост.), 1900, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва.
- ERHSJ – Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, [248](https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&e src=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjEh-KYsPPZAhUED5oKHdFtAwwQFgg0MAE&url=https%3A%2F%2Fwww.scribd.com%2Fdoc%2F32934467%2FPetar-Skok-</p>
</div>
<div data-bbox=)

- Etimologijski-Rjecnik-Hrvatskoga-Ili-Srpskoga-Jezika&usg = AO vVaw0UrliSKctZgQIk3cKq8UpV [dostęp 17.03.2018].
- ESBM – Мартынаў В.У. (рэд.), 1978, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. I–, Мінск.
- ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О.Н. Трубачева (вып. 1–31), А.Ф. Журавлева (вып. 32–39), Москва 1974–2014.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, 1982–2017, т. 1–37, Мінск.
- IG – *Inwentarz miasta i starostwa goniądzkiego 1571*, [w:] Kloza J., Maroszek J., 1997, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz, s. 135–197.
- ImG – *Inwentarz miasta JKMc Grodna A.D. 1680*, [w:] Woltanowski A., Urwanowicz J. (red.), 1997, *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- IN – *Inwentarz miasta Narwi*, [w:] *Акты, издаваемые Виленскою археографическою коммиссиею*, 1887, т. XIV, Вильно s. 61–76.
- Jabł – *Regestrum wybierania poboru w mieście knyszyńskim roku 1577*, [w:] Jabłonowski A., 1908, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: *Podlasie. Źródła dziejowe*, t. XVII, cz. I, Warszawa, s. 161–171.
- Jodk – Jodkowski J., 1928, *Grodno. Z 28 ilustracjami i planem miasta*, Wilno.
- Kon – Kondratiuk M., 1985, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kor – *Rekonstrukcja planu Augustowa w końcu XVI i XVII w.*, na podstawie: Korgul A., 1981, *Rola Augustowa w wymianie handlowej Litwy i Korony na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] Wyrobisz A. (red.), *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa, s. 91–144.
- LDG – *Lustracja kurzących dymów w całym powiecie grodzieńskim [...] podług konstytucji 1775 r. [...] sporządzona i do Archiwum Najjaśniejszej Komisji Skarbu Rzplitej WKS Lit. eodem Anno 8-bra 10 dnia oddana*, [w:] Woltanowski A., Urwanowicz J. (red.), 1997, *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- L – Linde S.B., 1951, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.

- LPŽ – Vanagas A. (red.), 1985–1989, *Lietuvių pavardžių žodynas*, A–K, L–Ž, Vilnius.
- Mal – Malec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Mez – Мезенко А.М., 2003, *Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.*, Минск.
- Nos – Носовіч І.І., 1870, *Словарь белорусскаго наречия*, Санкт-Петербург (przedruk: Мінск 1983).
- Ol – *Inwentarz Białegostoku 1771–1772*, na podstawie: Oleksicki A., 1981, *Rozwój przestrzenny i struktura ludności Białegostoku w XVIII wieku*, [w:] Wyrobisz A. (red.), *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa, s. 31–90.
- OR – Onlajn Recznik, <http://www.onlinerechnik.com/> [dostęp: 04.04.2018].
- PKGE I – *Regestr pomiaru włóczęj ekonomii grodzieńskiej dokonanej w latach 1558–1563*, [w:] *Писцовая книга Гродненской экономики с прибавлениями*, 1881, ч. 1, Вильна.
- PSRL 1907 – *Полное собрание русских летописей*, 1907, t. 17: *Западно-русские летописи*, Пташицкий С.Л., Шахматов А.А. (ред.), Санкт-Петербург.
- PSRL 1980 – *Полное собрание русских летописей*, 1980, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик, Москва.
- RHSJ – Maretić T., 1935, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Dio XI, U Zagrebu.
- SajD – Sajewicz M., 2002, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostocczyzny (Deverbativa. Deadiectiva)*, Lublin.
- SBH – Мацкевіч Ю.Ф. (рэд.), 1979–1986, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, т. 1–5, Мінск.
- SEJL – Smoczyński W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.
- SEJP – Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Sem – Семенчук А.А., Гостев А.П., 2006, *Королевский город Гродно*, (путеводитель), Минск.
- SEMot – Cieślíkowa A., Malec M., Rymut K. (red.), 1995–1997, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. I–VI, Kraków.

- SF – Skorupka S., 2002, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- SGP – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–IV, Kraków.
- SHNOB – Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., 1997–1998, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok.
- SJP – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 02.09.2017].
- SJS – Kurz J. (red.), 1958–1959, *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. I–III, Praha.
- SmG – *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r. (na podstawie Deputacji Kontrybucyjnej)*, [w:] Woltanowski A., Urwanowicz J. (red.), 1997, *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- SNH – Bobowska-Kowalska M. (oprac.), 1995, *Nazwy heraldyczne. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 6, Kraków.
- SNT – Barszczewska N., Głuszkowska J., Jasińska T., Smułkowa E., 1992, *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t. I: A–N, t. II: O–Ż, Warszawa.
- Sop – *Opis Bielska Podlaskiego z 1779 r. sporządzony przez Komisję Dobrego Porządku*, [w:] Sopek C., 1989, *Nazewnictwo ulic Bielska Podlaskiego od końca XVIII w. do czasów współczesnych*, „Białostoczczyzna”, nr 4 (16), s. 30–33.
- SSS – *Słownik starożytności słowiańskich*, 1961–1996, t. I–VIII, Wrocław.
- Sst – Urbańczyk S. (red.), 1953–1993, *Słownik staropolski*, t. I–X, Warszawa–Wrocław–Kraków.
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego, tzw. warszawski*, t. I–VIII, Warszawa.
- SWO – Sobol E. (red.), 1996, *Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–2012, t. I–XXXVI, Wrocław.
- TSBM – Атраховіч К.К. (рэд.), 1977–1984, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. I–V, Мінск.
- Vasm – Фасмер М., 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва.

NOTA BIBLIOGRAFICZNA

Wykaz opublikowanych prac stanowiących podstawę rozdziałów monografii.
Adresy bibliograficzne podano w kolejności odpowiadającej układowi rozdziałów.

- Piśmiennictwo Ławry Supraskiej: na styku tradycji Wschodu i Zachodu*, [w:] Abramowicz Z., Ławski J. (red.), 2009, *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, seria II: *Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. I: *Literatura i słowo*, Białystok, s. 65–74.
- O najstarszych podlaskich drukach cyrylickich*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*”, t. 13, 2013, s. 19–30.
- Świecka literatura przekładowa XVI wieku – źródło do badań historii języka białoruskiego (na podstawie przekładów romansów rycerskich)*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*”, t. LXVI, 2018, s. 61–77 (w druku).
- Słowniki w Wielkim Księstwie Litewskim – przyczynek do historii (zachodnio)ruskiej leksyko- grafii i leksyki*, „*Acta Baltico-Slavica*”, t. 40, 2016, s. 109–125.
- Wstęp*, [w:] Citko L., 2012, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski* (reedycja słownika wydanego w 1722 roku przez oficynę bazylikańską w Supraślu), Białystok, s. 7–37.
- Słownictwo cerkiewnosłowiańskie i ruskie w Leksykonie supraskim z 1722 roku (Formalne i semantyczne kryteria dyferencjacji)*, [w:] Gębka-Wolak M., Kamper-Warejko J., Moroz A. (red.), 2014, *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, Toruń, s. 171–182.
- Zakończenie*, [w:] Citko L., 2006, „*Kronika Bychowca*” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok, s. 254–265.
- Polonizmy fonetyczne i fleksyjne w wybranych latopisach litewsko-białoruskich*, „*Acta Albarruthenica*”, t. 8, 2008, s. 196–205.
- O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich*, „*Białostockie Archiwum Językowe*”, nr 10, 2010, s. 11–22.
- Akty Horodelskie z 1413 roku jako źródło do historii antroponimii polskiej i litewsko-ruskiej*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*”, t. 15, 2015, s. 209–218.
- Identyfikacja onimizna szlachty litewsko-ruskiej w średniowiecznych źródłach Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie akt horodelskich)*, „*Białorutenistyka Białostocka*”, t. 7, 2015, s. 345–354.
- Obraz mieszkańców Podlasia utrwalony w odapelatywnych nazwach osobowych (XV–XVII w.)*, „*Studia Białorutenistyczne*”, nr 3, 2009, s. 321–334.

- Nadnarwiańska toponimia Podlasia i jej uwarunkowania etniczno-kulturowe*, „Polszczyzna Mazowska i Podlasia”, t. XXI: *Językowa przeszłość i współczesność Mazowska i Podlasia*, 2018, s. 19–27.
- O pewnej słowiańsko-bałtyckiej paraleli semantycznej w mikrotoponimii Podlasia*, „Acta Onomastica”, t. LIV, 2013, s. 43–52.
- Modele nazewnicze w historycznej urbanimii Podlasia*, [w:] Harvalik M., David J., Čornejová M. (eds.), 2010, *Mnohotvárnost a specifičnost onomastiky*, Ostrava–Praha, s. 98–106.
- Obraz społeczności miejskiej utrwalony w urbanonimii Grodna XVI–XVIII w.*, [w:] Łobodzińska R. (red.), 2010, *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 2, Łask, s. 373–382.

SUMMARY

The Old Belarusian literature and naming convention in the Grand Duchy of Lithuania. Selected questions

Studies presented in the volume have been devoted to selected genres of Old Belarusian literature (15th–18th century) and naming procedures in the territory of the Grand Duchy

of Lithuania (GDL). The monograph consists of two parts. In the first part the language of selected monuments of writing that represent translations (*belles-lettres*), chronicles and lexicography has been discussed. The second part comprises the questions of onimic categories, their nature and their role in the multi-ethnic space of the Grand Duchy of Lithuania and Podlasie. The attempt has been made to introduce linguistic issues, superior in the analysis, into a broad cultural context.

Multiethnicity and multiculturalism of the state in which the linguistic system of Ruthenian was developing as well as external contacts of GDL have been defined as important nonlinguistic determinants. The most emphatic instance of their influence on Ruthenian is represented by a great amount of borrowings from the Polish language and Western European languages as a result of various relations between GDL and the Crown of the Polish Kingdom. Ruthenian lands of GDL had contacts with South Slavic countries through Cyril and Methodius' tradition of Kievan Rus. Their traces can also be found in Old Belarusian monuments of writing.

Monuments of writing from the 16th and 17th centuries analyzed in the monograph belong to the period called the Golden Age in Belarusian literature and culture. One must notice that features of the language in the texts under consideration confirm this statement in every respect. Although the idea has been questioned lately, it is believed that the following centuries faced the decline of the Old Belarusian language. There existed an oral-dialectal variety of the language (in 18th and 19th centuries). Its rebirth in the form of literary Belarusian took place in the mid-nineteenth century, and intellectuals representing "Nasha Niva" journal (1915–1916) used the language in their oeuvre.

The results of the research enable to make generalizations concerning the way the language system and the onimic system functioned in historical Belarusian language.

The texts analyzed in the monograph, regardless of a stylistic variety they represent, or an alphabet applied (Cyrillic or Latin script), reflect orthographic complexity in the period when Old Belarusian spelling began to standardize. Although their authors were subordinated to the rules of Old Church Slavonic tradition, they looked for graphic methods to document the features of the language. Such processes as dispalatalization of palatal consonants and [r'], non syllabic character of [ɥ] after a vowel at the beginning of a morpheme and a word, prosthetic [v-], akanye, pronunciation of [t'] like [c'], and [d'] like [dž'], gemination are justified by Belarusian phonetics.

Inflection of the language is characterized by a clear tendency for transformation that approximates morphological categories. Special attention should be focused on the elision of endings and noun stems. The process results in new types of declination based on genre category. Next, there is a simplification of verbal system, i.e. functions of simple past tenses and plusquamperfectum are taken over by advanced adverbization processes of *-uczcy /-eczcy*, *-wszcy* which in turn developed into Belarusian adverbial participles.

As for the vocabulary of the texts their authors used lexical devices that named new reality, phenomena, objects connected with political and social situation, with culture and religion. The writers drew on colloquial speech, phraseology, or foreign borrowings. The Polish language as a source of borrowings played a major role. Its expansion in Ruthenian lands of GDL is explained by the position the Polish language had in culture, politics and economy of the Crown of the Polish Kingdom. Lexical borrowings from Polish were represented by formal-semantic structures and calques. The chronological analysis of the 16th and 17th century material has revealed that the majority of borrowings functioned in earlier Western Ruthenian texts. Almost half of the lexemes have been found in the 14th and 15th century texts. It should be emphasized that only some of them come from Polish, other borrowings are of German or Latin origin. There are also few Czech words which came into Belarusian through Polish.

The monograph also contains the 16th–18th century lexicographic writings such as Old Church Slavonic-Ruthenian or Old Church Slavonic-Polish dictionaries (*Suprasl Lexicon*). Particular attention has been focused on the translated parts of the dictionaries the metalanguage of which is represented by *everyday speech*. We must add that in different texts Belarusian words (depending on lexicographer's linguistic competence) are found in Old Church Slavonic vocabulary. The results of the analysis of phonetics, morphology, vocabulary and the influence of Polish do not differ from those concerning translated literature and chronicles.

The 16th and 17th century Old Belarusian lexicons describe stages in the evolution of the East Slavic lexicography. The dictionaries continued medieval tradition of

thesauri – a kind of compendia that included linguistic and encyclopedic information about designates. The lexicons certify that lexicographers' innovative approach is manifested by modifications in macro- and microstructures of some elements. The most significant changes relate to the structure of dictionary entries. Attempts were made to introduce grammatical information that describes a word in terms of its inflection and syntax, qualifiers (mainly etymological and stylistic) and samples from religious literature or colloquial language.

Excerpts from source material of the Union of Horodlo provide valuable data on the system of names of Polish and Lithuanian-Ruthenian nobility in the 15th century. Documented anthroponyms show unique medieval features of some onimic categories: first names (Christian names and Indo-European Slavic and Baltic complex names), toponyms (analytical and synthetic), nicknames, heraldic names, patronymics. The names serve as an example of coexistence of East and West Slavic as well as Baltic anthroponymic systems, which resulted in mutual Slavic-Baltic linguistic transpositions (phonetic and morphological).

The results of the study on names in Podlasie (anthroponymy, toponymy, urban names) are representative to GDL. This conclusion is justified by two facts, an administrative affiliation of Podlasie with the Grand Duchy of Lithuania (till 1569), and an analogy of their ethnic-linguistic relations. Centuries-old coexistence of Polish, Ruthenian and Lithuanian linguistic systems is reflected in both the structure of onimic categories (distinctive name-forming suffixes) and the lexis perpetuated in their stems (it describes living conditions of local community). Proper lexis (*nomina propria*) certifies the existence of mutual onimic tendencies that created the naming process in borderland. Analogous ways of reality conceptualization in Polish, Belarusian and Lithuanian are believed to be the source of these tendencies. In the names of Podlasie we can recognize universalism of nomination patterns which links this region to the Grand Duchy of Lithuania and the Crown of Polish Kingdom.

РЭЗЮМЕ

Старабеларускае пісьменства і анамастыка на землях Вялікага Княства Літоўскага. Выбраныя праблемы

Прэзентаваныя ў гэтым томе даследаванні і нарысы прысвечаныя выбраным жанрам старабеларускага пісьменства XV–XVIII ст.ст. і ўласным найменням на землях ВКЛ. У першай частцы манаграфіі, якая складаецца з двух раздзелаў, галоўным аб’ектам апісання з’яўлялася мова некалькіх помнікаў перакладной літаратуры (белетрыстыкі), летапісьменства і лексікаграфіі. У другую яе частку ўвайшлі пытанні, звязаныя з функцыянаваннем розных анімічных катэгорый у шматэтнічнай прасторы ВКЛ і Падляшша. Мовазнаўчая праблематыка, якая ў праведзеных аналізах выступае як дамінуючая, суправаджалася спробамі ўпісаць яе ў шырэйшы культурны кантэкст. Важнымі экстралінгвістычнымі вызначальнікамі, што непасрэдна або пасрэдна фармуюць старарускую моўную сістэму, былі прызнаныя шматэтнічнасць і шматкультурнасць дзяржавы, у якіх гэтая сістэма развівалася, а таксама знешнія кантакты ВКЛ. Найбольш выразнай праявай уплыву гэтых фактараў на рушчыну была значная колькасць існуючых у ёй запазычанняў з польскай і заходнееўрапейскіх моў, што былі вынікам разнастайных сувязяў ВКЛ з Рэччу Паспалітай. Свой след у мове старабеларускіх помнікаў пакінула таксама культура паўднёваславянскіх краін, з якой рускія землі ВКЛ звязвала Кірыла-Мяфодзіеўская градыцця Кіеўскай Русі.

Аналізаваныя ў працы помнікі, галоўным чынам XVI–XVII ст.ст., датычаць этапу, які ў навуцы разглядаецца як «залаты век» беларускай літаратуры і культуры. Трэба заўважыць, што стан мовы, замацаванай у даследаваных тэкстах, робіць гэты тэзіс поўнасьцю верагодным. У наступных стагоддзях – згодна з прынятым поглядам, які ў апошнім часе аднак аспрэчваецца – наступіў перыяд «заныпаду» старабеларускай мовы і функцыянавання толькі яе вусна-дыялектнай разнавіднасці, які працягваўся амаль два стагоддзі (XVIII/XIX ст.ст.). У палове XIX стагоддзя яна адраділася як беларуская літаратурная мова, на якой у пачатку

XX стагоддзя ў колах інтэлектуалаў, аб'яднаных вакол «Нашай Нівы» (1905–1916), паўстала прыгожае пісьменства.

Абмеркавання ў паасобных раздзелах працы вынікі даследаванняў дазваляюць прадставіць абагульненыя высновы, што датычаць функцыянавання моўнай сістэмы, а таксама анімічнай сістэмы гістарычнай беларушчыны.

Незалежна ад стылістычнай разнавіднасці і ўжытага алфавіту (кірыліца або лацінка) даследавання тэксты адлюстроўваюць складанасць арфаграфічнай праблематыкі перыяду, што пачынае доўгі працэс нармалізацыі старабеларускага правапісу. Нягледзячы на ўсё яшчэ моцнае падпарадкаванне строгай царкоўна-славянскай традыцыі, аўтары тэкстаў шукалі спосабаў дакументаваць рысы жывой мовы. Сярод з'яў, што асноўваюцца на беларускай фанетыцы, вылучаюцца працэсы, графічная рэалізацыя якіх у выглядзе вялікай колькасці тэкставых сведчанняў даказвае высокую ступень іх развіцця, напр. дыспалаталізацыя функцыянальна мяккіх зычных і [p'], нескладовы характар [ў] пасля галоснай у пачатку марфемы і слова, пратэза [в-] і такія, якія з'яўляюцца рысамі, слабеі заснаванымі на вымаўленні па прычыне меншай частотнасці запісаў у тэкстах, напр. аканне, цеканне/дзеканне, гемінацыя.

У межах флексіі наглядаецца выразна абазначаная тэндэнцыя да пераўтварэнняў, якія наблізілі паасобныя марфалагічныя катэгорыі да сучаснай сістэмы. У гэтых адносінах неабходна звярнуць увагу м.ін. на ўніфікацыйныя працэсы ў межах канчаткаў і асноў назоўніка, што вядуць да сфарміравання тыпаў скланенняў, заснаваных на катэгорыі роду, тэндэнцыя спрашчаць дзяслоўную сістэму, якая праяўлялася ў адыходзе ад прошлых простых часоў і плюсквамперфекту ды перайманні іх функцый універсалізаваным прэтэрытам, альбо развіцця працэсы адвербіялізацыі форм на *-учы/-ечы, -вшы*, з якіх сфарміраваліся беларускія дзеепрыслоўі.

Слоўнікавы слой даследаваных помнікаў выявіў выразную схільнасць іх складальнікаў карыстацца новымі лексічнымі сродкамі, што вынікаюць з намінацыйных патрэб – называць новыя рэаліі, з'явы, прадметы, звязаныя палітычна-грамадскай, культурнай, рэлігійнай рэчаіснасцю, якая дынамічна мяняецца. Крыніцай, якой карысталіся аўтары, імкнучыся ўзбагачаць існуючы лексікон, была лексіка жывой мовы (размоўныя словы, фразеалогія) або запазычанні з іншых моў. Асаблівая роля як ахвяравальніка запазычанняў была адведзеная польскай мове. Яе экспансія на ўсходнеславянскіх землях ВКЛ тлумачыцца пазамоўнымі прычынамі – перш за ўсё прэстыжнай пазіцыяй мовы вышэйшай культуры, за якой стаяла палітычная, эканамічная і ваенная дамінацыя Рэчы Паспалітай. Сярод лексічных паланізмаў пераважалі фармальна-семантычныя запазычанні, колькасна менш было семантычных і структурных калек. Праведзены ў працы храналагічны аналіз запазычанняў, змешчаных у летапісах

XVI–XVII ст. ст., паказаў, што пераважная большасць з іх функцыянавала ўжо ў ранейшых тэкстах заходнеўсходняга пісьменства. Амаль палова сярод даследаваных лексем знайшла свае пасведчанні ў тэкстах ужо XIV–XV ст. ст. Увагі патрабуе таксама факт, што толькі частка з іх выводзіць сваю этымалогію з польскай мовы. Значная група запазычанняў гэта словы генетычна нямецкія або лацінскія, радзей чэшскія, для якіх польская мова была толькі прамежкавым звяном асваення беларушчынай.

Да крыніц даследавання гісторыі беларускай мовы аднесены ў гэтай мануграфіі таксама лексікаграфічныя працы XVI–XVIII ст. ст., г. зн. фармальна перакладныя царкоўнаславянска-рускія або царкоўнаславянска-польскія (у выпадку *Супрасльскага лексікону*) слоўнікі. Галоўная ўвага была засяроджаная на перакладной частцы слоўнікаў, у якой як метамову выкарысталі *простую мову*. Трэба дадаць, што ў розных працах меншая або большая колькасць беларускіх слоў (у залежнасці ад лінгвістычнай свядомасці лексікаграфа) трапіла таксама ў рэестр царкоўнаславянскай лексікі. Вынікі гэтага аналізу на ўзроўні фанетыкі, марфалогіі, лексікі альбо уплыву польскай мовы не адрозніваюцца ў прынцыпе ад высноў, сфармуляваных у адносінах да іншых даследаваных разнавіднасцяў пісьменства – перакладной літаратуры і летапісаў.

Цікавым аказаўся таксама падыход да старабеларускіх лексіконаў XVI і XVII ст. ст. як да помнікаў, што дакументуюць некаторыя этапы эвалюцыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі. Гэтыя слоўнікі, па канцэпцыі перакладныя, працягвалі ў нейкай ступені сярэднявечную традыцыю тэзаўрусаў – своеасаблівых кампендыумаў, якія, апрача чыста моўнай інфармацыі, змяшчалі таксама энцыклапедычныя звесткі аб дэсігнатах найменняў. Аднак падкрэсліць неабходна факт, што даследаваныя лексіконы сведчаць аб некаторым інавацыйным майстэрстве складальнікаў слоўнікаў, якое праяўлялася ў мадыфікацыі пэўных элементаў мікра- і макраструктуры. Самымі важнымі трэба прызнаць змены ў межах будовы слоўнікавых артыкулаў, што знайшло адлюстраванне ў спробах увесці граматычную інфармацыю, якая характарызуе слова ў флексійных і сінтаксічных адносінах, паметы (у асноўным этымалагічныя і стылістычныя) і матэрыяльную экзэмпліфікацыю з твораў рэлігійнай літаратуры або гутарковай мовы.

Падбор тэкставых крыніц Гарадзельскай уніі даў вартасную інфармацыю на тэму фарміравання сістэмы ўласных найменняў польскай і літоўска-рускай шляхты ў XV стагоддзі. Пасведчаныя ў іх антрапонімы выявілі характэрныя сярэднявечнай намінацыі рысы некалькіх анімічных катэгорый: імёнаў (хрысціянскіх і індаеўрапейскіх складаных славянскіх і балцкіх), адтапанімічных (аналітычных і сінтэтычных), адапелятыўных (мянушкі), геральдычных і патранімічных назваў. Адначасова гэтыя найменні з’яўляюцца прыкладам суіснавання усходне- і заходнеславянскіх ды балцкіх антрапанімічных сістэм, вынікам яко транспазіцыі.

Вынікі даследавання анамастыкі Падляшша (антрапаніміі, тапаніміі, урбананіміі) можна ў пэўнай ступені лічыць прадстаўнічымі для зямель ВКЛ. На такі тэзіс дае права факт адміністрацыйнай прыналежнасці (да 1569 года) Падляшша да Вялікага Княства Літоўскага, а таксама аналогія этнічна-моўных адносін у абедзвюх адзінках. Многавяковае суіснаванне на землях Падляшша польскай, усходнеславянскай і літоўскай моўных сістэм – як наступства рознаэтнічнага пасялення XV і XVI ст.ст. – знайшло адлюстраванне як у структуры даследаваных онімаў (характэрныя назваўтваральныя суфіксы), так і ў лексіцы, зафіксаванай у іх асновах, што адносіцца да рэалій і ўмоў жыцця мясцовага насельніцтва. Прапрыяльная лексіка найбольш выразным спосабам даказвае існаванне некаторых супольных анімічных тэндэнцый, што фарміруюць сістэму найменняў памежнай тэрыторыі, крыніцай якіх быў аналагічны спосаб канцэптуалізацыі навакольнай рэчаіснасці ў польскай, беларускай ці літоўскай мовах. Аднак незалежна ад выразных спецыфічных рыс памежжа, у анамастыцы Падляшша можна таксама заўважыць універсалізм мадэляў намінацыі, які аб’ядноўвае гэты рэгіён з землямі ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай.

INDEKS FORM WYRAZOWYCH

A

abychmo 127
a-by-ś 138
a-by-ś-słał 166
aczkolwiek 141
akijan 114
akijanom 114
ale-ch-my 138
ale-ś 166
Anheła 113
arcybiskup 141, 161
arcybiskupowe 136

B

baczyli 113
behał 111, 113
behuczy 119
berezie 115
beruczy 119
bezczyssennoje 113
biskup 141, 160, 161
biskupa 115
biskupstwo 141, 161
bity 127
błahosłoweniie 133

Boha 113
bohatstwo 119
bojaczysia 113
boju 135
bolszyie 113
boronili 138
bractwo 119
brata 115
brate 126, 135
budem 119
budet 118, 119, 138
budowany 119
budowati 141
budowaty 127
budu 119
bych 118
bychmo 127
by-sia 118
byt' 114

C

całost' 141
cełowanie 126
cesaru 126
chłopski 131
chłopskuiiu 131

choczu 119
chowat' 114
chożywali 120
chożywało 111
chrystianom 113
chto 114
chto-by 114
chwalena 119
cnota 142
cudneyszaia 117
cudnie 142
cyłowanije 125
czerncy 112
czernec 112
czerneczeski 120
czest' 114
czestiu 126
czestna 116
czestno 117
czetwerty 112
czetyrnadcaty 112
czetyrysta 112
człowik 131
czołom 112
czornuiiu 112
czornych 112
czornyi 127
czotyrech 112

czotyrenadcaty 112
 czotyry 112
 czotyrysta 112
 czto 114
 czudny 112, 120
 czużoziemcy 113
 czyniwał 120
 czystost' 114, 119

D

dalibychmo 119, 127
 dał 118
 deła 126
 deło 142, 161
 derżaczy 119
 derżali 127
 derżysz 113
 deti 125
 dwiatydesiat 117
 diadeiu 126
 dity 125
 dnes 118
 dobrom 126
 dohledeli 125
 dołhi 113
 doroha 111, 113
 drewcy 113, 136
 druhi 112
 druhoho 113
 dufanie 142, 161
 dwadcatma 117, 127
 dwanancatma 127
 dwema 117, 127
 dwoma 117, 127
 dwore 132
 dworyszczy 113
 dwóch 132

F

fortunliwie 142
 fryz 142
 fundowati 142, 160

G

glejt 142, 160, 161
 glejtech 113, 134
 gleytownyie 113, 134
 gołd 142, 160
 gołdownik 142, 161
 gubernator 143, 160, 161
 gubernatorem 131
 gwałt 143, 160, 161
 gwałtom 113, 134

H

hanba 161
 hańba 143
 haty 113
 hde 113
 hetman 143, 160, 161
 hetmanowe 136
 hetmanstwo 119, 143
 hnew 113, 119, 125
 hnewem 131
 hnewu 115
 hniwu 125
 hod 113
 hodny 112
 hołdowati 143
 hołdownik 142, 161
 hołowach 113
 horazd 118

horbaty 113
 hornyi 127
 horod 111, 113, 132
 horodom 126
 horody 115
 horodyszczu 111
 horožane 111
 horszy 111, 112, 113,
 117
 hory 113
 hospodara 113
 hospodare 126
 hospodarski 120
 hospodaru 126
 hospodyne 135
 howoryty 111, 113
 hrad 111
 hrađa 111
 hradom 111
 hradu 111
 hrady 111
 hranicy 113
 hraziu 113
 hrebli 113, 133
 hrobu 115
 hryhorja 113
 huby 113
 huf 143, 160, 161
 hur 132
 hynszt 143, 160

I

ieho 116
 iesi 138
 ieżdżywał 120
 imenia 126
 imenie 126

inszyie 113
 izbach 132
 iże-ś 137, 166

J

Jezerem 111, 131

K

k 132
 kali-by 114
 kamennuiu 120
 kanonik 143, 160, 161
 kaplica 144, 160, 161
 kapłan 144, 160, 161
 kardynał 144, 160, 161
 kazili 118
 kilka 144
 kinuśia 133
 klasztor 144, 161
 kmotr 144, 160
 kniahineiu 126
 kniahinia 113
 kniaziu 135
 kniaże 126
 kniażenii 136
 kniażenije 119
 kniażety 125
 kniażyty 113, 127
 kniażywszy 119
 knihi 133
 kochatisia 144
 koli 118
 kopaczoch 126
 korolewo 116
 korolu 126, 135

korona 160
 koronacyia 145, 160
 koronowati 145, 160
 korotkom 126
 koruna 145, 160
 korunowan 145
 korunowati 145
 kosteł 145, 160
 kotorij-sia 113
 kotory 112
 koždy 112
 kożomiaki 112
 krepko 125
 kreszczenije 119
 kreszczywał 120
 krolewstwom 131
 krolewstwy 131
 kronice 115
 krow 115
 krutom 126
 krypko 125
 krywom 126
 krywoy 111, 113
 kryża 111, 113
 ku 132
 kudy 117
 kume 126, 135
 kuntor 145, 160, 161
 kuznecy 113

L

lada 203, 208
 lado 202, 204, 206, 208,
 209, 233
 Ladski 120
 lesty 114
 lesu 115

lesy 115
 lete 126
 lichych 133
 lid(z)imo 202, 203, 207,
 209, 233
 list 146
 Litowski 120
 Litowskoiu 126
 lud'mi 114

Ł

łamati 162
 łamaty 114
 łaskaw 116
 łożnicy 113
 łuce 115
 łysoiu 126

M

maju 119
 małoiu 127
 małżonka 146
 małżonok 146
 marszałok 146, 160, 161
 meł 118, 137, 166
 menszy 112, 117
 mestcoch 126
 mestcu 136
 mestcy 113, 136
 mesticz 146
 mesto 163
 mieszkanie 146
 meszkati 146
 met' 119
 mety 127

meyscu 166
 mi 136
 miasniki 119
 miłujuczy 119
 mist(e)r 160
 mistr 146
 mnich 147, 160
 mnamati 147
 mnohich 113
 mnoho 113
 moc 134, 147, 161
 mocami 134
 mociu 134
 mocnaia 120, 134
 mocne 134, 137
 mocno 137
 mocy 134
 moh 138
 moieje 127
 mołodost' 119
 mołodszy 112, 117
 morderstwo 147, 161
 msza 147, 160, 161
 murowany 119
 muży 113
 muzyki 111, 113
 muzykow 115
 mysliwstwo 147

N

nachoditi 147
 nacznu 119
 nadati 163
 nadobnyj 147
 nadyjuczysia 125
 nahle 147
 nahłyj 147

nakonec 118
 namawiał 133
 namawiati 148
 namesnik 114
 namestnictwo 119
 namestnik 119
 namestnikow 115
 naperod 112
 napijmosia 127
 napiwsia 112
 naszoie 127
 natychmest 148
 nauczeniju 119
 nayde 127
 naylepszych 117
 naystarszoho 117
 naywyższy 117
 naywyższym 117
 nazad 118
 nazowe 127
 nazwano 139
 nechto 114
 nelzia 117
 nemoc 134, 148, 161
 nemocen 134
 nemocon 134
 nenadobe 118
 nepospolityj 148
 nepryiatelem 113
 nestoiali 118
 neszto 114
 newchożywał 113
 newer 118
 ne-w-terpeli 112
 ničto 114
 niechaj 118
 ni-jedyna 111
 ni-jedyna 131
 nikotory 112

ni odkole 118
 ni odkul 118
 noha 113
 nosy 115

O

obecati(sia) 148
 obfitost' 148
 objezde 114
 oblaże 127
 oboz 148, 161
 ocutywsia 112
 oczyma 111, 113, 126
 odna 111
 odnako-ż 111
 odno 111
 odnoho 111
 odnoie 111, 114
 odnomyślnie 111
 odpowed' 148
 odtole 118
 odyn 111
 odynoctwo 111
 ofira 148, 160
 okrutenstwo 149, 161
 okrutny 149
 onoie 127
 opołczywszysia 113
 opustywszy 139
 osesty 127
 osiahnuti 165
 osoczniki 119
 ostatoczny 149
 otczycze 113
 otczyn 113
 otczynity 113
 otmiritsia 111, 113

otnesty 127
 otrawnoie 120
 owcy 113
 ozere 111
 Ozerech 111
 ozero 111
 ozerom 111

P

pahubu 114
 pak 118
 paki 118
 pamiataiuczy 125
 pamietayte 125
 pan 149, 161
 pana 115
 panna 149
 panow 115
 panowati 149
 panstwo 149, 161
 panuiuczy 119
 pany 153
 pany-rada 161
 penez 149, 160, 161
 perechożywali 112
 peremiryłsia 113, 118
 perszym 113
 perwy 112
 peskoch 126
 piczełowaszet 125
 pilne 137
 pilnie 150
 pilno 137
 pilnyj 150
 pisaty 119
 płaczuczy 113, 119
 pobeżył 113

pobito 119, 139
 poboiszczu 136
 pobrawszy 119
 poczestne 137
 poczestno 137
 poczt 150
 podbity 150
 podle 150
 podłuh 150
 podniati 163
 podniesti 163
 pohanom 126
 pohanstwo 111, 113, 119
 pohotowe 118
 pohoworyli 127
 poiedmo 127
 poki 150
 pokorne 137
 pokorno 137
 pokoryłsia 113
 pokul 117, 118
 pokusitisia 151
 pola 126
 polecatisia 151
 poli 136
 połcy 113
 połonieniu 136
 położeno 119
 pomahaty 114
 pomocen 151
 pomocy 134
 pomocyiu 134
 pomocz 111, 133
 pomoczy 111
 pomoszczyiu 111, 113,
 133
 pomoże 127
 ponechati 151
 porażka 151

poruczyli 113
 posekszy 119
 poselstwe 131
 poselstwom 131
 posiesti 151
 posłem 131
 posłoch 126
 posłom 126
 pospoł(u) 151
 postryhłsia 113
 postryhsia 113, 139
 postynano 139
 poszłubiła 118
 poszodszy 112
 poszoł 112
 potechy 133
 potehnuli 126
 potiahnuty 126, 127
 poweleniem 126
 powinien 138
 powinien 166
 powtekało 112
 poymano 139, 166
 pozno 114
 požoh 112
 pożycztyi 151
 požytok 152
 praca 152
 prełat 152, 160, 161
 prełożony 152, 161
 preto 152
 Prihorodki 113
 priniał 111, 113
 prisiahu 113
 processya 152, 160, 161
 procz 118
 prositi 165
 proszodszy 112
 proźbu 114

prychożdenije 112
 prychożenie 112
 przyczyny 111, 113
 pryhorodki 113
 pryiasza 113
 pryiażń 113
 pryiechał 113
 pryiedy 118
 pryležaczoie 113
 prynese 127
 pryniał 113
 pryprawa 152, 161
 prysiahi 113
 prysiahnuli 113, 118
 prysiahu 113
 prysłuchati 153
 przszli 118
 prywłaszczyti 153
 pułtorasta 132
 pustyty 127
 puszok 112

R

rada 153
 raditi(sia) 153
 ratuymo 127
 rozumna 111, 116
 reczce 115
 resza 153, 161
 rodnuiu 120
 rodu 115
 rodzaj 154
 rohom 113
 rozhnewatisia 166
 rozhreszeniem 126
 rozlity 127
 rozno 117

rozumu 111
 rodzaj 154
 ruce 115
 ruhaiuczysia 113
 Ruskim 116
 rycer 154, 160, 161
 ryzu 113

S

sejm 154, 161
 serce 114
 sercem 114
 sercu 136, 166
 sercy 111, 113, 114, 136
 sestroiu 126
 seym 154
 seymy 115
 silnie 137, 166
 silno 137
 silnyi 127
 skarb 154
 skonczawsia 112
 słał 138
 sławetny 154
 słowo 115
 słuham 113
 słuhy 133
 słynuty 119
 słyszaczy 113, 119
 sna 115
 sobe 116
 sobi 116
 sobie 116
 sodynoczylisia 111
 sorok 117
 soroku 117
 speszne 137

speszno 137
 sprawca 154
 sprawowaty 155
 spryiaty 113, 138
 stałsia 118
 starosta 155
 starszy 117
 stawszy 119
 sterczy 138
 stolcy 113
 stolec 155, 161
 stryiewi 135
 suchym 133
 swiaszczennicy 113
 swoieie 127
 swoim 116
 szedszy 112
 szestma 117, 127
 szlachectwo 155
 szlachta 155, 161
 szostoie 112
 szosty 112
 szto 114
 szto-by 114, 118, 138
 szto bychmo 127
 szto-ż 114
 szturm 155, 160, 161
 szuryna 113
 szychowati 161
 szychowati 155, 160
 szyjeju 113, 126
 szyk 155
 szykowati 155, 160

T

taia 115
 tajstra 156, 160, 161

tehnut 126
 teło 125
 teper 118
 też 156
 tiahnuli 126
 tiło 125
 tiźba 156
 tobe 116
 tobi 116
 tobie 116
 toho 113
 toie 115, 116
 toje 115, 127
 tom 116
 tot 115
 toy 115, 116
 trafiti 156, 160
 treti 112
 Trockom 126
 try 113
 trydat 113
 twoieie 127
 tyi 115
 tyie 115
 tym 116
 tysiaczma 127

U

ubojawsia 112
 ubratylisia 118
 uczynił 137, 166
 ujednał 138
 ukazatisia 163
 umysł 119
 Ustupieniem 133
 uszy 113
 uwerch 118

u-wes(ś) 112
 uworužen 119
 uw-oseni 114
 užo 118

W

walczyti 156
 walecznik 119, 156
 walka 156, 161
 wałach 157, 160
 warowati 157, 160
 wasn' 157, 161
 wbaczył 112
 wbehszy 119
 wbił 112
 wboiawsia 112
 wborze 118
 wbreł 112
 wczastnost 112
 wczyneno 139
 wczyni 118
 wczynił 113, 118
 wdaryli 113
 wdelech 112
 we 132
 weli 118
 welik 116
 weliki 112
 welikim 116
 welmi 117
 wenzenie 157, 161
 weselie 126
 weseł 116
 wespołok 157
 whodył 112
 wiazeń 157
 widziaczy 114

wiernie 166
 wiernyi 127
 Wilenskij 120
 wkazał 112
 wmer 112
 wniz 118
 w-noczy 133
 w-objezd 114
 wodoju 126
 wojewaty 112
 wojewod 115
 wojewodu 112
 wojowaty 112
 wojowodoiu 112
 wola 119
 Wołyńskim 116
 w-opeku 114
 woružen 114
 wo-sne 114
 wozli 118
 woyska 126
 wozwali 132
 woźmi 118
 wskore 118
 w tayne 118
 wtecze 112
 wtek 112
 wtiahnuli 132
 wtopili 112
 wyszoł 112
 wżożył 113
 wžo 118

Z

zabył 112
 zabyw 112
 zadosyt 165

zaiec 126
 zaieczyiemu 126
 zakazati 157
 zakon 161
 zakonnik 161
 zakonnikow 115
 zakonu 115
 zakrysteynyj 157, 160
 zakrystia 161
 zamku 115
 zapisanii 119
 zapryiaźnili 118
 zapusty 161
 zasesty 127
 zastawa 157
 zastawiti 158
 zastawna 158
 za-tym 116
 zawsze 158
 zawtryni 125
 zbroja 158
 zdrowi 136
 zdrowiu 166
 zradne 158
 zelle 114, 126

zhoda 119
 złoiiu 127
 zmertwychwstanie 158,
 161
 zmowmo 127
 znakomityj 158
 zożoh 112
 zrada 158, 161
 zrajca 158
 zsiade 127
 zubrów 132
 zwazniwszysia 114
 zwłaszcza 158
 zwrotitisia 159
 zwrotył 131
 zwytestwo 159
 zwyteż 118
 zwyteżstwo 159, 161
 zysk 159
 zwytiażstwo 159
 zyskati 159
 zyskiwati 159
 zżohszy 119
 zżon 112

Ż

żadaiuczy 126
 żadanie 163
 żadati 163
 żaden 159
 żalost 119
 żedaiuczy 126
 żedali 126
 żelezny 120
 żeny 112
 żołnier 159, 161
 Żomoytski 120
 żona 112
 żonami 112
 żonce 112
 żonki 112
 żonoiiu 112
 żonu 112
 żony 112
 życzyti 159
 żywota 115
 żywszy 113

A

абыхмо 56
 агнецъ 85
 агна 98
 адъ 85, 89, 105
 ажъ 50
 акриды 98
 алчъ 97
 альмария 63
 ал(ъ)лилуіа 86
 аллабастръ 98
 а(нге)ль 85, 90
 анфипать 88
 органы 53, 54
 арленьдэискии 53
 армария 63
 арфы 62
 арцибискупъ 141
 ар(ъ)фа 62
 арьфъ 62

Б

бавлю 85
 багоръ 97
 багралица 84, 98
 баламутъ 84
 бана 98
 бачыль 50, 52
 бачым 50

бденіе 102
 бегучы 57
 бежыть 50
 беззаконникъ 89, 105
 безмолвникъ 90
 безъзаконье 54
 белега 68
 белегъ 68
 бенкартъ 92
 берегъ 85
 беретса 51
 беручы 57
 бѣгунъ 99
 бѣда 99
 бѣдень 96
 бѣднѣ 96
 бирки 83
 бискупъ 141, 160
 благообразный 89, 90,
 105
 благодатный 89, 105
 благодѣтеленъ 105
 благодѣтельство 90, 104
 благодатель 102
 благодать 89, 90, 104
 благословение 133
 благословению 133
 благословения 133
 благостына 89, 104
 благочестіе 85
 блажу 85
 блазенство 91

блазнованіе 91
 блехарня 83
 блистаніе 102
 блукаюся 91
 блѣдникъ 99
 блѣдно 99
 блѣдъ 99
 бляха 61
 бладь 98
 блахахъ 61
 Бога 53
 богоблзненный 89,
 105
 богъ 89
 Богъ 104
 болотный 85
 большеи 50
 большыи 50
 боачыса 57
 бразкати 54
 бракъ 89, 104
 брате 135
 брачса 104
 брашно 85
 брыю 96
 будемо 56
 будешъ 50
 будованыи 141
 будучы 57
 бысть 139
 быхмо 56
 быша 139

В

- вандрую 91
 вапно 91
 варцабы 63
 вашей 50
 вашего 55
 ваше 57
 вашэи 50
 ваю 87
 ваатель 102
 вбачыли 52
 вбити 52
 ввидел 52
 ввошла 52, 53
 ввошли 52
 вгожу 52
 вдарецъ 50
 вдарцовъ 55
 вдарыли с.а. 52
 вдарыль 51
 вдовъ 87
 вдовъ 87
 вдячность 91, 92
 вдачно 52
 вдачон 55
 ведлугъ 93
 веселя 91
 вещаю 85
 ведро 68
 везени 54
 везне 54
 велблю 85
 великое 57
 великыи 133
 величаніе 102
 величаю 89, 104
 велможа 92, 106
 венець 50
 вервь 102
 вернимос.а. 56
 верхи 133
 верхъ 83
 верхы 133
 вершокъ 83
 верыти 51
 веселе 54
 веселемъ 54
 веселие 54
 весельемъ 54
 весельи 54
 весельшого 55
 вечеру 55
 вечера 50
 вечор 55
 вечоръ 55
 вѣдаешъ 50
 вѣдъ 99
 вѣнецъ 99
 вѣра 99
 вѣстнѣкъ 99
 вѣстникъ 99
 вже 50
 вжэ 50
 взавшы 58
 видѣніе 102
 видевшы 57
 виждъ 101
 виночерпатель 102
 вказала 52
 вкинути 52
 Властелинъ 104
 влочня 92
 вльна 87
 вмерлое 52
 вмомъ 52
 вморыти 52
 вмре 132
 вмышление 54
 вмѣ 52
 вождъ 101
 возвелично 55
 вознакъ 105
 возотай 105
 волохи 133
 волохове 136
 волоцога 91
 вопию 85
 востволие 90
 впрэиме 51
 вра(г) 85
 враги 132
 вра(ч) 83, 90
 вра(ч)ба 83
 врачба 96
 лечебница 83
 лечеваніе 83, 96
 лечество 83, 96
 лечую 83
 вреди 87
 вредитель 102
 время 98
 вродиль с.а. 52
 врожения 52
 втерпети 52
 втечы 52
 втомили с.а. 52
 втопити 132
 вуй 83
 вуяшко 83
 вчинити 50
 вчора 55
 вчынили 50
 вчыню 50
 възбран.ю 103
 възвѣщаю 103
 възвращаю 103

възглашаю 103	голови 53	дерзость 101
въздвѣженіе 102	гонитель 102	дѣвка 52
възмѣщаю 103	горатанский 70	дѣвцѣ 50
възнесеніе 102	гордыня 101	дѣло 99
възрастаю 103	город 132	дзвенкъ 92
вълхвъ 102	городе 132	добре 51
вълчець 102	городець 50, 54	добродѣтель 89, 104
въниматель 96, 102	горотинский 70	доброе 57
вънѣшитель 96, 102	гортань 101	добрѣ 51
въполчитель 102	господарине 51	добыл 52
въскресеніе 102	господарь 91	добыль 52
въскрешаю 103	господарыня 51	дождчу 56
въспомѣнаю 103	господине 135	долгій 101
въстережонъ 55	господинъ 89	долго 52
выа 85, 98	Господинъ 104	домостроитель 90
высокотѣпцѣ 105	господь 89	дорогими 133
вязень 92	Господь 104	дочка 133
	готовъ 53	дощѣ 50
	грамотникъ 105	древа 51
Г	греха 51	древодѣла 90
	гробъ 105	други 133
га(ж)деніе 84	градъ 98	другое 57
гажденіе 101	гсдрине 51	другы 133
ганба 84	гсдриня 51	дружину 50
ганблю 84, 91	гумно 91	дружныны 50
ганбу 53	гуры 132	друкаръ 91
ганю 84	гѣба 99	дужость 83
гараздъ 53	гѣбѣтель 99	дурею 91
гелму 61	гѣбитель 99	духъ 84
гелмъ 53, 61	гѣсли 99	ду(х) 84
гиншьтъ 143		Ду(х) С(вя)ты(й) 84
говоречы 53, 57		дѣхъ 96
говорити 51	Д	душею 55
говориш 51		дщерь 101
говоры 51	дворе 51	дщи 101
говорыл 52	дворѣ 51	дякованіе 91
говорыль 51	дебель 85	дякую 92
говорѣчи 51	держава 101	
годинка 85	дерзновеніе 102	

Е

едемо 56
 единовѣрєнь 131
 едином 131
 единомыслїе 101
 единомысленики 131
 единомыслєннымы
 131
 едину 131
 единъ 101
 едины 131
 единым 131
 единь 131
 едучы 57
 еждчалє 56
 елей 101
 епари(с)три(с) 86
 епендить 89, 90, 104
 ерєсь 105
 естован 50
 ещє 50
 ещє 55
 ещє 50

Ж

жакъ 83
 жєгавѣца 99, 105
 жєгавица 99
 желвь 102
 жертва 101, 104
 жертвеникъ 89, 90,
 104
 жестоком 50
 жодаєшь 55
 жолнеръ 91
 жона 55

жоны 55
 жрецъ 102, 104
 жупица 64
 жьвотъ 50
 жыли 50

З

забвенїе 102
 забол 68
 забывшыся 50
 завѣщанїе 102
 завтра 52
 заєждчал 56
 закамєнєльнїй 85
 заключаю 85
 закоснѣ(х) 83
 замє(д)лѣ(х) 83
 заставити 158
 затворыла 51
 защитнѣкъ 99
 защитникъ 99
 защытила 50
 збєгъ 84
 збившы 58
 зброя 158, 161
 язва 98
 звитязство 93
 язвлю 97
 звожчикъ 105
 звязокъ 93
 зганяю 84
 здатель 102
 зелєничє 86
 зєфиръ 86
 зиданїе 102
 зима 87
 зкгвалтьговати 54

зламал 53
 злѣтовуюся 87
 злєстраданїе 102
 злото 92
 злучєнїе 91
 злучыли ся 50
 злякнути ся 60
 злаккли ся 60
 злакься 60
 змерканьє 54
 змерканю 54
 змиловуюся 87
 зрада 84
 зьсоромочон 55

И

идучы 57
 ижъ 50
 избавляю 103
 избѣраю 103
 избито 139
 изницаю 103
 изсакаю 103
 изавляю 103
 икона 89, 104
 иконникъ 105
 имѣнїе 99
 имѧ 98
 инаходника 53
 инаходником 53
 инаходнику 53
 инокинѧ 89, 104
 инокъ 104
 инорѣчнѣ 87
 иноходника 53
 иншыхъ 50
 иньшыє 50

искуситель 102
 исперва 101
 испираю 103
 исповѣдание 89, 104
 исполненіе 101
 иссо(п)ь 86
 истребляю 103
 исчитаю 103
 ищешь 50

К

кажы 50
 казатель 102
 казка 91
 казнитель 102
 каленіе 102
 кализа 89, 104
 капище 89, 104
 катапетазма 89, 90,
 104
 катехумень 92, 106
 кафоликъ 87
 кгвалтомъ 54
 кгвалтѣ 54
 кгды 54
 кгдыж 54
 клеитовныи 134, 142
 кгроткем 54
 кивоть 90
 клегиитовных 134
 кленучы 57
 клирикъ 89
 клирікъ 104
 кличь 102
 кмотръ 144
 кнѣжникъ 99
 книжникъ 99

кномбрный 92
 княгини 133
 княже 135
 князю 135
 князя 132
 князь 98
 ковачъ 102, 105
 коккінъ 84
 кольцовъ 55
 контентація 92
 контентую 92
 конюхи 133
 ко(р)ма 83
 ко(р)мил(ъ)це 83
 кормя 93
 коруна 145
 костель 145
 крамола 97
 красота 85
 кривность 93
 кривный 93
 креть 93
 кривныи 51
 кречет 86
 крещеніе 89, 104
 крещени 136
 крещения 54
 крещено 50
 крѣпость 99
 криница 91
 кров 56
 кровь 85
 кровь 102
 кролеву 131
 королевства 131
 кролемъ 131
 кролица 69
 кроль 92
 кролюю 92

крукъ 84
 крывава 51, 56
 крычати 51
 крышталовы 64
 кто 85
 куглярство 84
 кунштъ 65
 куншты 65
 купилище 83
 купче 50
 кутя 91
 кувоть 89, 104

Л

лаатель 102
 ладіа 98
 ладанъ 89, 104
 ламати 53
 ласкатель 102
 ласцѣ 50
 лаяніе 84
 лаалте(л) 90
 лаалтель 90
 ледо 202
 лежечы 57
 лекаиса 60
 лекатися 60
 лепшого 55
 лестецъ 90
 лечыти 50
 лѣто 85, 99
 лженіе 84
 лжа 84
 лихоимецъ 102
 лицѣ 50
 лідзім 203
 ліоси 83

лобзаніе 102
 ловячи 133
 лотръ 83
 лѣтарь 90
 любець 102
 любовь 102
 лютни 63
 лютню 63
 лютня 63
 ляд 202
 ляда 202
 лядзіна 202
 лядо 202
 ляды 202
 лякатися 60
 ляхове 136
 лаклиса 60
 лѣтъргіа 89, 104

М

малженский 93
 мантачъ 84
 мара 84
 маршалокъ 160
 мачоха 55
 мачохи 55
 медленіе 102
 межда 101
 менжество 83
 мерзеный 83
 мерзость 101
 мертвѣй 101
 месіи 85
 местичъ 146
 место 55
 мес(т)цо 55
 метафо[r] 87

мечъ 50
 мечыками 50
 мешканья 54
 мѣсто 163
 мзда 105
 миловал 52
 мимотекѹщій 96
 мимоходѹщій 96
 ми(р)сина 86
 ми(р)та 86
 мистерне 65
 мистръ 146, 160
 Міродержецъ 104
 міродержецъ 89
 млоденъцов 55
 млодший 92
 многих 133
 множество 50
 мовеніе 93
 мовившы 57
 мовлю 93
 могилу 133
 могучы 57
 моее 57
 можемо 56
 может 50
 мозкгу 54
 молніе 101
 молодшого 55
 молчъкомъ 50, 52
 мол(ъ)ва 85
 мори 136
 моци 134
 моцию 134
 моцью 50
 моци 85, 101
 мужю 135
 мѣщене 50
 матежь 102

Н

наблюдаю 97
 навадникъ 97
 надпѣсаніе 99
 надписаніе 99, 101
 надышол 55
 наиболшое 55
 наицуднейшое 55
 наказатель 102
 намилеишому 55
 напругу 52
 нарадившыся 57
 нарадилъ 69
 нарадимоса 56
 нарадити 69
 наражон 55
 нарамница 89, 104
 народоводитель 102
 народъ 83
 нарыцаніе 102
 наслажденіе 101
 настоятель 102
 наши 50
 нашолса 52
 нашоль 55
 нашоль са 52
 небрежникъ 105
 невдачно 52
 не вѣрыл 51
 не вмѣла 52
 не вмѣлъ 52
 не вмеръ 52
 не внимаю 52
 невонтпливе 92
 невтолимо 132
 не вчинил 132
 него 132
 негодователь 102

не грешите 50
 не нашол 55
 неистовъ 89, 105
 не можэ 50
 не можэт 50
 немоцон 55
 немоцень 101
 немощъ 101, 102
 нендза 85
 не помагало 53
 непостыжимый 102
 непреподобный 105
 неприкосновены(й)
 85
 не просячи 133
 неприятель 51
 непщеватель 102
 не страшысѧ 50
 несучы 57
 нетлѣнный 89, 105
 нехати 151
 неѧсыть 87, 88
 ниваръ 102
 нижъ 50
 никымъ 133
 них 132
 ничего 55
 ноги 133
 ночи 133
 ночь 50
 нощеваю 101
 нѣдѣтель 102
 нѣждно 101

О

обеславленье 93
 облапение 93

обличаю 83
 обли(ч)ни(к) 83
 обозокъ 83
 обозъ 83
 образнѣ 87
 объфитое 57
 обявенье 93
 объявляю 93
 огница 105
 округныи 60
 окунь 91
 олтарь 89, 104
 ольмарея 63
 оноке(н)та(в)рь 87
 осечи 133
 оско(р)дѣ 86
 осподару 135
 осторожность 92
 осторожный 92
 отцю 135
 отъходьникъ 90
 отъшьльць 90
 офера 90, 91

Ѓ

ѡбецал 52
 ѡглашенный 105
 ѡдышол 55
 ѡженити 50
 ѡжыдаючы 50
 ѡкрутнаѧ 60
 ѡкрутне 60
 ѡкрутною 60
 ѡкрывавити 56
 ѡлмарею 53, 63
 ѡпецэ 50
 ѡпощению 54

ѡрленьдэиская 53
 ѡружъя 50
 ѡснованіе 97
 ѡсоромочен 55
 ѡставмо 52, 56
 ѡтворыти 51
 ѡтпущение 54
 ѡтпущенье 54
 ѡтцову 55
 ѡчима 50
 ѡчистилище 89, 90,
 104
 ѡвергаюсѧ 104
 ѡвращаю 101
 ѡрыцаніе 102
 ѡрыцаюсѧ 102, 104

П

паганин 53
 паденья 54
 палаць 50
 панъ 149
 папа 89, 104
 паперть 89, 90, 104
 параклись 89, 90, 104
 парсуна 65
 парсуну 65
 парсуны 65
 пастохорїѧ 89
 пастыръ 102
 пекло 92, 106
 пендзель 92
 пендѣ 92
 перед 51
 переполохъ 84, 91
 перестанья 54
 персть 101

- печениги 133
 печерскыи 133
 пѣнезь 149, 160
 пѣтель 87
 пилюкъ 105
 пиритель 98
 питье 54
 пиѡикъ 105
 пища 101
 піенкность 92
 плачемъ 55
 плачом 55
 плачучы 57
 плащеница 89, 104
 плащомъ 55
 плѣненіе 102
 плугъ 91
 побежени 139
 побито 139
 повага 91
 поведаимо 56
 поведал 52
 повелено 139
 поврежденіе 101
 поганин 53, 54
 поганиномъ 53
 погоръшене 50, 54
 подиръ 89, 104
 подъчашого 55
 поедьмо 56
 поздоровте 52
 позлочоном 55
 познаню 54
 позоритель 102
 поймавшы 57
 поламали 53
 полепшэне 50
 полза 101
 полецатися 151
 поли 132, 136
 полкъ 101
 положыть 50
 поломали 53
 полоцькымъ 133
 полагают 53
 помогла 53
 помогу 53
 поможе 50
 помочи 133
 помочью 133
 помощи 133
 помщон 55
 понеже 85
 понехаимо 56
 понижоны 55
 понырство 105
 поняти 163
 попь 89, 104
 порекло 105
 пороженю 54
 порокъ 97
 поселъ 93
 послове 136
 послуга 53
 посмѣаніе 98
 посмотрэвшы 51
 поспешыти 50
 постела 98
 постягливость 92
 потвары 60
 потварь 60
 потірь 89, 104
 потреба 51
 потрепал 51
 почостовати 55
 почстенье 54
 почтованыи 69
 пошел 55
 правда 52
 прачка 83
 пре(д)сѣдатель 86
 престрашылся 51
 приискрній 89
 принати 51
 притворитель 102
 притчъ 102
 причастіе 97
 пришлецъ 104
 пришоль 51
 проигъмень 89, 104
 пропасть 105
 проповѣдникъ 89,
 104
 простирадло 92
 просфомидіа 89, 104
 просфора 89, 104
 прощене 50
 прощэне 50
 прпдбный 105
 прыболь 68
 прыбѣгъ 51, 54
 прыездчали 56
 прыездчают 56
 прыехал 51
 прыкрыто 51
 прынчыпъ 51
 прыстал 51
 прыстанице 50, 55
 прыстаницо 55
 прысагнути 53
 прышедшы 50, 55
 прышодшы 55
 прышол 52
 прышоль 52, 55
 прыязнь 51
 прыятела 51
 прѡмо 98

птахъ 91
 пташечки 50
 пѣдило 105
 пѣтдесѣтница 89,
 104

Р

рабъ 97
 радѣнїе 97
 рада 153
 радила 69
 радити 69
 разлой 87
 разсуждаю 99
 рай 89, 105
 распрѣ 105
 раствораю 89
 растъ 101
 расхищенїе 101
 рачитель 102
 реки 51
 рекла 51
 рекъ 51
 реки 133
 рецѣ 50
 рече 50
 речѣ 50
 рѣшитель 102
 риза 89, 104
 розберытеса 51
 розмышленю 54
 розобральса 52
 розъмышленю 54
 ропоть 105
 розказанья 54
 роспутіе 54
 ростъ 101

росъщѣпен 50
 руки 132
 руки 133
 русских 133
 руських 132
 руцѣ 50
 рѣгатель 102
 рѣшон 55
 рыщерства 50
 рыцѣра 61
 рыцѣрь 61
 рыцѣры 50, 61
 рѣк 51
 рѣкла 51
 рѣкъ 51
 рѣчѣ 51
 рѣбка 105
 рѣдникъ 97

С

сакраментъ 89, 92,
 104, 106
 саянъ 64
 свѣца 133
 свѣщи 133
 свѣща 101
 свѣщникъ 101
 священа 133
 своее 57
 свѣтъна 89, 104
 сее 57
 сентенція 92
 серебра 51
 сестренець 50, 51
 сестренъчѣ 50
 сестрѣнче 50, 51
 синдонъ 86

скажона 55
 сказатель 102
 скарбъ 154
 скверна 105
 скиненью 54
 скитникъ 89, 104
 сковрада 97
 скорблю 101
 скорбъ 101, 102, 105
 скочыл 52
 скрижаль 104
 скуде(л)никъ 90
 силляба 92
 слава 85
 слонцѣ 50
 слуга 54
 слышание 54
 слюбъ 91
 смердодугъ 71
 смоква 90
 смоковница 90
 смотри 51
 смотриш 51
 смѣщенїе 101
 снаданье 91
 совѣсть 105
 соимъ 92, 106, 154
 солнци 136
 сотникъ 85
 спасъ 89
 Спасъ 104
 спаню 54
 сполнила 52
 спрацован 55
 спудъ 86
 срдци 136
 сребреную 51
 сроду 131
 срѣбра 51

стережыса 50
 стереч са 51
 стеречи 51
 стихіа 98
 стоало 98
 столпъ 101
 страсть 85, 105
 стратигъ 104
 страхование 84
 стрельбищэ 50
 страшидло 92
 строжъ 92
 стрывати 56
 стрымени 51
 стрэмени 51
 студентъ 83
 сукцессія 92
 сулицею 55
 сѣдь 99
 схиляю 91
 съблазнь 105
 съборник 104
 съборъ 89, 105
 съкращаю 101
 съпреди 101
 съпутни(к) 83
 състражду 87
 сътворитель 102
 съшественник(ъ) 83
 сэрце 50, 55
 сэрцо 55
 сэрцэ 50
 сѣнодь 89, 105

Т

тайна 89, 104
 таинство 89, 104

татарове 136
 таче 88
 твержа 101
 твоее 57
 творецъ 89
 Творецъ 104
 терзаю 101
 терніе 101
 тестаментъ 92
 ти 136
 тиранъ 92
 тисаръ 105
 тлумачъ 93
 тлустость 93
 тлустый 93
 товаришства 51
 товаришство 51
 товаришь 50
 тое 57
 торба 91
 торжище 83, 101
 трапенье 93
 треба 51, 89, 104
 требни(к) 90
 требникъ 89, 104
 трепеть 105
 трех 51
 три 51
 трибуналь 92
 трибѣхъ 90, 105
 троскость 90
 тры 51
 трывала 51, 56
 трывати 56
 тужил 50
 тужыти 50
 турнаи 62
 турнаа 62
 тутешный 93

тажок 55

У

ув-обецныи 53
 ув-одной 53
 ув-Орьлендэю 53
 ув-Орлендэи 53
 ув-Орлендэю 53
 ужалаюса 87
 ужасновение 84
 ужась 84
 умопрелщатель 102

Ѹ

Ѹбимо 56
 Ѹблажаю 89, 104
 Ѹв-одинъ 53
 Ѹв-одной 53
 Ѹв-окно 53
 Ѹв-оную 53
 Ѹв-остров 53
 Ѹвошли 53
 Ѹвошол 53
 Ѹгодити 53
 Ѹгожденіе 101
 Ѹдица 99
 Ѹдодъ 105
 Ѹзложыла 50
 Ѹзречем 51
 Ѹзы 99
 Ѹкажэт 50
 Ѹкрашения 50, 54, 55
 Ѹкрашено 55
 Ѹкрываиса 51
 Ѹкрыи 51

ґмерети 51
 ґморыль 51
 ґнутры 51
 ґроженные 50
 ґсмехнувшыся 57
 ґсхочешь 50
 ґчыла 50
 ґшедшы 55

Ф

фи(й)миа(н) 90
 фляша 63
 флашу 63
 флашы 50, 63
 фолварокъ 92
 фортуна 64, 92
 фортуну 65
 фрезь 62
 френчґга 105
 фризь 62

Х

хлопцьом 55
 хлабь 102
 холмь 101
 хорошого 55
 хорошыи 50
 хоче 50
 хочем 50
 хочемо 56
 хочэмо 50
 хочэшь 50
 хоцю 133
 храните(л) 90
 Хрыста 51

хуленіе 84
 хґла 105

Ц

царство 89, 105
 царьствии 136
 царю 135
 церкви 50
 церковь 89, 101, 104
 цѣлитель 102
 цудное 57
 цэрков 50
 цякавость 91
 цякавый 91

Ч

чаго 91
 чаровникъ 91
 чаровница 91
 часецъ 89, 104
 часть 68
 часъ 89, 104
 человекъ 55
 человеческыи 133
 челоувѣчество 55
 чемусь 55
 черга 91
 честован 55
 честую 55
 чого 55
 чоловече 50, 55
 чоломь 55
 чому 55
 чорныи 55
 чотыри 51, 55

чрь(в)лѣ(н) 84
 чувшы 57
 чуешь 50
 чужому 55
 чґждь 101
 чыее 57
 чым 50
 чыстое 57

Ш

шахи 63
 шахы 63
 шоль 55
 шпиталь 91
 што 91
 шырмерьство 62
 шырмерьству 62

Щ

щыт 50

Э

экзарха 104

Ю

югь 101
 юнецъ 101
 юность 101
 юноша 101
 юный 101
 юро(д) 90

юродство 101
юродъ 101

Я

ядовитое 57
языкъ 83, 98
яко 98
ярига 87

ярмо 91
ярълыкъ 133
ясность 98
ятра 98

А

АЗЫКЪ 98

V

Vпостась 104

INDEKS NAZW WŁASNYCH

A

Albertus 173
Alexandrowicz 121
Andreas 172, 176
Andrzejkowicza ul. 226
Arkawy 188
Awdaniec 175

B

Babino 195
Baciuły 193, 194
Bagno biel 198
Bajka 188
Balas 185
Baran 183, 184, 187
Baranek 183, 187
Barkun 184
Bernardyńska ul. 225
Bersstanska ul. 212
Beynar 179
Bęben 199
Będziuzne Góry 199
Biała 175
Białous 182
Białowąż 182
Biała 188

Biel 202
Bielak 182
Bielawa 198
Bielska ul. 212
Bielsko 120
Bienduga 211
Biendziuga 199
Bieriezowo 198, 201
Bieriozka 185
Bieroska 185
Binduga 199, 201
Bindugi 199, 201
Blizniuk 183
Błonia 197, 202
Bodak 184
Bogoria 175
Bohdan 120
Bojarska ul. 215
Bojary 195
Bolesta 175
Bolldyka 182
Bonda 186
Borowik 184
Borowo 193
Borowskie 193
Borowskie-Żaki 193,
194
Borysowicz 121
Bośniacka ul. 223

Boynar 179
Branesk 120
Bransk 120, 121
Brasławia 133
Brasław 133
Brasławla 133
Brewka 186
Broda 186
Browarna ul. 213
Brukowana ul. 216
Bruzga 182
Brzechun 182, 189
Brzoska 185
Brzozka 185
Brzozowo 201
Bugay 183
Buhaj 183, 184
Bujny 188
Burek 183
Butowtowicz 179
Buthowthowicz 177,
179
Butowdus 177, 179
Butowtowicz 179
Butrim 178, 179, 180
Butrym 180
Butun 185
Bychawa 175
Byk 184, 187

C

Calisiensis 173
 Cerkiewna ul. 213
 Cezarinus 113
 Chmiel 185
 Chnyko 182
 Chodkiewicz 121
 Chodun 182
 Chomice 194
 Chomska ul. 212
 Choroska ul. 212
 Choroszcz 195
 Chreptowicz 121
 Chromiec(z) 182
 Chromy 188
 Chrosny 183
 Chyrka 182
 Ciako 186
 Ciapa 182
 Ciarcieź 199
 Ciasna ul. 222
 Cichy 188
 Ciercieś 199, 201
 Ciołek 175
 Clemens 172
 Coth 174
 Cracouiensis 173
 Cristinus 172
 Cruschuiensis 173
 Cybulka 185
 Czajka 184, 188
 Czaplinianka 200
 Czarny 189
 Czeczotka 188
 Czerep 186
 Czestnochrzescka ul.
 225
 Czupra 182

Czuryło 182
 Czynionka 186
 Czyste Lado 206
 Czyż 184

D

Daneycouicz 177, 179
 Daneykowicz 179
 Daniłowi 134
 Dawgen 179
 Dawxa 179
 Dawxscha 179
 Deltuva 114
 De Reskyni 180
 De Roszkini 180
 De Sowgodsko 180
 Dewknetouicz 177, 179
 Dębno 175
 Diki 189
 Długa ul. 216, 218
 Długosz 183
 Dobeslaus 173
 Dobrinensis 173
 Dolistowska ul. 212
 Dołhij 189
 Dowgierd 122
 Dowgird 122
 Dowody ul. 214
 Drab 183
 Drąg 185, 187
 Drozd 184
 Druck 121
 Dubiczka ul. 212
 Dubnicka ul. 212
 Dubrowaja 198, 201
 Dubrowka 198, 201
 Duda 185

Dudło 183, 185
 Dulka 185
 Dworna ul. 213
 Dworska ul. 213
 Dziecieł 184
 Dziagil 185
 Działosza 175
 Dziawiłtowski 114
 Dziawołtwa 114
 Dziemianowska ul. 226
 Dzikii 189

E

Ejkszewi 135
 Erdywił 114
 Ewild 179
 Eykszyszki 122

F

Fedko 120
 Flak 186
 Florianus 172
 Franciszkańska ul. 225
 Fraszka 188
 Furman 174

G

Gaby 198
 Gamrath 174
 Garbaty 188, 189
 Gastold 177, 179
 Gastoldi 177
 Gasztold 178

Gasztolt 111, 113, 122,
134
Gdanski 113, 134
Georgius 176
Getowd 177, 179
Geusz 73
Gęba 186
Gidymin 111, 113, 122,
134
Gidyminowicz 121, 122
Gidyminu 135
Giedroyti-a 122
Giedroytia 113, 134
Giedrus 113, 134
Giambut 179
G(i)erałt 175
Giligin 113, 134
Gimbut 179
Ginwił 113, 122, 134
Giza 186
Głembocka ul. 212
Głód 188
Głogowa 113, 134
Głowacz 183, 190
Godziemba 175
Gogol 184
Goligunt 178
Gołab 184, 187
Goniędzka ul. 212
Goździki 194
Góra Ewa 197
Grawża 113
Grąd 197, 202
Growżyski 113, 134
Grud 197, 201, 202
Grumpia 113
Gruszka 198
Gryf 176
Grzymała 175

Gumienna ul. 213
Guzik 186
Gyneth 179

H

Hawdaniec 175
Hleb 111, 113
Hlebowicz 121
Hliński 113
Hohol 188
Hołowka 186
Hołówki 194, 201
Hołub 184, 187
Homan 188
Homon 188
Horbacz 183, 190
Hornicka ul. 221
Horodeń 111, 218
Horodnia 218
Horodnica 220
Horodno 122, 218
Horoniec 196, 201
Hruszka 185
Hryhorey 113
Hryhoriewi 135

I

Iwanus 172
Iwaszko 121

J

Jacobus 172, 176
Jadath 178

Jagayło 122
Jagiejło 122
Jagieło 122
Jagodne 196
Jagoyło 122
Jagoyłow 116, 120
Jajko 186
Jak 173
Janina 176
Janussius 173
Jastrzębiec 175
Jaśki 195
Jatwezi 125
Jeglińska ul. 212
Jelita 175
Jeńki 194
Jeńki-Romanowo 194
Jerdywił 114
Jerdywiłu 114
Jerozolimaska ul. 223
Jesionki 198
Jewnutey 122
Jezierska ul. 221
Johannes 176
Johannes 172
Jurij 113
Jury 113

K

Kaczan 199
Kalinówka 198
Kalucinska ul. 226
Kałużańska ul. 220
Kałużyńska ul. 220
Kania 185
Karpieniec 196
Kazimirow 120

- Kazimirowi 134, 135
 Każyn 73
 Kenisz 73
 Kestutewicz 121
 Kestutey 122
 Kestutij 122
 Kibałka 186
 Kiełbasa 186
 Kiepura 186
 Kierda 184
 Kiszka 186
 Kłopot 188
 Knyszynska ul. 212
 Kocieł 185, 187
 Koczerha 185
 Kokoszka 184
 Kolesnicka ul. 214
 Kuluszczyzna 196
 Kołpak 186
 Koncowa ul. 216
 Konczeuicz 178
 Koński Rynek 215
 Kopacz 175
 Kopanica 209
 Kopanina 209
 Korczak 175
 Korjatowicz 121
 Korobka 185
 Korowaj 186
 Koryatowi 135
 Kosak 185
 Koscielna ul. 213
 Kosy 189
 Koszczelna ul. 213
 Kot 184, 187
 Kotek 184
 Kot Morski 175
 Kowalewsczyzna 195
 Koza 184
 Kozica 184
 Kozielska ul. 212
 Kozieł 184, 187
 Kozioł 184, 187
 Koziołek 199
 Kozub 185
 Krakowska ul. 217, 218
 Kralka 185
 Krolik 184
 Krot 184, 187
 Kruk 184, 187, 188
 Krupa 186
 Kruszewo 195
 Krynska ul. 212
 Krzywe Lady 206
 Krzywonogi 188, 189
 Krzywy 189
 Kudra 183
 Kulbaka 185, 187
 Kulchawy 189
 Kulesz 186
 Kulesza 186
 Kulik 184
 Kulsza 186
 Kunosow 116
 Kupina 197, 201
 Kurhany 199
 Kurowo 196
 Kurówka 200
 Kuryca 184, 187
 Kussolouicz 177, 180
 Kuta 188
 Kużel 185
 Kyouiensis 173
 L
 Lachowe 136
 Lachy 133
 Lad 206
 Lada 203, 206, 209
 Ladka 203, 209
 Lado 206
 Ladowe 206
 Lady 203, 206, 207, 209
 Ladzka Droga 206
 Lanciciensis 173
 Lebieda 185
 Lebioda 185
 Ledymo 209
 Ledymy 204
 Ledzimiec 205
 Ledzimy 204
 Leliwa 176
 Lezdeyko 122
 Lidimo 204
 Lidymo 204
 Lidymy 204
 Lidzim 204, 206
 Lidzima 204
 Lidzimek 204, 205
 Lidzimko 205
 Lidzimo 204, 206
 Lidzimy 204, 205, 206
 Liganza 174
 Lipnik 198
 Lis 175, 184, 187
 Litewska ul. 215
 Lodymek 204
 Luboml 121
 Lubortu 135
 Ludymo 204
 Ludymy 204
 Ludzimek 204
 Ludzimo 204
 Ludzimok 204
 Ludzimy 204

Ludźmy 204
Lyngweney 122

Ł

Łabeńska ul. 221
Łabędź 175
Łapa 186
Łapy 194
Łapy-Barwiki 194
Łapy-Dębowina 193,
198
Łapy-Kołpaki 193, 194
Łapy-Korczaki 194
Łapy-Lynki 194
Łapy-Osse 194
Łapy-Pluśniaki 194
Łapy-Zięciuki 194
Ławrasz 121
Łaz 209
Łazy 209
Łobacz 183, 190
Łodzia 175
Łoknicka ul. 212
Łopuch 185
Łoś 184, 187
Łukoml 121
Łupianka 200
Łycz 186
Łysy 189

M

Makowka 185
Maliniak 198
Mała Ostrowska ul. 216
Mały 189

Margała 189
Martinus 173
Maskwicz 114
Mathias 173
Mądry 189
Medzyrzecensis 173
Mensk 120, 121
Miakisz 186
Michael 173
Michayłowicz 121
Michayłuszko 121
Miernicka ul. 225
Mieyło 189
Mięśnicka ul. 225
Mikocicha 196
Milany 196
Mindogow 120
Mindohowi 135
Mindowh 179
Mingel 177, 179
Minigail 177, 179
Minimund 177
Minsk 121
Mirśnicka ul. 225
Mitręga 188
Młynki 200
Młyńska ul. 213
Mogiłkowa ul. 220
Mojsiki 193, 194
Mondiger 177, 178
Mondigerd 177, 178,
179
Mondygerd 177, 178
Monstowd 177, 179
Monstwild 177
Montwił 122
Montygałowicz 179
Montygerd 178
Monywid 178

Morgi 200
Mosticius 174
Mostowa ul. 213, 221
Mstisław 120
Murawiniec 198
Mynigal 178, 179
Mynigel 179

N

Nadarzinska ul. 212
Na Dosce 199, 201
Naklensis 173
Nałęcz 176
Narymont 178
Narymontowicz 121
Narymontowo 120
Nemcem-że 112
Nemcom 112
Nemcy 113
Nemir 120, 176
Nemirowicz-y 121
Nicolaus 176
Nicolaus 173
Niemiecka ul. 215
Niemiecki Rynek 223
Nierka 186
Niewodnica 200
Niezgoda 188
Niśkowszczyzna 196
Nosacz 183, 190
Nosal 183
Nosek 186
Nowa Osada ul. 211, 216
Nowehorodce 115
Nowhorodcy 113
Nowikowska ul. 221
Nowina 175

Nowobielska ul. 212, 216
 Nowodworska ul. 221
 Nowogrodzińska ul.
 212, 216
 Nowy Rynek ul. 216

O

Odrawąż 175
 Ogonek 186
 Ogrodna ul. 213
 Ohłobla 185, 187
 Olechno 121
 Olelko 120
 Olgirdowicz 121, 122
 Oliskowska ul. 221
 Oliszkowska ul. 221
 Orłańska ul. 212
 Orszane 114
 Orszy 114
 Osmoróg 176
 Osowik 185
 Ostrinska ul. 212
 Ostrowska ul. 213
 Ostyk 121

P

Pajewo 196
 Pałuch 186
 Pańki 193, 194
 Parcowa 112
 Paulus 173
 Perstunska ul. 213
 Petrus 173, 176
 Pewny 189
 Piaskowa ul. 216, 218

Pierdzioch 183
 Pierzchała 175
 Pieska ul. 213
 Pieszczyczna 198, 202
 Pietrasz 121
 Pietuch 184, 188
 Piętka 187
 Piskun 183, 189
 Plac Kahalny 223
 Plac Koński 215
 Plaskacz 190
 Plaskacz 183
 Plebańska ul. 220
 Pleskacz 183, 190
 Pleszka 187
 Pliska 184
 Pliszka 184
 Plocensis 173
 Płaksa 183
 Pławule 198, 202
 Pławuli 198
 Płonka 196
 Pobog 176
 Podbłotna ul. 216
 Podgurze Bernardynskie
 ul. 225
 Pod Lady 206
 Pod Ledzimami 205
 Pod Lidzimami 206
 Pod Lidzimem 205, 206
 Pod Lodymkiem 205
 Podłużna ul. 217
 Podolska ul. 221
 Podoł 220
 Podrzeczna ul. 216
 Podwalska ul. 220, 222
 Podzamcze 211
 Podzamcze ul. 221, 222
 Polanecensis 173

Polka 200
 Polna ul. 222
 Połock 121
 Połtesk 121
 Połukoza 175
 Pomigacze 200
 Popisana Góra 197, 198
 Poprzeczna Zatylna ul.
 216
 Poznaniensis 173
 Półlaski 197
 Północna ul. 216
 Premisliensis 173
 Proboska ul. 225
 Prochorowa Górka 197
 Proskur 186
 Prystupa 183
 Przechodzka ul. 213
 Przeczna ul. 216
 Przedmieście Choroskie
 212
 Przedmieście Zaniemeń-
 skie ul. 221
 Przystupa 183
 Pssimak 183
 Pszczołczyn 196
 Pukiel 187
 Pusta ul. 217
 Putywl 121

R

Rabiejowska ul. 226
 Radło 185
 Radule 194
 Rajgrodzka ul. 213
 Rało 180
 Rawa 175

- Religa 183
 Resza 160
 Rimoudouicz 178, 180
 Roch 175
 Rodwil 178
 Rodywil 177, 178
 Rogowo 196
 Rogówek 196
 Rokutouicz 178
 Rola 175
 Rosławł 121
 Rostołty 200
 Rozwadowska ul. 213
 Rudy 189
 Ruska ul. 215
 Ruszczany 195
 Rybacka ul. 214
 Rycerska ul. 217, 218
 Rymowydowicz 180
 Rynek ul. 211, 218, 220, 222
 Rynki 200
 Rieczna ul. 216
 Rzeznicka ul. 214
 Rzeźnicka ul. 225
 Rzędziany 194
- S**
- Sadownicka ul. 221
 Sak 180
 Sandecensis 173
 Sandzywogius 173
 Sapięha 113
 Sapy 198
 Sbigneus 173
 Schaffranecz 174
 Senko 120
- Sessnicouicz 178
 Sieliski 200, 201
 Sikora 184, 188
 Siodlarska ul. 214
 Siradiensis 173
 Siwy 189
 Skalimanowska ul. 226
 Skidelska ul. 221
 Skirgaył 122
 Skorynka 186
 Skrzyńscy 175
 Słępy 189
 Sliczny 189
 Słowo 188
 Słuck 121
 Słuczesk 121
 Smoleń 183
 Snitka 185
 Sobol 184
 Sokolska ul. 213
 Sokolek 184
 Sokora 185
 Sołodny 189
 Soroka 188
 Sosnowiec 198
 Sowa 184
 Spławy 197
 Sroka 188
 Staciwa 185
 Stanislaus 173, 176
 Starobielska ul. 212, 216
 Starodworna ul. 216
 Starogrodzienska ul. 212, 216
 Staromiejska ul. 216
 Stary 189
 Stary Rynek ul. 216
 Stodólna ul. 214
 Stolarska ul. 214
- Strycze 196
 Stupa 185, 187
 Stupka 185
 Sucha ul. 216
 Suche Lado 206
 Suchy 189
 Sukouicz 178
 Sulhan 183
 Sulima 175
 Sunigal 177, 178, 179
 Sunigaył 178
 Sunygal 179
 Suraska ul. 213
 Surgut 179
 Suszarnia 200
 Swiatosław 120
 Swieć 183
 Swisłocka ul. 213
 Sycz 184
 Synowiec 183
 Syrokomla 176
 Szarza 175
 Szastun 183, 189
 Szczerce 197
 Szczypiór 198
 Szeroka ul. 216, 218
 Szkolna ul. 221
 Szpitalna ul. 214
 Szubińska Góra 197
 Szuhaj 186
 Szwidryhaył 122, 179
 Szydłowska ul. 213
- Ś**
- Śledzik 186
 Śłępowron 184
 Śliwno 196

Śrzeniawa 175

Świnka 175

T

Tatarowe 136

Tatarska ul. 223

Tavtigerd 178, 179

Tawtigerd 177

Tawtygerd 177, 178, 179

Thikoczka ul. 213

Tołkacz 185

Tonki 189

Topilec 196, 202

Topor 176

Trąby 176

Trojecka ul. 221, 225

Turec 199

Turośnianka 200

Twiributh 177, 180

Tyczka 185, 187

U

Ubogi 189

Ubohi 189

Udoth 184

Uhowo 196

Uhowskie Bieli 198

Uhry 113

Ułeczka 211

V

Vilnensis 173

Vircoleuicz 178

Vitautas 179

Vitowdus 179

Voysnar 179

W

Wadwic 175

Waniewo 195, 196

Wasilkowi 135

Wasilkowska ul. 213

Wasilkowskie przedm.
213

Wasilku 135

Waskowska Góra 197

Wasziliska ul. 213

Wąs 187

Wąsik 175

Weliwera 73

Wella 126

Welleju 114

Welli 114

Wellu 114

Węglowa Góra 197

Wężyk 175

Wielka ul. 222

Wielkobielska ul. 213,
216

Wierzba 185

Wierzbna ul. 215

Wileńska ul. 213, 221

Wileński Gościniec ul.
221

Wilk 184, 187

Willii 114

Wilneńców 132

Wilnewcy 113

Wisliciensis 173

Wissegard 177

Wissegard 177

Wissigin 179

Witebsk 121

Witoldowo 116

Witolt(d) 179

Witowte 126, 135

Witowtu 135

Władysław 120

Włoki 200

Wojciech 173

Wojna 188

Wolczco 180

Woł 184, 187

Wołk 184

Wołochowe 136

Wołochy 133

Wołodymir 120

Wołoszka 185

Wołowiska 199

Wołowy Rynek 215

Worobiej 184

Woron 188

Woydilo 178, 179

Woydyło 179

Woydyło 122

Woynicensis 173

Woysnar 179

Wrobl 184

Wrona 188

Wronówka 199

Wróbl 184

Wygary 198, 201

Wyssegard 178

Wyssegard 178

Z

Zabłocka ul. 213

- | | | |
|-----------------------------------|--------------------|------------------|
| Zabłotna ul. 216 | Zgnilica 211 | Żemoyt 112 |
| Zagumienie 200, 201 | Zgniliczna ul. 213 | Żemoyty 112 |
| Zagumienna ul. 214 | Zielepucha 185 | Żenibra 73 |
| Zajac 184, 187 | Zielona ul. 217 | Żłukto 185 |
| Zakościelna ul. 214 | Złotarska ul. 226 | Żłuktowa ul. 215 |
| Zalidymie 206 | Zołna 184 | Żomoyt 112 |
| Zamkowa ul. 214, 218,
221, 222 | Zrzobek 184 | Żomoytski 112 |
| Zaremba 175 | Zygimont 113, 134 | Żomoyty 112 |
| Zarynek ul. 214 | | Żydowska ul. 223 |
| Zatylna Nowa ul. 216 | Ż | Żydówka 196 |
| Zatylna ul. 216 | | Żytomir 121 |
| Zawady 194 | | |
| Zębek 187 | Żabia ul. 215 | |
| | Żegadło 185 | |

А

Алексѣю 135
 Амодоръ 73
 Анцалоть 53, 72
 Анцолоть 53, 72
 Аудретъ 53, 73

Б

Борису 135
 Бруноровица 70
 Бруноровицы 70
 Бруноръ 73

В

Василию 135
 Володимеру 135
 Волохи 133

Г

Глѣбу 135
 Горная ул. 216
 Граничная ул. 216

Д

Дивданъ 73
 Дидикгоилду 134

Долькгиръд 134
 Долькгирда 134
 Долькгирду 134, 135

Ж

Жигимонт 134
 Жигимонта 134
 Жикгимонт 134
 Жикгимонта 134
 Жикгимонту 135

И

Игореви 135
 Игорови 135
 Игрунь 73
 Ижота 72

К

Калючинская ул. 226
 Кандиэшь 72
 Кедмина 134
 Киев 133

Л

Лабенская ул. 221
 Ленвизъ 72
 Либрунь 73

Литву 132
 Лідзімель 207
 Лідзіно 207
 Лідымо 207
 Лондрешъ 72
 Лыгвена 134
 Лыгвену 134
 Лыквена 134
 Лыкгвеневиць 134
 Лынгвенемъ 134
 Лядец 208
 Лядіны 208
 Лядно 208
 Лядовічы 208
 Лядск 208
 Ляды 208
 Ляхи 133
 Ляхы 133

М

Мелиядушь 72
 Можаетскъ 132
 Монкирдовича 134
 Монтикигрдовичъ
 134

Н

Немецкии рынок 223

О

Озерская ул. 221
 Олгирд 134
 Ольгирьдовичь 134
 Ольгови 135
 Онцалотомь 53
 Орленьдэи 53
 Оудреть 73
 Оўдрета 53

Ѓ

Ѓнцалоть 72
 Ѓрашець 71
 Ѓрашы 71

П

Паламидеж 53
 Паламидежь 50, 72
 Пелишь 72, 73
 Перемонтъ 73
 Печениги 133

Плутницкая ул. 225
 Подолье ул. 220
 Поломидеж 53

Р

Ровь Замковой ул.
 220, 222

С

Самсизь 72
 Сегурадежь 72
 Скиригаилу 134
 Смердодугъ 71
 Смердодуга 71
 Смердодугии 71
 Согреморь 73

Т

Троицкая ул. 221,
 225

Троки 132
 Трыщань 72

Ц

Церцеж 199
 Цярцеж 199

Ч

Чехы 133
 Чэртеж 199

Ш

Школьная ул. 221
 Школьная Жидовская
 ул. 223

Я

Ящорь 72

